

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

PAUL G. ØRBERG

Når nøden er størst

Omslagsbilledet viser et udsnit af et først trykt og derpå farvelagt prospekt af Viborg fra 1836. Det har været anvendt som brevhovede bl.a. af A. S. Ørsted under hans ophold i byen i 1836 som kgl. kommissarius ved stænderforsamlingen. Det kendes i flere eksemplarer, som på grund af håndkoloreringen er faldet lidt forskelligt ud; her er anvendt et privatbrev i Landsarkivet (PR-Sp 2175) – blækket i skriften på bagsiden kan skimtes i den blå himmel. Syd for Domkirken rejser Søndre Sogns Kirke sig, nord for Gråbrødre Hospitals høje, hvide østgavl. Om billedet se: MIV 8 (1978) s. 5-6.

NÅR NØDEN ER STØRST

PAUL G. ØRBERG

NÅR
NØDEN
ER
STØRST

*Viborg Gråbrødre Klosters
historie
fra reformationen
til nutiden*

VIBORG GRÅBRØDRE KLOSTER
Udgiverselskabet ved Landsarkivet for Nørrejylland

1986

Copyright © by Paul G. Ørberg

Trykt hos Special-Trykkeriet Viborg a-s

ISBN 87-89039-00-9

Bogen er udgivet med støtte af

Augustinus Fonden · Landsdommer V. Gieses Legat · Handelsbanken i
Viborg · Hielmstjerne-Rosencroncske Stiftelse · Knud Højgaards
Fond · Konsul George Jorck og Hustru Emma Jorck's
Fond · Kreditforeningen Danmarks Fond for særlige Formål · Nykredits
Fond · Jyllands-Postens Fond · Lemvigh-Müller og Munck A/S's
fond · Hannibal Sanders Fond · Sparekassen SDS, Viborg · Julius
Skrikes Fond · Viborg kommune · Wormianum
Fonden til Fædrelandets Vel

Viborg Gråbrødre Klosters styrelse 1986

Direktion

Stiftamtmand Jørgen H. Koch 1981-

Biskop Georg S. Geil 1985-

Inspektion

Borgmester Jørn Cato Nielsen 1986-

Domprovst Knud Gjesing 1963-86

Sognepræst Christian Sørensen 1967-

Forstander

Landsdommer Svend Elming 1970-

Indhold

1. Viborg anno 1527 9
2. Om reformationskongen og den nye orden 13
3. Om hospitaler, jordegods og domkapitlet i Viborg 17
4. Om Gråbrødre Kloster og Hospital 22
5. Om reformation og socialpolitik 27
6. Om Mester Anders Skovgaard og hans Hospital 29
7. Om kanniker og fattige skolepeblinge 34
8. Lidt om regnskaber, jordegods og økonomi 36
9. Om skiftende forstandere og om en besynderlig kontrakt 41
10. Om ugepenge, herredagsdom og verdsligt regimente 45
11. Om et uhørt røre blandt hospitalslemmerne 52
12. Om løse svin og om børnehuset i Viborg 56
13. Om nedgangstider 59
14. Om jordebøger og strøgods 61
15. Om hospitalstjernerne 65
16. Om en hospitalsforstander under arrest 69
17. Om huse og våninger 74
18. Om hospitalslemmerne anno 1683 80
19. Om livets fornødenheder 82
20. Om at tale sammen i 1683 86
21. Om en kristelig betjening 89
22. Om død og ligfærd 93
23. Om kilde eller brønd 96
24. Om abildgård og kålhavn 99

25. Om dårer og dårekister	102
26. Om hospitalsforstandere	107
27. Om tryghed eller frihed	112
28. Om salg af jordegods	122
29. Om de høje foresatte	128
30. Mere om regnskaber og økonomi	134
31. Om uvisse indtægter	140
32. Om supplikanter eller ansøgere	143
33. Om gaver og legater	148
34. Om hospitalsvæsen og fattigvæsen	151
35. Om hospitalslemmer og fattiglemmer	161
36. Mere om hospitalsforstandere	168
37. Om et kongebesøg og hvad deraf fulgte	184
38. Om en ny fundats eller grundlov	194
39. Om nye tider for hospitalslemmerne	203
40. Om vor egen tid	226
Kilder og litteratur	247
Noter	255
Personregister	280

De i bogen anvendte ordsprog er næsten alle hentet fra: Ord-Bog over danske Ordsprog paa Fransk oversatte. Trykt i København 1757 hos Ludolph Henrich Lillie. Anonym udgiver. Landsarkivets bibliotek.

Indgangen til Sct. Mogensgade nr. 16: Viborg Gråbrødre Kloster, fotograferet en efterårsdag efter den store restaurering 1975-77.

»Fattig Mand har og Hierte«

1. Viborg anno 1527

»De har i denne by liggende mange arme syge mennesker med mange slags sygdomme, som endnu daglig søger dertil og vokser i antal, og de ligger dér på gaden om nætter og dage blandt svin og andre uskellige kreaturer, fordi samme vorc borgere ikke har hus at give dem herberge i«.

Denne barske beskrivelse angår Viborg i året 1527. Vi tør håbe, at man har tegnet billedet lidt mørkere end virkeligheden; det er nemlig egentlig et led i en bønsskrivelse, som borgmestre og råd i efteråret 1527 havde sendt til kongen og klaget sin nød. Med kort mellemrum havde to store ildebrande hærget byen, og borgerne havde lidt stor skade på huse, gårde og gods, og det var derfor, man slet ikke kunne skaffe husly til de mange fattige og arme mennesker, som takket være Viborgs centrale beliggenhed søgte til byen. For nu i en god kristelig mening at komme disse elendige, fattige og syge medkristne til hjælp havde bystyret nedlagt nogle gilder, dvs. en slags velhavende katolske broderskaber, og på det grundlag oprettet et hospital, som kunne hjælpe de syge folk til føde, klæder, seng og hvad andet, de havde behov for. Alt det ville man gerne have Kongelig Majestæts godkendelse af, og kongen bifaldt ordningen og skænkede hospitalet et hus uden for Sct. Hans Kloster, som tidligere havde været indrettet til syge, men var gået i forfald.¹

Viborg købstad i året 1527 har frembudt et broget bybillede. Som nævnt i brevet var ildebrandene en svøbe, og byen var et let bytte for flammerne på grund af de mange stråtag, som kongen forbød allerede i 1496, men som det skulle tage 300 år at få afskaffet. Vi har efterretninger om i hvert fald én stor brand i 1501. Et svælg var der mellem fattig og rig, usle lerklinede og stråtekte rønner side om side med smukke, statelige adelsgårde. Stank og uhumskheder og fine panclerede gemakker. Godtfolk af alle slags på vej til snapsting, markeder, landsting, herredag, adelsmøde eller bryllupsfest. Velstående handelsmænd og adelsfolk til hest, kræmmere og bønder med kærre og hobevis af tiggere og krøblinge humpende til fods. Men

In Brevet mit gude med Tilmeldte Venner og Sønns fornyet Venner fornyet til Kong Fredrik den 12. den 29. december 1527. I linje 6-7 beskrives de gruelige tilstande i byen, hvor folk ligger syge på gaden. I linje 12 nævnes ordet: Hospital.

Kong Frederik den 1. s Brev til Viborg 29. december 1527. I linje 6-7 beskrives de gruelige tilstande i byen, hvor folk ligger syge på gaden. I linje 12 nævnes ordet: Hospital.

Tilmeldt af den 29. december

*Frederik den I var født i 1471. Den 26. marts 1523 blev han hyl-
det på Viborg landsting som
konge, men han var med histori-
keren Arild Huitfeldts ord »en
gammel høne, der nødig forlod
sin rede i Gottorp«; det er et
åbent spørgsmål, om han over-
hovedet kunne tale dansk. Han
protegerede den lutherske bevæ-
gelse uden at tage klar stilling til
religionssagen. Tegning fra o.
1600.
Det kgl. Bibliotek.*

frem for alt var byen præget af kirker og tårne, Domkirken, to store klosterkirker, dominikanernes syd for Domkirken og franciskanernes nord for, og et dusin andre kirker. Særligt klosterbygningerne har knejset højt over den omgivende by. »Fattige gråmunke, som ikke må tage på penge, endsige at eje eller have dem, formår at bygge klostre og huse kosteligere end nogen herregård«, hedder det i et samtidigt reformatorisk skrift. Uvilkårligt spørger man sig selv, om disse store kirkelige institutioner da ikke kunne afhjælpe den sociale nød, vi har hørt om. Det er et spørgsmål, vi vil vende tilbage til.²

Viborg var i 1520'erne i høj grad et politisk og religiøst brændpunkt. En række vigtige politiske møder fandt sted hér, og efter at johannitermunken Hans Tausen i 1525 kom til byen og begyndte at forkynde den rene evangelisk-lutherske lære – eller at »udspy sin forgiftede tunges edder«, som klosterkrøniken siger – udviklede den

Hans Tausen (1494-1561) blev hovedmanden i den danske reformationsbevægelse, og det var her i Viborg, han lagde grunden til sit værk. Han kom til byen i sommeren eller efteråret 1525 som johannitermunk, men allerede i foråret 1526 prædikede han den lutherske lære, fra sidst på året 1527 i den store Gråbrødre Kirke. Han brød også med katolicismen ved at gifte sig, Viborgs første bogtrykkeri blev sat i arbejde for reformatorerne og en præsteskole oprettet, men i 1529 kaldte kongen ham til København. Han døde som biskop i Ribe. Maleri 1579 efter ældre forlæg. Frederiksborg Museum. Det kgl. Bibliotek fot.

sig til et af arnestederne for den lutherske reformation. I 1527 sprængte borgerne døren til gråbrødrenes kirke for at skaffe Hans Tausen et passende stort kirkerum at prædike i, siden gik det slag i slag. I 1529 fik borgerne af kongen lov til at nedrive 12 kirker og kun beholde gråbrødrenes og sortebrødrenes kirker som sognekirker, hvor nu Hans Tausen og Jørgen Sadolin fungerede som lutherske sognepræster og ledere af en evangelisk-luthersk præsteskole, som sandsynligvis har haft lokaler i Gråbrødre Kloster. Ved nytårstid 1530 var de sidste gråmunke fordrevet fra klosteret, bl.a. ved hårdhændet brug af borgceleje, dvs. indkvartering af soldater.³

I 1533 døde kong Frederik I, og fra 1534-36 var landet kastet ud i

en borgerkrig. Viborgs borgere oplevede i efteråret 1534, at oprørslederen Skipper Clement opslog sit hovedkvarter i byen, for to år senere at se ham med blykrone under bøddelsværdet på Gammel Torv den 9. september 1536. Da stod den nye konge, Christian III, som ubestridt sejrherre; Københavns kapitulation den 29. juli 1536 betød afslutningen på krigen.

2. Om reformationskongen og den nye orden

Der voxer ey hver Dag Folk, som kunne vel regiere og lære

Christian III var en bemærkelsesværdig mand. Egentlig havde han slet ikke stilet imod kongeværdigheden, men var blevet tvunget ind på sin bane af udviklingens gang. Men allerede som hertug i Slesvig havde han afsløret store administrative anlæg og ikke mindst evnen til at lade sig råde af fremragende mænd, forhold som i høj grad kom hans kongegerning til gode; i første række må man her nævne kansleren Johan Friis.

For menigmand stod han utvivlsomt i 1536 som den mand, der havde tjent godsejeradelen ved med sine holstenske tropper at kue borger og bonde. Men samtidig vidste høj og lav, at denne voldsherre også var en ivrig tilhænger af den nye, evangelisk-lutherske lære, ja i egentligste forstand en from mand, hvis dagligdag var stærkt præget af hans tro og med dybtgående teologiske og kirkelige interesser. Som ganske ung mand – 18 år gammel – havde han oplevet Luthers modige optræden på Rigsdagen i Worms 1521 og havde siden nær forbindelse både med Luther selv og andre fremtrædende religiøse personligheder. Som den mand, der blev reformationskongen, og dermed også kom til at stå i spidsen for en nyordning af den sociale forsorg i landet, er det ikke uden interesse at få kendskab til hans personlighed.¹

I sommeren 1536 havde Christian III sikret sig både den militære og politiske magt i riget, men kongen gik moderat til værks, og håndfæstningen opretholdt en magtdeling mellem kongemagt og

Et herligt portræt af Christian III, som udstråler alvor og myndighed. Det findes på forsiden af en sølvmedalje, som blev slået i 1541; den er her gengivet lidt formindsket. På bagsiden ses rigsvåbenet. Kunstneren hed Jacob Binck.

Den kgl. Mønt- og Medaljesamling, Nationalmuseet.

adel. Håndfæstningen blev forelagt på Stænderrigsdagen i oktober 1536, hvor også repræsentanter fra Viborg var til stede. På Rigsdagen vedtog man derforuden den såkaldte reces den 30. oktober 1536. Det var en slags rammelov for det nye samfund, som nu skulle opbygges, og i denne lov var de svage i samfundet og hospitalerne ikke forbigået. En bestemmelse tog sigte på at standse det system, man havde vænnet sig til i senmiddelalderen, at et hospital blev givet i en enkeltpersons forsvar eller forlening, så at han kunne skalte og valte med institutionen og dens midler, blot et bestemt antal trængende blev underholdt.² I hospitalerne skulle der indlægges så mange syge folk, som renteindtægterne gav mulighed for, og der skulle ansættes nogle ærlige og samvittighedsfulde folk, som skulle bestyre hospitalerne og skaffe de syge mennesker klæde, føde og anden nødtørftighed af renteindtægterne og den almisse, som blev givet. Disse bestyrere skulle hvert år aflægge regnskab for kongen eller hans repræsentant. Naturligvis var man ganske klar over, at hospitalerne var meget langt fra at kunne hjælpe alle trængende, og man tilføjede derfor, at hvis der var flere arme og syge folk, end der var plads til i hospitaler-

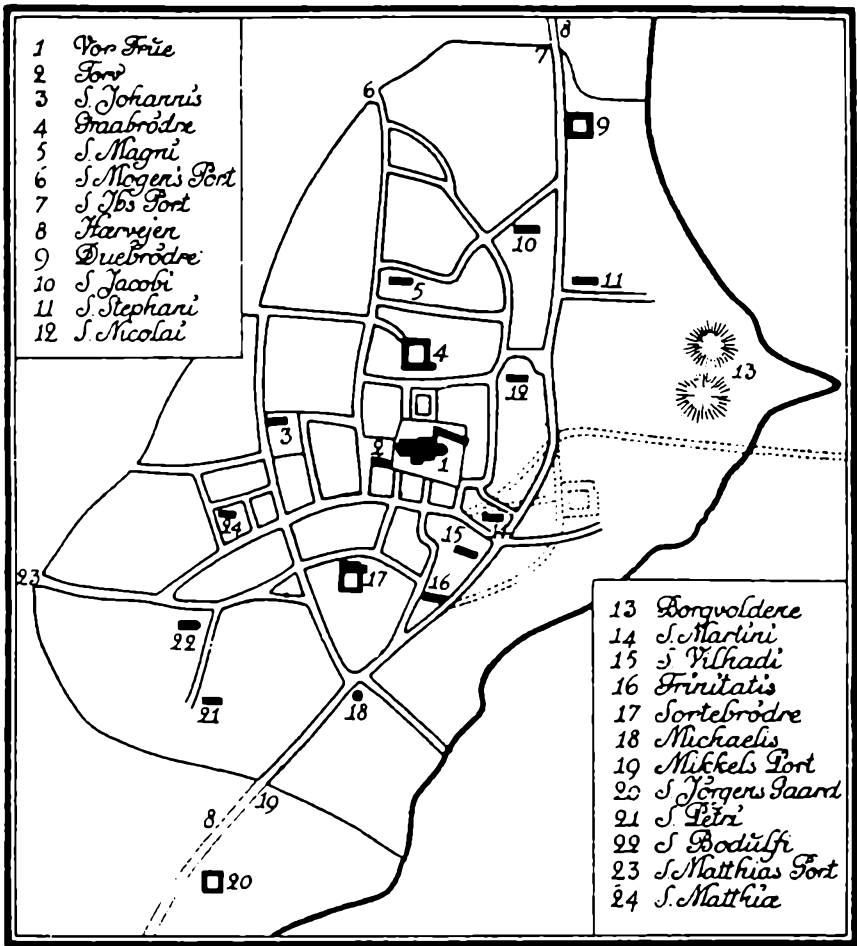
ne, måtte de »betle Guds almisse«, sådan som det havde været sædvane. Derimod skulle det – under dødsstraf – ikke tilstedes noget rask eller rørigt menneske, som ikke led af nogen Guds plage eller sygdom, at trygle eller betle Guds almisse. I købstæderne skulle der ansættes en mand, som skulle syne de fattige og afgøre, om de var arbejdsdygtige eller ej.³

I kirkeordinansen – på latin i 1537, på dansk i 1539 – blev der nærmere lovgivet om kirke, skole og socialforsorg.⁴ Det blev her først slået fast, at gods, som med urette var frataget de fattige, skulle gives tilbage til dem, og hvis det nogen steder var utilstrækkeligt, ville kongen lægge det nødvendige til. Til at bestyre de fattiges gods skulle der indsættes såkaldte diakoner (fattigforstandere). Hospitalsforstanderen skulle føre et fromt og gudfrygtigt levned; han skulle have drenge og piger under sig, eftersom de fattige var mange til, så at enhver kunne få den betjening, han behøvede. Samme forstander skulle med hustru og børn og tjenestefolk underholdes af den offentlige kasse, dog således, at der i første række blev draget omsorg for de syge, så at denne udgift ikke anvendtes til nogen ødselhed. Forstanderen måtte også have en vogn og sende den ud for at tigge i hele lenet, for at de fattige også kunne nyde godt af almisser, og hvor vognen kom frem, skulle landsbypræsterne gøre sig flid med at formane folk til kærlighedsgerninger.

På sognepræsternes og i byerne rådernes forslag skulle diakonerne indlægge de fattige, som var virkelig trængende eller vanføre, og ikke mere indlægge efter forgodtbefindende, hvem de lystede, men kun sådanne, som mest trængte dertil; dem skulle sognepræsten også besøge 1 eller 2 gange om ugen.

Der skulle også lægges vind på, at kamre, senge, fade, skåle og hvad andet, der brugtes, blev holdt adskilt fra hverandre efter de syges forskellige sygdomme, især hvor der var fare for, at sygdommen kunne smitte. De sygdomme, som kunne helbredes, skulle lægerne gøre deres bedste med og lægge flittig vind på at læge dem og tage løn for deres arbejde, for at de fattige ikke alene måtte opholdes, men også hjælpes til at få deres førlighed så meget, som det var muligt.

Det kneb imidlertid slemt at få skik på hospitalsvæsenet og komme

Kortet over det middelalderlige Viborg skal tages med et vist forbehold med hensyn til nøjagtighed, men det illustrerer godt, hvordan de kirkelige institutioner formeligt har vrimlet i byen. Nord for Domkirken finder vi Gråbrødre Kloster, her mærket med nr. 4.
Efter Severinsen: Viborg Domkirke i 800 Aar.

den indgroede indstilling til livs, at hospitalet mere var til forstanderens skyld end for de fattiges. Konge, lensmænd og bisper udsendte derfor i 1542 fra Ribe en række reviderede lovregler for bl.a. hospitalerne, som først og fremmest skulle sætte en effektiv bom for for-

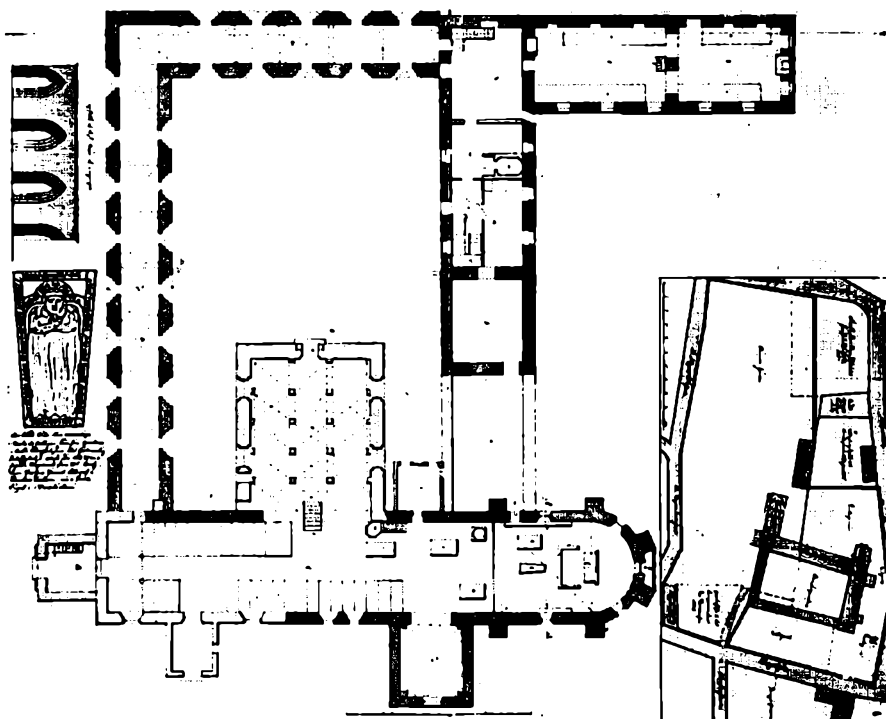
standerens udnyttelse af hospitalet. Han skulle herefter være en ugift mand, og hvis han var gift, måtte han ikke have børn. Hospitalsindtægterne skulle anvendes til trofast at pleje de fattige, og hvert år skulle forstanderen aflægge nøjagtigt regnskab for stiftsbefalingsmand, biskop og sognepræster. Optagelse af lemmer kunne kun ske med borgmestres, råds og sognepræsters samtykke.⁵

Af særlig betydning, også for Viborg, var nogle nye bestemmelser om Sct. Jørgensgårdene, Middelalderens spedalskhedshuse. Det hedder her, at eftersom »den spedalske syge, den almægtige Gud være lovet og velsignet, ikke mere er så almindelig her i landet som i gamle dage«, så skulle alle Sct. Jørgensgårde og andre små hospitaler, som var stiftet for de spedalske, lægges sammen med de store hospitaler. De spedalske, der endnu fandtes, skulle føres til nærmeste almindelige hospital og indlægges i et hus, der blev bygget til dem i abildgården eller på et andet passende sted i rimelig afstand fra hospitalshuset. Fra hospitalet skulle de have røgt, pleje, spisning og underhold af én og samme gryde, for at intet skulle blive fortæret og spildt til unytte, og man ikke skulle have dobbelt udgift.⁶

3. Om hospitaler, jordegods og domkapitlet i Viborg

Mange er ræddere for Armod end for Helvede

Én ting er imidlertid lovens bestemmelser på papiret, noget andet virkelighedens verden. Hvordan udviklede hospitalsvæsenet sig da i Viborg? Allersørst må vi gøre os klart, at kilderne til Viborgs ældre historie er få og spredte, først og fremmest på grund af de store bybrande – særlig den ulyksalige brand i 1726 – som har tyndet stærkt ud i det skriftlige kildemateriale. Der vil derfor være mange lakuner og ubesvarede spørgsmål vedrørende hospitalsvæsenet i 1500- og 1600-årene. To ting kan vi dog sige med nogenlunde sikkerhed, nemlig hvordan forholdene var før reformationstiden, og at der gik adskillige år efter reformationen, før forholdene var bragt i en fast gænge. Vi får i 1539 at vide, at der »af gammel tid« havde været to

Viborgs myreflittige byarkæolog og topograf, murermester Chr. Gullev (1806-92) – som for øvrigt selv var med til at ombygge Hospitalet i begyndelsen af 1850'erne – har her tegnet kirke- og klosteranlægget, som han forestillede sig, at det så ud i 1573. I hjørnekortet har han indplaceret det i byplanen med Mogensgade nederst.

Tegningen, der er fra 1860, findes på Nationalmuseet. Udsnit.

hospitalet i Viborg. Det ene, som byen vedligeholdte, var indrettet til fattige og halte, dvs. vanføre mennesker. Det andet, som blev opretholdt af domkapitlet med støtte fra forskellig side, var for folk med smitsomme sygdomme og åbne sår.¹ Dette sidste kaldtes Sct. Mikkel's Hospital og lå lige uden for byens sydlige port, Sct. Mikkel's Port.² Både beskrivelsen og den afsides beliggenhed taler for, at det i virkeligheden var et gammelt spedalskhedshospital, en Sct. Jørgensgård.³ De »smitsomme og såre folk«, som der ordret står, var imidlertid nu sjældent spedalske, men folk, der led af århundredets nye sygdomssvøb, syfilis, pokker, frantzoser eller hvad navn man nu gav

den. »Pokker og værk er så meget almindeligt i disse lande og riger, at hver må se med stor ynke på sin næste«, skriver den bekendte forfatter og bogtrykker Christiern Pedersen i sin lærebog fra 1533.⁴

Det førstnævnte hospital for fattige og vansføre havde byen haft i hvert fald siden midten af 1400-årene, og vi tager næppe fejl, når vi antager, at det i virkeligheden var dette hospital, man ønskede at udvide og flytte til en bygning ved Sct. Hans Kloster i 1527, sådan som det er omtalt i 1. kapitel. Denne flytning blev imidlertid i første omgang forpurret af johanniternes prior i Antvorskov og biskoppen i Viborg, Jørgen Friis, som over for kongen hævdede, at klosteret ikke kunne undvære bygningen, som var klosterets mælkehus. Det var i øvrigt tilstrækkeligt med Sct. Mikkels Hospital, men man var dog villig til at give fire fattige mennesker husly.⁵ Vi ved altså ikke, hvor hospitalet har ligget, men efter 1536, da katolikerne var sat ud af spillet, har Sct. Hans Kloster, inden for Sct. Ibs Port mod søsiden, muligvis i noget større omfang fungeret som hospital.

Der er også en række vidnesbyrd om dette hospitals eksistens. Den 18. oktober 1528 fik Viborg by på Hospitalets vegne kongens brev på at måtte erhverve alle værdier, som var tillagt julelaget, et katolsk gilde, som var gået i opløsning. Den 13. marts 1537 overdrog Agnes Pedersdatter til Hospitalet nogle boder, dvs. småhuse, til udlejning, som hendes morfar havde skænket til Allehelgensalteret i Domkirken, ganske sikkert som betaling for regelmæssigt at få læst sjælemesser, men det var jo afskaffet med reformationen.⁶

I foråret 1537 holdtes der herredag i Viborg, dvs. at kongens retterting, datidens Højesteret, holdt møde. Her blev nogle stridigheder om hospitalets ejendomsret til et par gårde afgjort, og her optræder på hospitalets vegne rådmænd Morten Hegelund.⁷ Den første sag var uden problemer. Den drejede sig om en gård i Sct. Nicolaj sogn med hus, jord, abildgård og humlegård m.m. Gården var nu øde og afbrændt, og humlegården blot en eng. Den ejendom gjorde Anne Mikkelsdatter slægtsmæssigt krav på, men Morten Hegelund kunne fremlægge for retten et beseglet pergamentsbrev fra 1465, hvori Laurids Skalandt, kannik i Lund og Viborg, skænkede samme gård til et hospital i Viborg til fattige og syge mennesker, så dommen

stadfæstede naturligvis Hospitalets ejendomsret. Den anden sag havde Hospitalet rejst imod herremanden Glob Krabbe til Østergård i Salling. Han havde beslaglagt to gårde, den ene i Kjellerup, den anden i Elsborg, som hans forældre havde foræret til Sct. Anne Præstegilde og til Sct. Anne Alter, imod at der til evig tid hver søndag blev holdt sjælemesse for de afdøde. Hans argument var naturligvis, at når sjælemesserne var hørt op, måtte godset tilbage til familien. Men dommerne – det var rigsråder med rigshofmesteren Mogens Gøye i spidsen – henholdt sig til det ovenfor omtalte kongebrev af 18. oktober 1528, som altså må have omfattet Sct. Anne Præstegilde, og med hensyn til de bortfaldne messer pegede man på, at der rettelig stod: messer eller anden gudstjeneste, »og mente det ikke kunne være nyttigere end til fornævnte hospital til evig tid«. Med andre ord: hospitalstjeneste var lig med gudstjeneste, betingelserne for gaven var dermed fortsat opfyldt, og herremanden blev dømt til at levere gårdene tilbage til hospitalet. Det er en afgørelse, som det er værd at lægge mærke til, fordi den er et godt eksempel på, i hvor høj grad regeringen favoriserede hospitalerne i sin domspraksis, selv om det gik nok så meget imod regeringens egne standsfællers, herremændenes, økonomiske interesser.⁸ Målet var tydeligvis at skaffe hospitalerne så store indtægter som muligt. Ganske det samme ser vi i 1538, da kongen lovede at fritage kapitlet i Viborg for en bestemt militærudrustning, som man ellers var forpligtet til at præstere, imod at overdrage noget gods til Viborg Hospital.⁹ Her møder vi igen kapitlet eller domkapitlet, som kom til at spille en vigtig rolle i de første 100 år af Hospitalets historie. Det var præsteskrabet ved Domkirken, som egentlig var et kollegium på 15 mand, 3 prælater, nemlig provsten, ærkedegnen og kantoren – kun hans residens eksisterer i dag, nemlig Bispegården – og 12 kanniker. I 1600-årene eksisterede mange af embederne i virkeligheden kun som det, vi i dag ville kalde »ben«. Der var nemlig henlagt gode indtægter, først og fremmest af jordejendom, til hvert embede; det kaldtes et præbende og var et eftertragtet mål for adelige embedsjegere.¹⁰

I Viborg fandtes der i 1538 en ærkedegn, en kantor og nogle kanniker, og det var dem, der havde forhandlet med kongens lens-

mand på Hald om at slippe for at stille landsknægte og udrustning imod at afstå passende gods og indtægter til Hospitalet i Viborg. I marts 1539 havde lensmanden indkaldt en større forsamling til de afgørende forhandlinger. Til stede var kapitlets folk med ærkedegnen, Anders Skovgård, som ordfører; det var ikke tilfældigt, for ærkedegnens embedsopgave var, »at han skal være solid i retsspørgsmål«. Der var lensmanden på Hald, Henrik Rantzau, sammen med et par rigsråder; der var Viborgs første evangeliske biskop – superintendent hed det officielt – Jakob Skønning (1537-59), og der var borgmester og råd fra byen. Kapitlet så egentlig helst blot det gamle Sct. Mikkels Hospital udbygget, men man blev mødt med et enstemmigt krav om, at der nu blev oprettet et nyt og større hospital i byen, hvor blandt andre også de fattige og syge folk, som byen midlertidigt havde anbragt ved Sct. Hans Kloster, kunne få plads. Det krav bøjede man sig for, når byen virkeligt ville medvirke effektivt, men på betingelse af, at kapitlet skulle »have råd og regimente over fornævnte hospital og hendes tilliggelser og skikke en person af kapitlet til forstander«. Dog skulle lensmanden og biskoppen godkende udnævnelsen og overvære, at forstanderen aflagde årsregnskabet.

Mere eller mindre for at slippe for de militære udskrivninger lovede kapitlet at afstå en del gods og ydelser. Det drejede sig om Spedalskhedshuset og Sct. Mikkels Kirke samt den jord og ejendom, som var knyttet dertil. Desuden 15 byskæpper korn og 3 pund smør af en gård i Skinnerup i Thy og møllen sammesteds. Det var virkelig afgifter af betydning; en byskæppe svarede til lidt mindre end en nutidig tønde korn, og et bismerpund til ca. 8 kg. Der var også ½ læst, dvs. 6 tønder, salt, noget der skulle bruges meget af i datidens husholdning, særlig til at konservere maden med. Saltet kom fra saltpander på Læsø, som fra gammel tid tilhørte domkapitlet. Hver prælat skulle årligt give 8 byskæpper korn, og hver kannik 4 byskæpper, og yderligere skulle man efter visse regler stille mandskab og plov og vogne til Hospitalets rådighed til pløjning, tørvegravning og til at slå lyng og køre tørv og lyng hjem. Endelig skulle hver af domherrene om efteråret levere Hospitalet et fedesvin, som havde været på olden.¹¹

4. Om Gråbrødre Kloster og Hospital

Til ny Gave vil ny Tak

Med de forskellige erhvervelser, vi nu har hørt om, begynder der at tegne sig et økonomisk og også et administrativt grundlag for en ny institution. Men Hospitalet skulle jo også huses, og hvordan kommer Gråbrødre Kloster ind i billedet? Som nævnt i første kapitel havde Klosteret nogle af de bedste huse i byen, og nogle af dem var også forlængst blevet inddraget til offentlig brug. Vi ved, at der blev holdt herredag i Klosteret under forsæde af rigshofmester Mogens Gøye så tidligt som i 1529, og da herredagen atter mødtes i Viborg i april-maj 1537, er det naturligvis foregået sammesteds.¹ Der er derfor også al mulig grund til at tro, at forhandlingerne med domkapitlet i 1539 har fundet sted i Gråbrødre Kloster. I hvert fald drøftede man Klosterets fremtidige skæbne, men uden at kunne nå til enighed. Domkapitlet holdt på, at Klosteret var velegnet til hospital, mens byens repræsentanter øjnede en udsigt til her af skaffe staden et solidt og fornemt rådhus. Kongen sendte derfor i april 1539 et par rigsråder til Viborg, for sammen med lensmanden at undersøge, hvad Klosteret bedst egnede sig til, og give ham en skriftlig indstilling om sagen.² Den kender vi ikke, men kongen anså åbenbart spørgsmålet for så vigtigt, at han personligt ville se på forholdene og træffe en afgørelse.³ Det blev der god anledning til i efteråret 1540, da kongen, under sit ophold i byen, boede i selve Klosteret,⁴ hvor der var blevet indrettet et kammer til ham, og endelig den 29. oktober 1541 kunne kongen på Nyborg Slot stadfæste, at Gråbrødre Kloster blev gjort til hospital; ordret hedder det, »at den våning udi Gråbrødre Kloster med huse, våning, abildgård, kældre, som nu forefundet er intet undtaget, skal blive til syge menneskers værelse, brugelse og nytte«. ⁵ Dog blev der i selve kongebrevet gjort et par undtagelser, som samtidig røber lidt om, hvor stort og kompliceret et anlæg, det i det hele drejede sig om. Nord for Klosteret lå urtegården, der grænsede op til kirkegårdsmuren omkring Sct. Mogens Kirke, en af de kirker, der var blevet revet ned i 1529. Men umiddelbart op til kirkegårdsmuren og ud til Sct.

Sådan så »Kongen Kammer« ikke ud på Christian den III's tid, men byttede vi arkitekt Børge Mogensens møbler ud med nogle genstande fra reformationstiden og malede et sengotisk rankeslyng på bjælker og i vindueskarmene (smigene) – den originale bemaling kan anes i én af karmene – ja, så ville vi være rykket helt tilbage til den tid, da kongen residerede her, når han opholdt sig i Viborg. Ejuind Rasmussen og Arne Sindberg fot. 1986.

Mogens Gade lå en ejendom med gårdsplads, som havde hørt til Klosteret, men som tidligere var blevet overladt til borgmester Jesper Simonsen til privat brug, uden at vi kender de nærmere vilkår. Og syd for Klosteret lå kålgården, den egentlige køkkenhave, afsluttet af en mur; længere nede mod nordøst lå en lille teglgård, dvs. teglværk. En bygning, som strakte sig ind i området mellem kålgården og kirken, havde byen allerede på et tidligere tidspunkt fået overdraget, og den beholdt man. Men alle Klosterets øvrige »bygninger og våninger skal blive til de fattige folks brugelse, nytte og gavn til evig tid«.

Formanden eller forstanderen for Klosteret skulle udpeges af lensmand, biskop, kapitel og borgmestre og råd i forening. Han skulle være medlem af kapitlet, men hans aflønning kender vi ikke. Hvert år

skulle han aflægge regnskab for den samme skare, endda udvidet med oldermændene fra hvert lav. Det var unægtelig et tungt apparat.

Det økonomiske grundlag for Klosteret var foreløbigt domkapitlets ydelser, som vi fik specificeret ovenfor. Hospitalet havde også, som vi har set, indtægter fra nedlagte gilder, fra jord og ejendom, der var skænket eller tildømt Hospitalet, og endelig havde byen opfyldt sine økonomiske forpligtelser over for Hospitalet ved at overdrage det væsentlige andele af den meget store bymark, vistnok også ejendomme inde i byen; noget præcist kan vi ikke sige, skønt man ellers havde gjort sig al mulig umage for, at de vigtige skøder og adkomstbreve blev bevarede. De gældende breve skulle udfærdiges i 3 eksemplarer til henholdsvis lensmand, kapitel og bystyrelsen, og nytilkommende skulle opbevares under 3 låse, der var i hænderne på de samme. Vi tager ikke fejl ved på ny at pege på ildebrandene som hovedårsagen til, at de alligevel er gået tabt.

Men hospitalsdrift var en kostbar affære og indkomsterne i hvert fald ikke tilstrækkelige til at etablere en ny institution. Det blev de først gennem en stor kongelig gave i 1545; gavebrevet er fra 7. februar 1545, og det bør nok regnes for det egentlige stiftelsesbrev for Hospitalet.⁶ Det drejede sig om intet mindre end en herregård, Testrupgård i Rinds herred, men ganske vist en herregård med en særlig historie. Efter at være kommet under Viborg-bispen var den i begyndelsen af 1400-årene blevet indrettet til et hospital af ret betydelig størrelse. Det viser nye udgravninger, men også omfanget af det gods, som i 1545 blev overdraget Hospitalet i Viborg; i den store matrikel fra 1688 takseredes det til 43 tønder hartkorn. Testrupgård Hospital var indrettet til syge og vansføre mennesker, men var »nu i nogle år kommet i misbrug«, hvilket utvivlsomt sigter til, at man havde tilsidesat de syges interesser for ledelsens, jævnfør kirkeordnansen og Ribe-artiklerne, se side 16. Samme dag, 7. februar, udgik der befaling til fæsterne under Testrupgård om for fremtiden at betale deres fæsteafgifter, landgilde, til ærkedegnen Anders Skovgård på Viborg Hospitals vegne. Han skulle også administrere deres forskellige hoveriarbejder, først og fremmest pligtkørsler, ægter, og pløjning.⁷

In christend niet ghebrude Sammaer Jorgis Waidis og Seta Samings kerungs versta
 ugs hofskend Steuariat og Winerstond Gzesse ver elsenborgs og Gelicium
 Gortis Giosf alle vortalligt att wij er konnend ver sepaunge huerlige att her stall
 were paritatt-nogade smige fram uognd-boudergarde og till Sestup samer som
 ligger till wortt almynddeligh hospital ver Wuborgh huikefot same boudergarde
 in ver sijte seledenne segge z for broit till oss og kronand Egn Gasse
 wij off wer spinddeligh gump og naade vuet og tillast os in niet
 hette wortt abie bruff vude og tillade att alst hstndt zettgget sond off oc
 kronand z till allend ver same boudergarde smige sond of paritatt till
 forne Sestup wine og stille beer efter bliffue till wortt almynddeligh
 hospitalle samer Sestup till zings vuet. forbindendis her for alle wer
 pagardes Embrynemndt og alle andre forne hospital ver Wuborgh beer
 emost paa forne smige efter sond forstreffint for att dmdre eller ver
 nogend naade forsmigg att Giosf Zuder wortt holltes og naade Giosf
 mit paa wortt stott Alsborgh beemussagand mitz efter paritatt ponds
 dagg Conuicijons har zew vudl. Zuder wortt siguet.

I mandag den 29
 januar 1550

- se for frisp angde

Det store gavebrev fra 1545 findes desværre ikke i original, så for at få et indtryk af kancelliskrivernes kunst må vi ty til det mindre gavebrev fra 29. januar 1550. Det er nok muligt at læse linje 5: ligger till wortt almyndeligh hospital vj Wuborgh ... Rigsarkivet.

Der var dog i første omgang knyttet et forbehold til den store gave. Regeringen ønskede, at en uddannet læge skulle nedsætte sig i Viborg, men man forudså, at hans indtægter af praksis ville blive for beskedne, og det blev derfor pålagt Viborg Hospital at supplere hans indkomst med et årligt beløb af 50 daler. Det skulle dog kun være en midlertidig ordning; når et præbende blev ledigt efter et menigt medlem af kapitlet, en kannik, skulle det bruges til lægens løn i stedet for. Det skete i 1555.⁸

Nogle dage efter, at det store gavebrev var blevet udfærdiget i Kancelliet og underskrevet af kongen og kansler Johan Friis, blev der skrevet et regulært kongeligt skøde på Gråbrødre Kloster »til fattige, syge og såre menneskers værelse, undtagen kirken og kirkegården, der er forordineret til en sognekirke«. Det er dateret den 12. februar 1545. Samtidig var man blevet opmærksom på, at Hospitalet kun ejede én gård, som der hørte skov til, hvor man kunne skaffe bygningstømmer og holde svin på olden. Det var ikke tilstrækkeligt, og Hospitalet fik derfor skænket en gård i Fårup i Vindum sogn, som havde tilhørt Sct. Hans Kloster.

Og for øvrigt standsede kongens gaver til Hospitalet slet ikke med Testrupgård, tværtimod vedblev der i hans sidste regeringstid at falde en mild regn af gaver til Hospitalet. Året efter, 1546, da kongen selv opholdt sig i Viborg og formentlig for sidste gang anvendte Gråbrødre Kloster som sin residens, skænkede han Hospitalet kronens del af kvægtienden – dvs. den trediedel, som biskoppen fik før reformationen – fra de 4 herreder Rinds, Gislum, Nørlyng og Års.⁹ I 1547 blev to bøndergårde i Vesterris og Gedsted, som Hospitalet havde købt, fritaget for at betale skatter og afgifter til kronen,¹⁰ og i 1549 stadfæstede Kancelliet en dom på Gislum herredsting, som havde tilkendt Hospitalet to gårde i Dollerup og en i Nyrup. Efter Grevens Fejde havde mange af de oprørske nørrejske selvejerbønder måttet »løse deres hals«, dvs. slippe for dødsstraf ved at give sig ind under kronen. Også denne gevinst fik Hospitalet sin lille andel i, da kongen i 1550 skænkede Hospitalet nogle enge skattefrit, som netop havde tilhørt den slags bøndergårde, men som havde været pantsat til Testrupgård.¹¹ Endelig blev i 1558 Lyngsøgård i Vorde sogn lagt

til Hospitalet, efter at forstanderen havde indberettet, at man i høj grad savnede græsgang til Hospitalets kvæg, fordi man ikke havde nogen gård i nærheden af Viborg.¹²

5. Om reformation og socialpolitik

Føde, Klæde og Himmerig, er saa intel meere

Med denne gave i 1558 er vi nået til enden på Christian III's regeringstid, hvor der kan være grund til at standse lidt op. Selve gavebrevet er givet på Koldinghus den 10. december og er et led i en større reform og udbygning af hele det nørrejyske hospitalsvæsen. Kongen havde indkaldt biskopperne og de vigtigste lensmænd til møde på Koldinghus den 30. november, hvor nyordningen skulle forhandles, og det førte bl.a. til oprettelse af nye hospitaler i Randers og Kolding.¹ En måned senere, Nytårsdag 1559, døde Christian III på Koldinghus. Han havde i sit regiment vist sig »ikke som en løve, men heller som en from og venlig fader«, sagde den kendte teolog Niels Hemmingsen i sin ligprædiken, og hans livlæge Jacob Bording bevidnede, at han på sit yderste var optaget af kirkens, skolens og de fattiges ve og vel. Som vi tidligere har berørt, kan der ikke råde nogen tvivl om kongens personlige interesse i at få forbedret landets hospitalsvæsen; den udsprang så at sige af hans teologiske grundsyn. Sand evangelisk tro måtte nødvendigvis bære frugt i form af en indsats til gavn for ens trængende næste.²

Man kan derimod med rette spørge, hvorfor det tog så lang tid – henved en halv snes år – før der begyndte at komme skred i arbejdet. Det var jo dog et stort ejendomskompleks og betydelige indtægter, staten havde fået rådighed over ved den gamle kirkes fald. Forklaringen er, at landet efter borgerkrigen var ude i en alvorlig finansiell krise, som ikke kunne overvindes, så længe en krig med den habsburgske kejser hang som en trussel over riget. 1542-44 var Danmark og kejser Karl V i regulær krigstilstand, som afsluttedes med freden i Speyer 1544. Først da de militære byrder lettede med fredsslutningen

Christian den III på dødslejet på Koldinghus nytårsdag 1559 – der er en slående lighed med medaljeportrættet gengivet foran s. 14.

Maleriet, som findes på Frederiksborg, tilskrives Jost Verheiden.

Det kgl. Bibliotek. fot.

– og man i øvrigt nød godt af gode konjunkturer – blev der i bogstaveligste forstand råd til at sætte ind på det sociale område.³

Vi har tidligere strejft spørgsmålet, og det er nærliggende at stille det hér: hvordan var den sociale forsorg i tiden efter reformationen i forhold til tiden før 1536? Det er vanskeligt at besvare på grund af det spinkle kildemateriale, men man kan ikke undgå at lægge mærke til, hvor påfaldende let og problemfrit, man kunne fristes til at sige ynkeligt, klostrene falder sammen – og det gælder også Viborg – uden at nogen søger at forsvare dem ud fra det synspunkt, at de skulle have plejet en udstrakt social forsorg. Vi kan ikke gå nøjere ind på sagen, men der er en del, der tyder på, at forestillingerne om den katolske kirkes sociale indsats i senmiddelalderen har været stærkt overdrevne. I så fald er der heller ikke noget holdepunkt for den

almindelige opfattelse af reformationen som et stort socialt tilbageskridt. Betragter vi Christian III's, eller om man vil, hans regerings socialpolitik ud fra denne synsvinkel, også som den lokalt giver sig udtryk i Viborg, bliver der i det højeste tale om en kortere overgangsperiode med tilbagegang, efterfulgt af en aktiv fremgangstid.⁴

En helt anden sag er, at hospitalsvæsenet, som vi her beskæftiger os med, selvfølgelig kun har kunnet afhjælpe en beskedent del af den sociale nød i datidens samfund. Fra Viborg stift har vi f.eks. et kongebrev fra 1552 til biskoppen om, at sognepræsterne skal formane sognefolket til at give almisse og husly til de fattige, som skulle have deres underhold i fødesognet.⁵ Talrige andre vidnesbyrd fortæller om et stort tiggerproletariat, mellem 5 og 10% af befolkningen, som ikke nok så mange regeringsforordninger, med en opdeling i værdigt og uværdigt trængende, uddeling af tiggertegn m.v., formåede at afskaffe. Det fortsatte i århundreder, men spørgsmålet er, om det ikke også havde eksisteret i århundreder?⁶

Sådan har forholdene også været i Viborg, selv om vi her er afskåret fra at sætte nogle tal på. Det har blandt mange trængende kun været de få heldige, der har fundet plads i Hospitalet.

6. Om Mester Anders Skovgård og hans Hospital

Det er en god Fugl, som forsvarer sin Rede

Men hvad ved vi i øvrigt om Hospitalet og dets virksomhed i den første tid? Vi har i et vist omfang kunnet følge en udbygning af det økonomiske grundlag og kan heraf slutte, at først efter 1545, da Testrupgård blev lagt til Hospitalet, har der været nogen praktisk mulighed for, at Hospitalet kunne komme i drift. Det er vel nok tænkeligt, at de sidste få syge i Testrupgård Hospital er blevet overflyttet til Viborg. Det var netop også i forbindelse med Testrupgård, at vi første gang fik nævnt navnet på hospitalsforstanderen; fæstebønderne skulle holde sig til Mester Anders Skovgård. Det var helt forståeligt, at kapitlet havde valgt ærkedegnen til Hospitalets første

forstander, da hans juridiske kundskaber netop i denne opbygningsfase kunne komme Hospitalet til gavn. Anders Skovgård var utvivlsomt en fremragende administrator. Han var adelig af byrd og havde studeret udenlands. Som ærkedegn i Viborg lige siden 1518 havde han forsvaret kapitlets rettigheder med stor beslutsomhed; i talrige dokumenter møder vi ham på færde rundt om på retstingene for at sikre kapitlets adkomster, eller som i 1545, da han personligt rejser til Læsø for at sikre leverancerne af salt til kapitlet. Han var modstander af Hans Tausen og holdt fast ved den gamle tro, men var ikke desto mindre medlem af den kommission, som udarbejdede kirkeordinansen i 1537.¹

Fra 1545 kan vi som sagt regne Anders Skovgård for Hospitalets forstander, og allerede i 1546 havde han en kontrovers med borgmestre og råd i Viborg, som på trods af en kongelig ordre nægtede at udlevere nogle breve vedrørende Hospitalet til ham. Sagen var den, at magistraten ville henholde sig til den første fundats fra 1527, som blev omtalt til indledning (side 9), og hvorefter to borgere skulle forestå Hospitalet sammen med to præster. Magistraten hævdede nu, at denne fundats aldrig var ophævet, og at Hospitalet »imod samme fundats var frakommet dem«. Efter et forgæves forligsmøde indberettede lensmanden på Hald, Otte Krumpen, sagen til kongens afgørelse, men der er ingen tvivl om, at Anders Skovgård også her gik af med sejren; det viser den følgende udvikling, men i øvrigt havde han jo også 1539-overenskomsten at lægge på bordet. Episoden i 1546 er vigtig, fordi den anslår et gennemgående tema i Hospitalets historie: rivaliseringen mellem kirkelige og verdslige myndigheder om herredømmet over institutionen.

Anders Skovgård døde den 7. januar 1554 og blev begravet i Viborg Domkirke; de sidste 6 år af sit liv skal han have ligget syg.

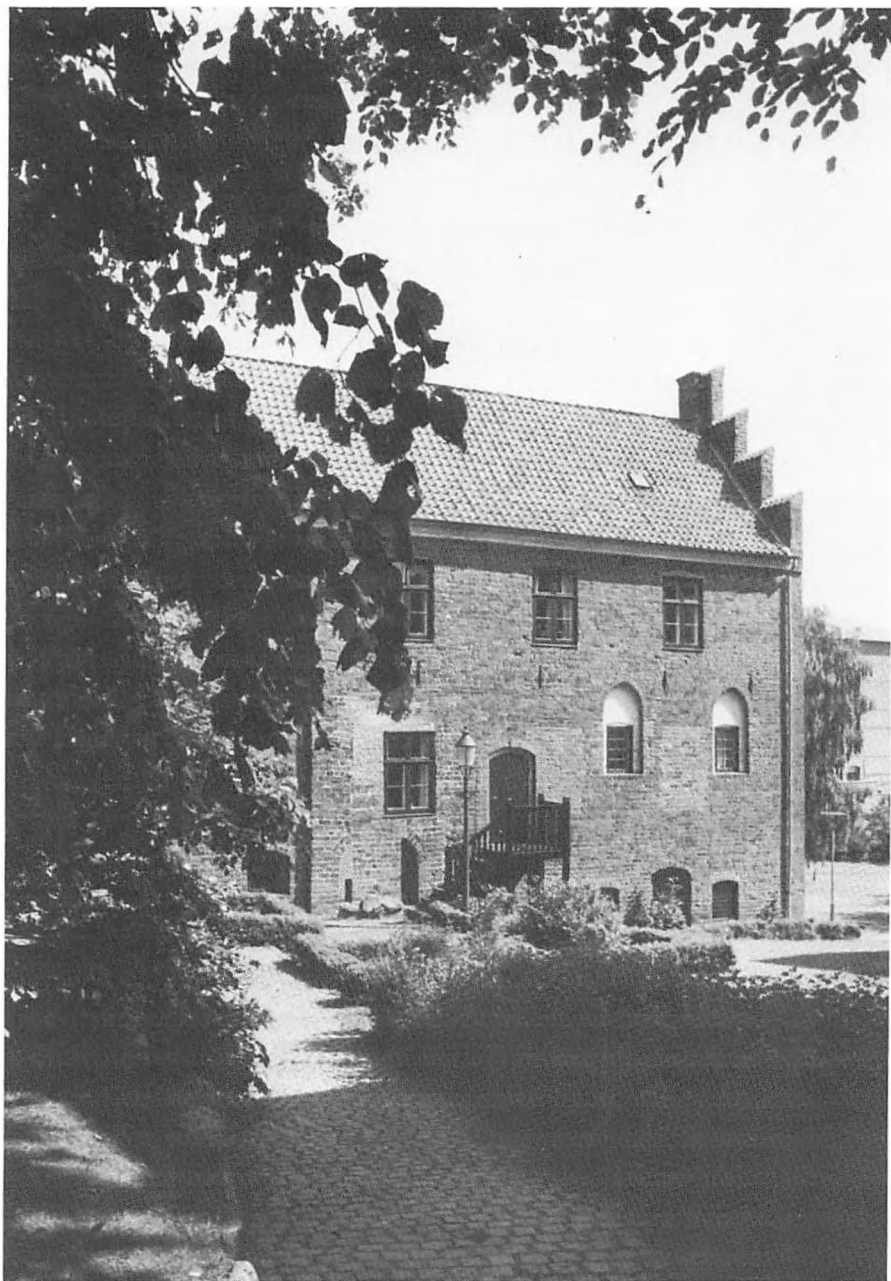
Vi kender også navnene på de efterfølgende forstandere, som i en årrække blev hentet fra domkapitlets, kannikernes kreds, men meget lidt om deres forhold til Hospitalet. På ét område bliver vi ladet helt og aldeles i stikken i 1500-årene og begyndelsen af 1600-årene, og det gælder endda det, vi allerhelst ville have kendskab til, nemlig de mennesker det hele drejer sig om, de syge, fattige, gamle, hospitals-

lemmerne, som man kaldte dem. Vi har knap nok et navn overleveret, ikke så meget som en lap af et regnskab, en inventarfortegnelse, en instruks, intet som helst. Alligevel har vi mulighed for at give et billede af et dansk hospital i den efter-reformatoriske tid, endda et uhyggeligt realistisk billede. Det er hentet fra Peder Palladius' kendte visitatsbog fra omkring 1540, hvor han i afsnittet om de fattige skildrer hospitalet i Helligåndshuset i København: »Gak dér op ad den ene side og ned ad den anden og se hvilke mange arme almissehoveder, der ligger på de senge, indført af ganske Sjællands land, der næse, øjne og mund er afædet af pokker og værk og kræft, der arme og ben er afrunden, og endnu ligger og rinder af orme og maddiker og står ikke til at læge udi livs tid.«²

Peder Palladius formancer sine tilhørere til ikke blot at sende mad, penge og korn til staklerne, men også et sengeklæde, et lagen, et gammelt håndklæde, forklæde eller halsklæde, og også gamle ubrugelige alterklæder, som de fattige kan have til at tørre edder og blod af deres pokkede ansigt med. Naturligvis kan dette billede ikke uden videre overføres på Viborg, København var en storby med sine særlige forhold. Men vi har set, hvordan man i de ældste dokumenter vedrørende Hospitalet talte om »såre« mennesker, og vi er i den tidsalder, hvor pokkeren grasserede særlig heftigt, så det er vel tænkeligt, at et rum i Hospitalet har frembudt et skue, der kunne lede tanken hen på Helligåndshuset i hovedstaden.³

Men Hospitalet har dog fra sin grundlæggelse mest af alt haft præg af en stiftelse for mennesker, der af den ene eller anden grund ikke kunne klare sig i den hårde hverdag uden for Hospitalets mure. Det fremgår tydeligt af kongens påbud i 1566 til hospitalsforstander Mikkel Nielsen om at undersøge, om Niels Småsvend – det kan oversættes ved page – der bor i byen, er trængende og værdig til optagelse. Han havde ansøgt om optagelse for livstid i Hospitalet med den begrundelse, at han troligt havde tjent kongens far, Christian III, og nu var gammel og vanfør og ikke havde noget at leve af.⁴

Samme hospitalsforstander, magister Mikkel Nielsen, sikrede sig i øvrigt selv bolig og underhold i Hospitalet efter sin afgang, endda med eget kammer og en dreng til sin opvartning, imod løfte om, at

Et dejligt billede fra 1986, men omtrent i denne skikkelse har hovedfløjen knejset på Christian den III's tid. De to vinduer med hvide blændinger og døren åbner ind til Kongens Kammer. Ejvind Rasmussen og Arne Sindberg fot.

Hospitalet skulle arve al hans ejendom. Det havde sin særlige baggrund. Han havde, lige siden han overtog forstanderskabet i 1555, forsømt at aflægge regnskab; i 1567 var det kommet så vidt, at regeringen tvivlede på, at han virkelig varetog de fattiges tarv, og Mikkel Nielsen stod i fare for at blive afsat fra sit embede, da han ved at gøre Hospitalet til sin arving fik al kritik af sin embedsførelse til at forstumme. Arveløftet havde ganske vist den omtalte særlige klausul, men at transaktionen lykkedes beviser vel kun, at Mikkel Nielsen har været en holden mand, som det nok var værd at arve.⁵

Ordningen med Mikkel Nielsen måtte efter sagens natur være en undtagelse, men vi har fra en lidt senere tid et andet eksempel på, at man kunne få plads i Hospitalet på en måde, der i hvert fald ikke var forudsat fra begyndelsen, nemlig ved, at en besiddende mand regulært købte sig en livsvarig pension i Hospitalet. Det siges i 1594 om en Niels Andersen, at han for sin alderdoms og skrøbeligheds skyld har betalt Hospitalet 43 daler for sin kost, men at han dog har noget af sit eget gods under sin egen hånd.⁶ Betalingen for den livsvarige pension, som man ligefrem må have forhandlet sig til rette om, bestod altså her dels i et kontant engangsbeløb, dels i Hospitalets ret til at arve Niels Andersens øvrige ejendom. Ud fra en økonomisk synsvinkel har det naturligvis været fristende at optage den slags pensionærer i Hospitalet, men det var afgjort i strid med fundatsens ord. På den anden side tyder sådanne eksempler i det mindste på, at tilværelsen i Hospitalet dengang har været tålelig god og forplejningen tillokkende.

Det var i Mikkel Nielsens tid, at Viborg på ny blev ramt af en stor ildebrand, den 16. maj 1567. Hospitalet slap, men ilden var tæt på; Domkirken, Bispegården og kannikernes residenser, embedsboliger, og hele bydelen øst for Hospitalet gik op i flammer.⁷ Hospitalets breve, først og fremmest den originale fundats fra 1541, som havde ligget ved domkapitlet, brændte. Allerede den 27. juni fik Mikkel Nielsen befaling til at overlade kirkevægerne ved Domkirken den største klokke i Testrup Kirke, den store hospitalskirke har haft flere klokker; Domkirkens egne klokker var nemlig smeltede ved ildebranden og kobberet løbet ud i jorden.⁸ Et par år efter fik Hospitalet dog

en slags kompensation for den kostbare kirkeklokke. Der blev da holdt syn på Hald Slot over hele indboet, som for en del var brøstfældigt. Alt det ubrugelige skulle tages ud og sættes ind i Hospitalet i Viborg. Det bohave, der var kasseret på et lensmandsslot, kunne vel gøre god fyldest i et hospital!⁹

7. Om kanniker og fattige skolepeblinge

De blive ikke alle Præster der gaaer til Skole

Magister Mikkell Nielsen afgik som forstander omkring 1570. Som Anders Skovgårds umiddelbare efterfølger i 1555 havde en kort tid fungeret Hr. Christian Bron, også kannik og valgt af kapitlet, og efter Mikkell Nielsen som nr. 4, 5 og 6 fulgte 3 kanniker og præster, Morten Mortensen Hvas, Jens Nielsen Bloch og Rimbolt Pedersen.

Hospitalsforstanderen har haft en vis indtægt af embedet – hvor meget kan vi ikke sige på grund af de manglende regnskaber – men først og fremmest har en vis prestige været knyttet til forstanderskabet. Under alle omstændigheder var embedet nøje forbundet med den købstadoverklasse, det bypatriciat, som er så karakteristisk for det datidige Viborg ved at være forment af tætte slægtsforbindelser mellem den højere gejstlighed og rådsaristokratiet, dvs. den kreds, hvorfra borgmestre og rådsmedlemmer (magistraten) rekrutteredes. Særlig iøjnefaldende er det for Morten Mortensen Hvas' vedkommende. Han var sognepræst ved Sortebrødre Kirke fra 1538, fremtrædende medlem af domkapitlet og hospitalsforstander fra ca. 1570 til sin død 1577; hans kone, Anna Pedersdatter, var en forhenværende nonne, som først havde været gift med Thøger Jensen, der havde været Morten Hvas' formand som sognepræst ved Sortebrødre Kirke. Han ægtede med andre ord enken ved embedet. I sit første ægteskab havde Anna Pedersdatter sønnen Peder Thøgersen – som altså blev Morten Hvas' stedsøn – og som var biskop i Viborg 1571-95. Biskoppens kone blev efter hans død gift med borgmesteren i Viborg, og både hans søn, magister Thøger Pedersen, og hans sviger-

søn, rektor Villads Nielsen Brøns, fungerede som hospitalsforstandere, og Villads Nielsens søn blev biskop i Viborg 1661-73. Af Morten Hvas' egne sønner i ægteskabet med Anna Pedersdatter blev den ene, Thøger Mortensen Hvas, hans efterfølger som sognepræst ved Sortebrødre Kirke, den anden – han hed som faderen Morten Mortensen Hvas – var borgmester i Viborg 1589-1614. Han var gift med Anna Jensdatter, som var enke efter biskop Kjeld Juel 1549-71.¹ Således kunne man fortsætte, men dette må være nok til at vise, hvordan købstadoverklassen med stor omhu har forstået at opbygge et tæt net af slægtskaber i forbindelse med embedsmonopoler. I dette mønster har hospitalsforstanderembedet altså også sin beskedne plads.

En begivenhed i Morten Hvas' tid har ikke kunnet undgå at gribe ind i Hospitalets dagligdag. I forbindelse med en reorganisering af Katedralskolens økonomiske forhold i 1574 blev det nemlig bestemt, at ikke færre end 30 fattige peblinge for fremtiden skulle bespises i Hospitalet på grundlag af et særligt kongeligt legat. De kom fra latinskolen, der lå på hjørnet af Skolestræde, tidligere Skoleboderne, og Mathiasgade; to gange hver dag klokken 10 og klokken 5 myldrede 30 sultne disciple ind på Hospitalet for at få deres tre gode retter mad og en pot øl. Spisningen har naturligvis fundet sted i et særligt lokale eller hus – vi har andre vidnesbyrd om, at der var rigelig med plads i Hospitalet. Disciplene spiste fordelt ved to borde, og der var givet nøje regler for bordskik, bordbøn, tekstlæsning osv.² Men hvor meget ordningen har betydet for hospitalslemmernes daglige tilværelse, kan vi ikke sige; man tør vel formode, at begge parter har fået den samme gode mad fra samme køkken. Om kostplanen ved vi ikke noget bestemt, men vi har dog et halvt århundrede senere en slags normal »udspisningskontrakt« gældende for hospitaler med 26 personer i én uge. Der optræder f.eks. af lammekød 3 kroppe, af gåsekød 6½ krop, 1 fjerding sild, 9 skæpper mel osv.³ Hvis Viborg Hospital har indrettet sig nogenlunde efter denne plan, har måltiderne været til fornøjelse – hvis der da var tænder til at tygge med!

I øvrigt kunne ordningen give anledning til en vis usikkerhed i de økonomiske forhold mellem hospital og skole.⁴ I 1595 blev clevtallet

skåret ned til 20, og bespisningen skulle nu for fremtiden foregå i en kannikegård.⁵ Forbindelsen mellem Hospital og skole blev dog knyttet på ny. I skolelovene fra 1604 blev det bestemt, at de ældre disciple skulle skiftes til at prædike i Hospitalet, og det vedvarede til midt i århundredet.⁶ Det må have været noget af en udfordring for en ung knøs at skulle prædike trøst og formaning midt i al skrøbeligheden og elendigheden på Hospitalet; men det gav eleverne, som næsten alle endte som præster, lidt praktisk øvelse, og så kastede det lidt af sig!

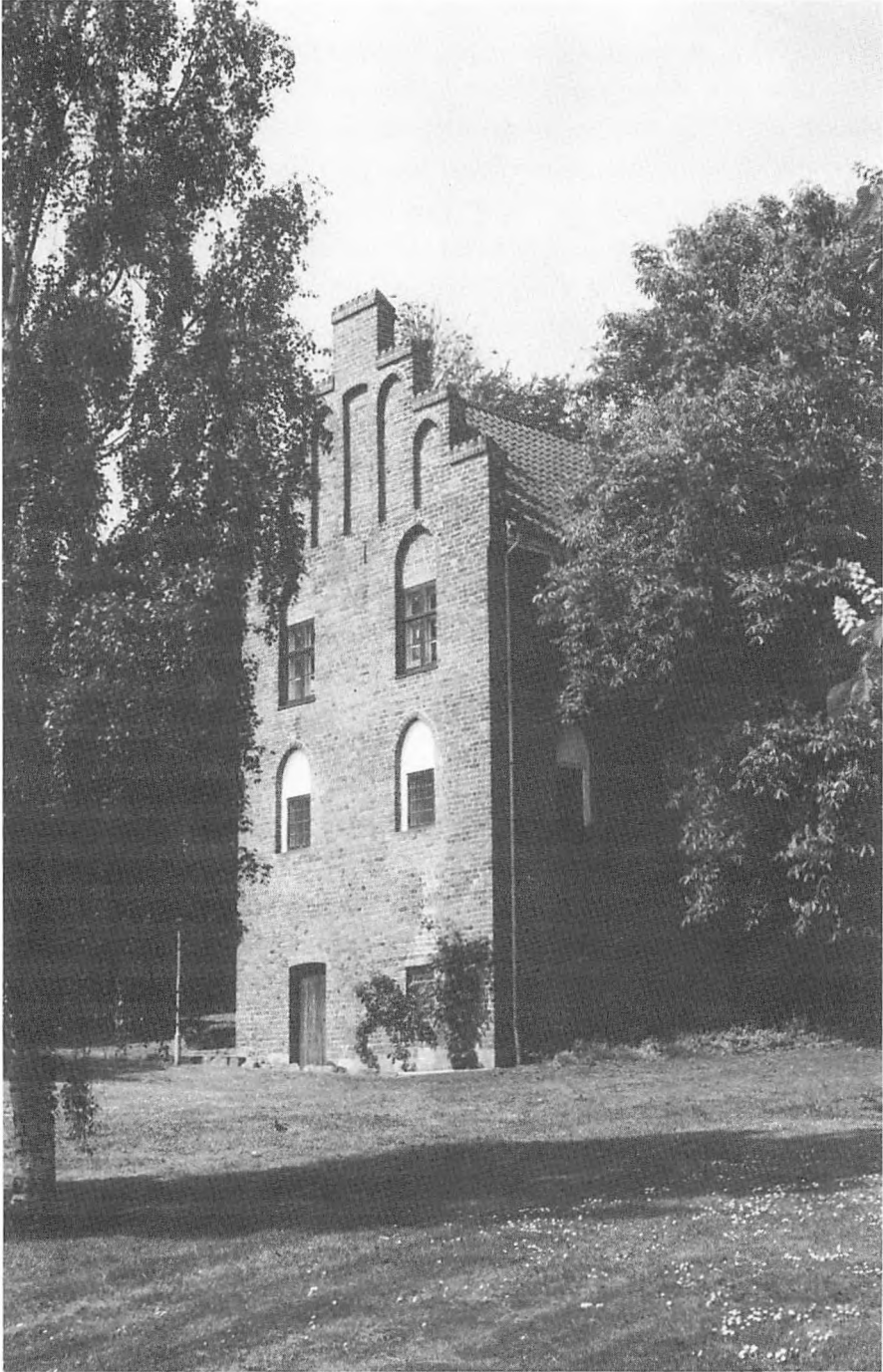
8. Lidt om regnskaber, jordegods og økonomi

Jorden er alle Menneskers Moder og Grav

Som nævnt ved vi så godt som ingenting om de første mange forstanderes forhold til Hospitalet. De er blot navne og årstal, til dels endda usikre. En ting er de imidlertid fælles om, nemlig en mangelfuld regnskabsførelse. Som man erindrer, skulle hospitalsforstanderen efter fundatsen fra 1541 hvert år aflægge regnskab for en større forsamling; det glippede, som vi har set, allerede for Mikkel Nielsen, og det blev ikke bedre i hans efterfølgeres tid. I februar 1592 meddelte regeringen domkapitlet, at der manglede nogle års regnskab for Hospital og Domkirke, og forlangte sagen bragt i orden. Da der intet skete, fulgte i november en rykkerskrivelse, der beordrede biskop, kapitel, lensmand, borgmestre og råd »eller så mange af dem, som fundatsen tilholder« til at gennemgå regnskaberne og tilkalde hospitalsforstanderne eller, hvis de er døde, deres arvinger, så det kunne blive klargjort, om Hospitalets indtægter alene var kommet Hospitalet til bedste.¹ Det førte omsider til, at lensmanden, biskoppen og domkapitlet i foråret 1593 gennemgik de gamle regnskaber fra Mor-

Den statelige hovedbygning er her set fra nordøst, sådan som den tager sig ud i dag, et prægtigt sengotisk bygningsværk. Døren fører ind til den lille hvælvede klosterkirke, hvor der i dag holdes gudstjeneste én gang om måneden.

Ejvind Rasmussen og Arne Sindberg fot.

ten Hvas' og Jens Blochs tid, men uden at der blev fremlagt regnskabsbilag i form af kvitteringer, inventarielister, restanceregistre eller lignende. Regeringen krævede derfor, at både disse gamle regnskaber og de senere hospitalsforstanderes blev taget op til fornyet revision, og at der om nødvendigt blev lagt sag an mod arvingerne, men lige meget hjalp det.² I et kancellibrev Nytårsaftensdag 1594 hedder det, at der i mange år hverken er aflagt eller hørt, dvs. revideret, noget regnskab for Viborg Hospital og Viborg Domkirke, »hvilket ikke kan være undladt uden stor skade for Hospital og Kirke«. Lensmand og kapitel skulle derfor straks afgive en skriftlig redegørelse for grunden til forsømmelsen og i det hele taget de nærmere omstændigheder omkring regnskabsaflæggelsen.

Det er oplagt, at det i lige så høj grad var revisionen som selve regnskabsførelsen, det var galt med, men det var ikke noget for Viborg enestående; det samme kendes mange steder fra og illustrerer i virkeligheden centralregeringens energiske bestræbelser på at få greb om den lokale administration. 1500-årene var nytid, også med hensyn til landets styrelse; moderniseringen af administrationen står i nøje sammenhæng med skriftlighedens vældige opsving i dette århundrede, herunder naturligvis ikke mindst den skriftlige regnskabsaflæggelse, men det har taget sin tid at få de nye principper ført igennem i administrationens lokale led, og en vis tilvænningsperiode har været fornøden. For Viborg Hospitals vedkommende fik man først en foreløbig fastere ordening på regnskabsrevisionen i 1606, da kannikerne havde klaget over, at revisionen blev udskudt fra det ene år til det andet til ikke ringe skade for Hospitalet, fordi lensmanden vægrede sig ved at deltage, med mindre han fik en særlig kongelig befaling dertil, mens kapitlet på sin side ikke turde revidere på egen hånd uden lensmandens tilstedeværelse. Regeringen fastslog nu, at da det var almindelig praksis og i overensstemmelse med ordinansen, at revisionen af sådanne regnskaber skete i overværelse af lensmanden i de len, hvor hospitalerne lå, skulle det for fremtiden også foregå sådan i Viborg.³

Allerede i 1583 var der imidlertid sket en ændring i ledelsen af Hospitalet, som dog ikke fik nogen varig betydning. Et kongebrev af

13. februar 1583 fastslog, at for fremtiden skulle en vellærd, gudfrygtig præstemand beskikkes til forstander, og for at han kunne forsør- ges »med tilbørlig ophold«, blev de 3 sogne Romlund, Fiskbæk og Vorde lagt til forstanderembedet. Forstanderen skulle dog holde en kapellan, som boede i ét af sognene, for at sognefolket kunne blive tilbørligt forsørget med Guds ords tjeneste og ikke blive forsømt under hastig tilfaldende sygdom. I øvrigt skulle forstanderen troligt og tilbørligt forestå de fattige i Hospitalet, oppebære Hospitalets rente og indkomst, »det ordentligt og nødtørfigt udspise og for- vandle (omsætte) og dermed i alle måder vide og ramme de fattiges gavn og bedste, som en kristen forstander bør«. ⁴ Det nye i bestem- melserne fra 1583 er, at forstanderen fra nu af skulle have en bestemt indkomst i lighed med andre embedsmænd, dog naturligvis ligesom næsten alle af datidens embedsindtægter afhængig af landbrugets indtjening, i dette tilfælde først og fremmest præstegårdens avl og tienden. Desuden var det nu meningen, at forstanderen selv skulle bo i Hospitalet. Myndighederne må have fundet det nødvendigt at gøre aflønningen af forstanderembedet mere tillokkende, hvis man ikke ustandselig skulle skifte forstander, og forholdene indadtil på Hospi- talet har sikkert udviklet sig sådan, at det var påkrævet med en fastere ledelse i det daglige. Det skal understreges, at 1583-bestem- melserne ikke betød, at kapitlet slækkede på sit faste greb om Hospi- talet. Det var stadig kapitlet, der udpegede forstanderen, og embedet gled, som vi skal se, hurtigt tilbage i kannikernes kreds.

Den første forstander under de nye forhold var Søren Jensen Tho- rup, som allerede i 1580 havde efterfulgt Rimbolt Pedersen, da denne blev sognepræst ved Sortebrødre Kirke. Forstanderlønnen var imid- lertid ikke tilstrækkelig, heller ikke efter 1583, bl.a. fordi forpligtelsen til at holde kapellan i landsognene tyngede embedet. Vi ser den ene forstander efter den anden flytte til et bedre lønnet præstekald. Søren Thorup blev omkring 1595 sognepræst ved Gråbrødre Kirke. Hans efterfølger, Gert Knudsen, forsøgte at bedre de økonomiske kår ved selv at fungere som præst i landsognene. Det var i direkte modstrid med 1583-bestemmelserne, men ikke desto mindre anbefalede rege- ringen ham over for biskoppen i Viborg til det første ledige kald i

stiftet med den begrundelse, at han skulle have forestået sit embede troligt og vel. Det var i sommeren 1598, da Gert Knudsen efter kun et par års virke som forstander var gået af. Han blev i øvrigt sognepræst i Kopperup i Fjends herred.⁵

Hans efterfølger var magister Thøger Pedersen, søn af biskop Peder Thøgersen, men han sad kun i embedet i få måneder, før han avancerede til det langt bedre kald som sognepræst ved Budolfi Kirke i Ålborg.⁶ Det var i 1599, og i den følgende tid ser vi en evindeligt skiftende af forstandere. At det hænger sammen med den beskedne løn kan der næppe være tvivl om, men det har også været en slidsom bestilling, ikke mindst at få de mange indtægter i hus. Sagen var jo den, at Hospitalet havde udviklet sig til en betydelig godsejer med et vidtstrakt strøgods, dvs. ejendomme spredt ud over et stort område, i Midt- og Nordvestjylland. Vi har ikke nogen jordebog bevaret, som ville kunne have givet os præcis besked om besiddelser og indtægter, og vi kan heller ikke i enkeltheder redegøre for, hvordan og hvornår de enkelte ejendomme er kommet i Hospitalets besiddelse, men forskellige dokumenter viser, hvordan godstilliggendet forøgedes eller blev forandret ved mageskifter.⁷ Bort salg af gods kom derimod ikke på tale i denne periode, bortset fra et enkelt tilfælde i 1624, hvor Hospitalet og Latinskolen fik tilladelse til at sælge adskillige boder, dvs. småhuse, og øde jorder i byen, »til hvis årlige slikeri og forbedring huslejen nødvendigvis må bruges«, men for de indkomne penge skulle der købes anden fast ejendom.⁸

Den almindelige økonomiske udvikling tilskyndede absolut heller ikke til at skille sig af med en gang erhvervet jordegods. Som helhed var de to første menneskealdre i Hospitalets historie frem til 1620'erne en tid med gunstige konjunkturer og kraftig økonomisk vækst, først og fremmest takket være stærkt stigende indtægter fra iandbrugs eksport af korn og kvæg, og de gode tider må også have været til gavn for hospitalsdriften.⁹ Når Hospitalet i 1594 fik kongens tilladelse til at skaffe sig bygningstømmer i Vinderslevgård Skov til en gård i Lysgård, som var totalt nedbrændt, efter at et løstagtigt kvindfolk havde stukket ild på den, er det nok mere et spørgsmål om at få det rigtige egetømmer end om nødvendig økonomisk støtte.¹⁰

9. Om skiftende forstandere og om en besynderlig kontrakt

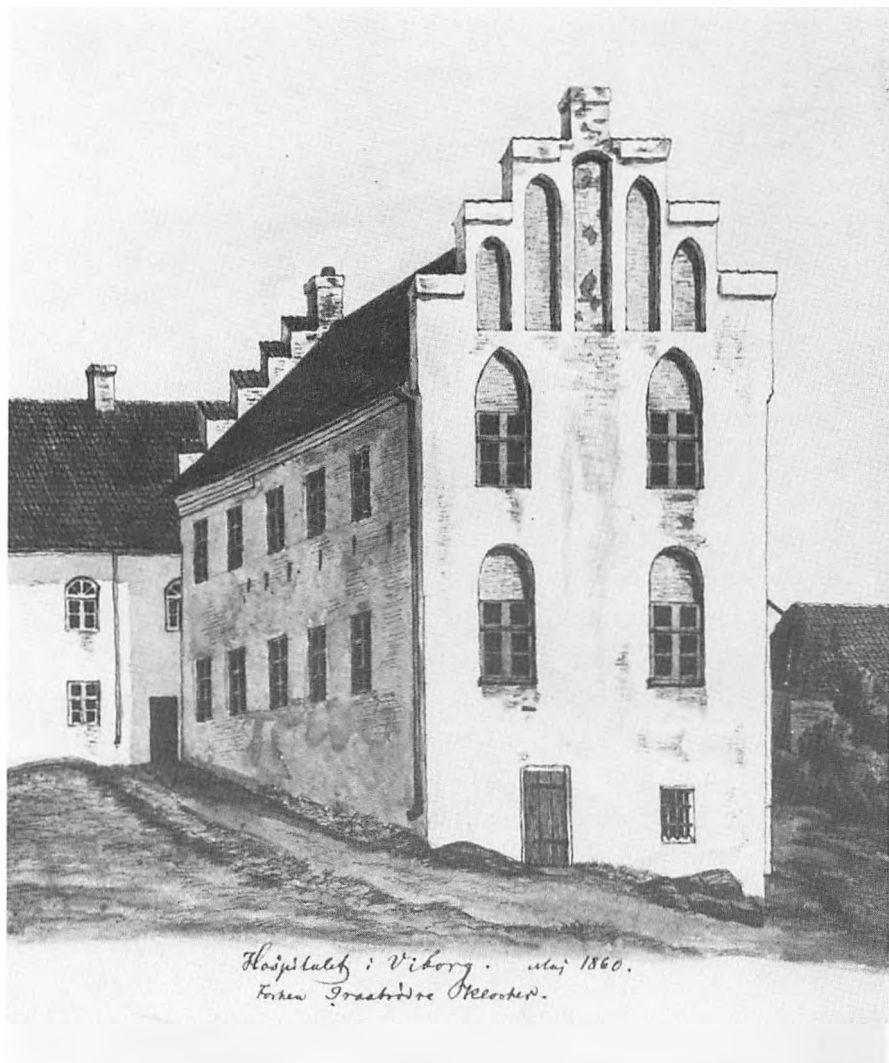
Øvrighed skal høre og ikke høre

Endnu i begyndelsen af 1600-årene savner vi et kildemateriale, der kan kaste lys over stiftelsens indre liv. Her deler Hospitalet skæbne med købstaden. Ikke engang en stor fælles ulykke som »den hvide død«, den store pestepidemi, som vi ved ramte byen i 1602-03, har vi nogen nærmere oplysninger om.¹ For Hospitalet kender vi en lang række navne på hastigt skiftende forstandere, en del årstal og nogle personoplysninger takket være deres gejstlige stand, men vi kan end ikke opstille en fuldstændig række af hospitalsforstandere.

Man kom snart ind på den nemmeste ordning, at lade én af præsterne ved byens 3 kirker varetage forstanderskabet; de fleste af dem tilhørte kapitlet. Dermed faldt i virkeligheden begrundelsen for, at forstanderen skulle have præsteindkomsten af Vorde, Fiskbæk og Romlund sogne bort, og kapellanen derude er på et vist tidspunkt, vi kan ikke sige præcist hvornår, avanceret til regulær sognepræst.²

Den førstkendte forstander i det nye århundrede er Laurids Jensen Aagaard, der nævnes som hospitalsforstander i 1608, samme år han blev sognepræst ved Gråbrødre Kirke. Han var forstander i anden omgang i 1620'erne, men gav op under Kejserkrigens trængsler i 1628 og døde for øvrigt få måneder senere.³ I 1613 optræder en Mikkjel Jespersen, som vi ikke kender nærmere til. Hans efterfølger er derimod en kendt personlighed både i Viborgs historie og den almindelige skolehistorie, nemlig rektor Villads Nielsen, kaldet Brøns efter sin fødeby syd for Ribe. Hans indgifte i det viborgske aristokrati er allerede nævnt side 35. Selv var han af bondeslægt, student fra Ribe og vistnok magister i Wittenberg, var først rektor i Ålborg, senere i Viborg, og blev 1603 lektor ved Domkirken og gjorde sig også senere gældende som skolemand. Han nævnes i 1614 og 1615 som hospitalsforstander, men om hans virksomhed her ved vi ikke noget.

I 1617 nævnes magister Vilhelm Paludan som hospitalsforstander. Han var søn af medicus og ærkedegn Hans Kiær og var præst ved

Hospitalsbygningerne, malede i 1860 af maleren og arkæologen A. P. Madsen. Bygningerne var dengang pudsede og gør et lidt forsømt indtryk, men man var ellers inde i en periode, hvor det hurtigt gik op ad bakke.

Original på Nationalmuseet.

Domkirken 1609-34; hans anden periode som forstander 1632-34 vender vi tilbage til. Videre optræder en Hans Sørensen Skriver som forstander, og i 1623 Laurids Trane, der senere var kapellan ved Domkirken.⁵

En kort tid virkede Christen Clementsen Kjeldorp, der var sognepræst ved Sortebrødre Kirke 1618-41 og søn af Clement Mouridsen i Viborg; derpå, som nævnt, Laurids Aagaard for anden gang, og fra 1. maj 1628 vendte Christen Kjeldorp tilbage. Det sidste skifte står i forbindelse med krig og besættelse. I 1625 havde Christian IV indblandet sig i Trediveårskrigen, men det var endt med nederlag, og i 1627 var Jylland blevet besat af den tyske feltherre grev Wallensteins tropper, som brandskattede og plyndrede landet. Den 6. oktober 1627 nåede de fremmede krigsfolk, tyskere og italienerne, kroater og kosakker, til Viborg, som blev gjort til en slags hovedkvarter; det har kostet dyrt, men har sikkert skånet byen for regulære plyndringer. Mange folk var i forvejen flygtet fra byen med selveste biskoppen Hans Wandahl i spidsen.⁶

Under så urolige forhold var det overordentlig svært at få nogen til at påtage sig et særligt ansvar, og da Laurids Aagaard frasagde sig hospitalsforstanderembedet fra 1. maj 1628, kom kapitlet i vanskeligheder. Det lykkedes dog at formå Christen Clementsen Kjeldorp til for anden gang at påtage sig opgaven, men rigtignok på helt særlige vilkår, som Kjeldorp havde dikteret. En slags forpagtningskontrakt på 10 år gjorde forstanderen næsten enerådig. At kapitlet har været betænkelig ved således at slippe tøjlerne viser de indledende bemærkninger, som begrunder kontrakten med »denne elendige tilstand«, hvor man på bedst mulig måde har måttet søge at undgå, at Hospitalet og de fattige blev ladet i stikken.⁷

Kontrakten bestod af 9 paragraffer. De fastslog, at der igen skulle være lige så mange hospitalslemmer som før krigen, og at kapitlets tilskud til bispisningen også skulle være den samme. Der skulle leveres forstanderen en komplet og underskrevet fortegnelse over Hospitalets gods og besiddelser. Forstanderen kunne frit byde og befale over Hospitalets fæstebønder og råde over Hospitalets indtægter efter fundatsen og almindelig lov og ret; han kunne ombygge Hospita-

lets bygninger, og han havde ret til uden indblanding »at holde ordinans og skik i Hospitalet med tjenerne, folk og fattige og at sætte de modvillige til rette med ord og straffe efter lov og ret og gammel sædvane«. Tvivlsspørgsmål skulle dog forelægges kapitlet, men fik han ikke skriftligt svar inden for en rimelig tid, kunne han gøre, som han fandt rådeligt. Han kunne råde over Hospitalet i 10 år kvit og frit uden at skulle have revideret sit årsregnskab, men alene på tro og love. Kontraktens sidste paragraf, nummer 9, indeholdt dog den væsentlige klausul, at »når Gud af sin miskundhed vil give os en anden tilstand i landet«, altså når der blev sluttet fred, skulle Hospitalets høje formyndere straks afgøre, om kontrakten kunne godkendes eller ej. I sidste tilfælde skulle Christen Kjeldorp aflægge regnskab, som straks skulle revideres. Belært af mange års erfaringer tilføjedes det, at hvis revisionen ikke var sket inden år og dag – det var en fast retlig termin, der betød 1 år og 1 uge – havde man ikke mere nogen ret til at kræve forstanderen til regnskab. Hvis regnskabet imidlertid blev revideret, og det viste sig, at forstanderen havde penge til gode, skulle han have dækning for sit udlæg gennem indtægterne fra en bestemt hospitalsgård.

Det siger næsten sig selv, at en sådan kontrakt måtte føre til bryderier. Christen Kjeldorp kom kun til at sidde som forstander i 4 år, han afgik den 1. maj 1632, men da var krigen og besættelsen også forlængst forbi – freden sluttedes i Lübeck den 22. maj 1629. Vi kender ikke de nærmere omstændigheder ved hans afgang, men han havde i hvert fald et tilgodehavende i Hospitalet på ikke mindre end 800 slettedaler*, og sit regnskab fik han ikke revideret.⁸ I 1635 var sagen kommet regeringen for øre, og lensmand og biskop fik ordre til at gennemgå regnskabet, »uagtet der skal være oprettet en kontrakt på kapitlets behag, da kontrakten strider mod fundatsen, som kapitlet ikke har magt til at forandre«. Christen Kjeldorp henholdt sig alligevel fortsat til kontraktens ordlyd, og endelig i 1638 var den prekære sag nået op på så højt et plan, at rigens marsk og rigens kansler fik ordre til at bringe den til afslutning enten ved forlig eller dom.⁹

* Slettedaler = 4 mark = 64 skilling.

Rigsdaler = 6 mark = 96 skilling.

10. Om ugepenge, herredagsdom og verdsligt regimente

Dommeren dømmer ikke, men Loven

I årene siden forstanderskiftet i 1632 var der imidlertid sket en række vigtige forandringer i Hospitalets forhold. Det store underskud i Christen Kjeldorps tid havde tydeligt vist, at Hospitalets drift var for dyr, og at det var nødvendigt at finde frem til besparelser. Det middel, man greb til, var at afskaffe den fælles husholdning, som havde været brugt siden Hospitalets start; i stedet for fik de fattige udbetalt såkaldte ugepenge. Der var i 1632 i alt 19 hospitalslemmer, de 15 fik normalbeløbet på $3\frac{1}{2}$ mark, de 4 fik et nedtrappet beløb indtil $1\frac{1}{2}$ mark. Endelig var der nogle få, som boede uden for Hospitalet; de fik $\frac{1}{2}$ mark ugentlig. Nyordningen, som også betød, at Hospitalets andele i bymarken for fremtiden skulle bortlejes, og sæstebøndernes arbejdspenge om muligt forhøjes, blev stadfæstet af regeringen i juni.¹

Besparelsen lå naturligvis først og fremmest i, at køkkenpersonalet kunne afskediges, selv om vi må regne med, at der har været et par sengeliggende hjælpeløse lemmer, som skulle forplejes. Det har været noget af en omvæltning i Hospitalets dagligdag. Hvordan lemmerne har indrettet sig, om de har haft deres lille »sted«, et hjørne eller en hylde med deres små private forråd, og man er skiftedes til at bruge Hospitalets store ildsted eller har kunnet enes om at danne et »middagselskab«, og om den store have måske er blevet udstykket i små kolonihaver, ja, alt det kan vi kun gisne om. Det eneste, vi med sikkerhed ved, er, at nyordningen blev en stor økonomisk succes og derfor også vedvarende. Underskuddet blev på blot 3 år vendt til et overskud på 2.400 slettedaler.

For hospitalslemmerne tegnede det også lyst i den første tid. Flere kunne endda lægge penge op, efter én enkelt blev der fundet 70 daler – som selvfølgelig tilfaldt Hospitalet – med det resultat, at man reducerede ugepengene til de nye lemmer, der blev optaget. Det var rimeligt nok, hvis normalbeløbet på de $3\frac{1}{2}$ mark virkelig har været i

overkanten, men på længere sigt kunne overgangen til pengeøkonomi blive farlig nok for lemmerne, for hvad nu, hvis priserne for dagligvarerne for alvor begyndte at stige? Der skulle en ny krig til, før problemet virkelig blev aktuelt.

Kort efter nyordningen af husholdningen indledte regeringen en strammere kurs over for Hospitalet. I februar 1634 fik lensmanden udtrykkelig ordre til at undersøge lemmernes forhold og sætte eventuelle urette lemmer på porten.² Det skete samtidig med, at regeringen, uden om hospitalsledelsen, krævede bestemte folk optaget i Hospitalet i et større antal. Det havde hidtil kun drejet sig om enkeltpersoner en sjælden gang, vi har set det så tidligt som i 1566 (side 31). I 1608 fik hospitalsforstanderen besked på at optage Claus Skorstensfejer på grund af hans skrøbeligheder, men først når en plads blev ledig, og i 1620 fik man ordre til at optage en mand fra Løvel i Hospitalet. I foråret 1634 ankom på én gang ikke færre end 11 sådanne nye lemmer; i dette tilfælde modtog Hospitalet dog en refusion på 20 rigsdaler for hver person. Det svarer imidlertid kun til 120 mark, så det dækkede langt fra de normale ugepenge. De 11 nye lemmer, som sandsynligvis kom fra København, skulle indtræde i de gamle lemmers sted, efterhånden som der blev plads. At man overhovedet

Datidens Højesteret hed egentlig Kongens Retterting, og det er her samlet under forsæde af Christian den IV, som troner for bordenden i al sin selvsikkerhed. Billedet er hentet fra titelbladet til en udgave af Jyske Lov fra 1642.

Landsarkivets bibliotek.

kunne klare en sådan invasion – i alt 14 personer i løbet af 3 måneder – er et nyt vidnesbyrd om, at der har været meget husrum i det gamle klosterkompleks.³

Magister Vilhelm Paludan døde den 30. november 1634. Der havde været meget røre omkring Hospitalet i hans sidste tid, og det fortsatte i de følgende år. Kapitlet fik ganske vist valgt Hans Hansen von Echten til forstander; han var samme år blevet præst ved Domkirken efter et par år at have været rektor ved Latinskolen og betegnes som en lærd mand, stille og sagtmodig.⁴ Men dermed var det sidste ord ikke sagt. En bitter strid mellem præsterne i Gråbrødre og Sortebrødre sogne i begyndelsen af 1635 om tienden af Hospitalets jorder vakte fornyet opmærksomhed omkring Hospitalets forhold, og det hele endte med en større kulegravning af Hospitalets retlige og administrative stilling. Det ser ud til, at initiativet i sagen er udgået fra Kancelliet i København, hvor man må have fundet en undersøgelse påkrævet.⁵

I foråret 1635 gav kansler Christian Friis mundtlig ordre til lensmanden, Knud Gyldenstjerne, om at iværksætte en grundig granskning af, hvem det egentlig tilkom at bestemme over Hospitalet, og det førte hurtigt til kontakt mellem lensmanden og bystyret; ved at studere de gamle fundatser og bestemmelser blev man klar over, at det var helt forkert, at al indflydelse var gledet over til domkapitlet. I et brev til kansleren, dateret Hald Slot den 17. juli, forklarede Knud Gyldenstjerne, at kapitlet i lang tid efter hans mening uretmæssigt havde holdt borgmester og råd helt uden for Hospitalets anliggender, »og formedelst de ikke har haft med Hospitalet at gøre, da ligger der mange af byens stakler ganske armelige her udi byen«. ⁶ Lensmanden var altså helt på byens side, og i samråd med ham sendte magistraten et særligt sendebud til København, medbringende kopier af alle de gamle fundatser og kongebreve, og et brev til kansleren, dateret den 18. juli. Blandt kopierne var også det allerældste kongebrev af 29. december 1527, som bystyret tillagde megen vægt. Det havde en ejendommelig historie. Magistraten havde slet ikke haft kendskab til det, før en fjendtlig soldat i Kejserkrigens dage havde falbudt det på gaden, ikke i original, men i form af et landstingsvidne (en såkaldt

vidisse) af 7. maj 1625. Det må være sket senest i maj 1629, da fjenden rømmede landet, men det var altså først på lensmandens initiativ, at man fik det rigtigt læst.

I brevet til kansler Christian Friis skildrede magistraten, hvor mangfoldige skønne agerjorder, huse og våninger, abildhaver og andre haver, både i by og bymark, byen havde skænket til Hospitalet, mens kapitlets gaver reduceredes til næsten ingenting! Man hævdede, at den fundats, som kapitlet ville henholde sig til, havde det selv lavet – det var overenskomsten fra marts 1539 – mens andre breve og fundatser klart viste, »at det ikke er et kapitelhospital alene«, eller med andre ord, at byens magistrat også skulle være med til at bestemme, hvem der skulle optages i Hospitalet, og hvem der skulle lede det.⁷

I august fik tre rigsråder ordre til at stævne parterne for sig og afgive betænkning i sagen, men kapitlet indstævnedes sagen for kongens retterting.⁸ Den 14. maj 1636 afsagdes da den dom, som i århundreder skulle blive en slags grundlov for stiftelsen; den fylder hele 16 sider i herredagsdombogen. Dommen fastslog, at forstanderen skulle udnævnes af lensmand, biskop, kapitel, borgmestre og råd i fællesskab. Det var i overensstemmelse med fundatsen fra 1541; til gengæld udelod man bestemmelsen fra dengang om, at forstanderen skulle være medlem af kapitlet. Spørgsmålet om optagelse af hospitalslemmer havde hidtil stået åbent, nu fastlagde dommen en nøjagtig rettesnor. For fremtiden skulle byen indsætte de 2/3 med lensmands, biskoppens, kapitlets, borgmestres og råds samtykke, mens den sidste 1/3 skulle besættes af trængende fra Viborg stift efter lensmandens, biskoppens og kapitlets afgørelse.⁹

Rettertingsdommen i 1636 betød ikke, at gejstligheden mistede sin indflydelse på Hospitalet – den er tværtimod bevaret helt op i nutiden – men den gav fri bane for valget af en mand af verdslig stand til forstander, og Hans Hansen blev virkelig den sidste gejstlige forstander i Hospitalets historie.

Hans Hansen forlod embedet i foråret 1638 for at give plads for en landstingsskriver, men han blev ikke tvunget bort. Han havde selv i et brev til kongen indstændigt anmodet om at blive fri, og hans

argumenter gør det begribeligt, at der på forstanderposten var større behov for juridisk end teologisk sagkundskab. Tit og ofte havde han været optaget lige til klokken 12 om natten eller endnu senere med at udstede kvitteringer og føre jordebogen for Hospitalets sæstebønder. Værre endnu var det, at der var så megen trætte og rettergang om jord og ejendom og deslige, som forstanderen var tvunget til at deltage i, hvis han ikke ville risikere at blive beskyldt for at forsømme sit embede. Han bad derfor kongen om at blive befriet fra det besværlige forstanderembede, for »at jeg ved min bibel og prædikestol måtte forblive, og ikke i verdslige trætter eller rettergang indvikles«. ¹⁰

På baggrund af den nyligt refererede herredagsdom er det interessant at iagttage, hvordan sagen blev ekspederet i kancellikontorerne. Bag på det originale brev noterede kancellijunkeren den 21. januar 1638, at Hans Kongelige Majestæts nådigste svar var, at bispren skulle undersøge, at sagen forholdt sig som beskrevet, »så og lade staden foreslå en anden dygtig mand til forstander«. I Kancelliets brevbog eller kopibog derimod indførte kopisten under 9. februar et brev om nyansættelsen, og det adresserede han efter gammel vane til lensmanden og kapitlet. ¹¹ Der er dog ingen grund til at tvivle på, at byens borgmestre og råd har haft et afgørende ord at skulle have sagt, da man valgte den første verdslige hospitalsforstander, lands­tingsskriver Peder Lassen, efter al sandsynlighed fra 1. maj 1638, som var den tids almindelige regnskabsmæssige skæringsdag. Året 1638 betød med hensyn til forstanderskabet afslutningen på et lille hundredårs gejstligt regimente, og en tilsvarende periode fulgte efter, hvor Hospitalet blev styret af verdslige folk, kyndige i administration og skriverseri.

Ser vi nu tilbage på 1630'erne, kan vi konstatere, at disse år bragte store forandringer både i hospitalslemmernes dagligdag og i Hospitalets administration. Den fælles husholdning var blevet afløst af udbetaling af ugepenge, antallet af lemmer var midlertidigt blevet på det nærmeste fordoblet ved en særlig aktion fra regeringens side, men på den anden side var rekrutteringen af lemmer for fremtiden blevet fast fordelt mellem by og land. Bystyrets indflydelse på Hospitalets anliggender var blevet hævdet, og det var resulteret i en forstan-

Den Herris Jesu
 Raffu
 Begynder.

Wiborg
 Hospitals Fordehog
 Bøndergods
 Meelsom Herrid.
 Saxrup.
 Hans Posthucljon.

Ring ——— x / ~~xxx~~
 Ring ——— xij / ~~xxx~~
 Haffet ——— xx / ~~xxx~~
 Puer ——— i / ~~xiii~~
 Pinn ——— i
 Døcteri ——— xxxiii / ~~l~~ ij ~~cc~~.

der af verdslig stand. Samtidig var Hospitalets økonomiske forhold i høj grad blevet forbedret så meget, at antallet af trængende, der fik økonomisk bistand fra Hospitalet, efterhånden nåede op på 80, de fleste uden ophold i Hospitalet.¹² Den gode økonomi havde først og fremmest sin rod i nyordningen i 1632, men Hospitalet har i sin egenskab af godsejer også nydt godt af relativt gunstige konjunkturer. Krigens eftervirkninger var overvundet efter nogle få års forløb, og heller ikke i disse år solgte man fast ejendom af betydning.¹³

Endelig var de bøder, der på denne tid blev betalt til Hospitalet, virkelig noget der talte med i regnskabet. Fra Christian III's tid skulle en række forseelser sones med bøder til Hospitalet, nye blev føjet til i tidens løb, og det kulminerede på Christian IV's tid med en bøde på 1.000 rigsdaler (rdl.) for umådehold ved adeliges begravelser.¹⁴ For at hospitalsforstanderen kunne kontrollere, at Hospitalet virkelig fik de bøder, der tilkom det, havde regeringen i 1623 bestemt, at alle dommere – byfogeder, herredsfogeder, birkedommere – hvert år skulle indsende regnskab over samtlige bødesager til nærmeste hospital.¹⁵ Det var ganske sikkert en skrivebordsbestemmelse, som aldrig blev efterlevet i praksis; i hvert fald er det ikke sket i Viborg, hvor hospitalsforstanderen i 1637 fik indskærpet, at han eller hans overordnede skulle sørge for, at bødebestemmelserne blev overholdt, og at myndighederne virkelig rejste tiltale mod dem, der havde overtrådt lovens bud.¹⁶ Det har absolut ikke været nogen behagelig opgave, slet ikke når det gjaldt byens spidser, men på den anden side kunne det, som nævnt, godt skæppe i Hospitalets kasse. I 1634 måtte sognepresten ved Gråbrødre Kirke, magister Christen Olufsen, betale 200 rdl., fordi han var kommet for skade i et par tilfælde at uddele kalken før brødet; her i ortodoksiens tidsalder var dét en svær forbrydelse.¹⁷ I 1641 måtte den senere borgmester Claus Christensen bøde 100 rdl. til kongen og det samme til Hospitalet, fordi han havde besøvet sin fæstemø forinden brylluppet – til gengæld slap de for at

Hospitalets ældste jordebog fra 1500-årene er gået tabt, men den har næppe adskilt sig meget fra den ældst bevarede fra 1636, hvis første side ses her.

Hospitalets arkiv. Landsarkivet.

stå offentlig skrifte i kirken, og i 1643 blev der betalt bøder i anledning af et adelsbryllup i Domkirken, hvor »klokken var slagen 12, førend bispen kom i prædikestolen«. Bispen og adelsmanden, der gjorde sin datters bryllup, har nok begge måttet bøde, men kunne i øvrigt prise sig lykkelige, at uheldet ikke var sket efter 1649, da en sådan forseelse takseredes til en bøde på 1.000 rdl.¹⁸

Hospitalets økonomi synes endnu her ved begyndelsen af 1640'erne at have været forholdsvis god, og det kunne i 1641 efter regeringens påbud af sin egen indkomst forbedre lønnen for præsterne i Vorde og Gislum sogne – hospitalspræster kaldes de ligefrem.¹⁹ På den anden side er det netop samtidig, at begrebet øde ejendom begynder at spøge, og det skulle inden længe blive et gennemgående tema i Hospitalets økonomi. Sagen var den, at de gode økonomiske konjunkturer for landet omkring 1640 var ved at vende, og det hele fik en brat ende, da fjenden på ny væltede ind sydfra og i løbet af januar 1644 besatte hele Jylland.²⁰ Det var denne gang en landsknæghær under svensk kommando (Torstensson-fejden 1643-45), og besættelsen, som kom til at vare halvandet år, ramte landet hårdere end i 1620'erne; det kan vi registrere også for Hospitalets vedkommende. Fjenden afkrævede straks hospitalsforstanderen alle de landgildeydelse for 1643, som var indkommet, og det gik også hårdt ud over hospitalsbønderne. Hospitalet måtte helt give afkald på bøndernes afgifter for både 1644 og 1645 »formedelst bøndernes store armodskyld på det hospitalsgods ikke skulle blive øde«. Restancer for 1646 og 1647 skulle man dog inddrive, med mindre det blev bevist ved nøjagtigt tingsvidne, at bønderne var så forarmede, at de ikke kunne yde noget.²¹

11. Om et uhørt røre blandt hospitalslemmerne

Hvo som haver Magt har og Ret

Hospitalsforstander i de vanskelige år var Jens Kristensen (Skriver), som i 1640 havde afløst sin kollega landstings skriver Peder Lassen.¹

Da Jens Kristensen døde i 1648, blev Peder Lassen igen beordret til at forvalte embedet. Det var ikke noget tillokkende hverv. Allerede i sine første embedsår havde Peder Lassen haft svært ved at skaffe balance i regnskabet og havde måttet afdrage en betydelig gæld til Hospitalet; nu var situationen langt vanskeligere. Det var ikke behageligt at indkræve Jens Kristensens gæld til Hospitalet hos hans enke, og det var tungt og besværligt at inddrive landgilderestancer m.v., men hertil kom nu også uro i selve Hospitalet. Det ømme punkt var ugepengene. Vi husker, at de i 1632 var blevet fastsat til 3½ mark (mk.). I 1648 var normalbeløbet nået ned på 2½ mk. Høsten 1648 var meget ringe, regn og kulde skabte misvækst, og i vinteren 1649 steg priserne på fødevarer, ugepengene kunne ikke mere strække til det nødvendige, og misstemningen blandt lemmerne bredte sig. Et par af de ældste har vel kunnet erindre 1632 og har kunnet berette om de gode gamle dage med flere retter mad og dertil godt øl, som var blevet afløst af rigelige ugepenge på hele 3½ mk. Utilfredsheden voksede sig i hvert fald så stor, at man til sidst fik sammenstykket en protest eller bønsskrivelse om enten at få ugepengene sat i vejret eller vende tilbage til den oprindelige bespisning. Det var en uhørt dristighed, og fortønelser hos hospitalsmyndighederne var stor. Hele ledelsen trådte sammen med biskop, lensmand og borgmestre i spidsen og besluttede sig for ikke blot at afvise anmodningen, men også at statuere et eksempel, så man for fremtiden undgik den slags besvær med lemmerne. De formastelige skulle straffes, og man mente at kunne udpege fire hovedmænd »til sådan unyttig og usandfærdig klagemaal«, nemlig Anders Sørensen, Mads Rind, Søren Nielsen og Jens Tømmermand; de fik hver nedsat deres ugepenge til 2 mk. i tiden frem til påske.² Det var sandsynligvis under sultegrænsen, men vi får håbe, at solidariteten har strakt til i samdrægtighed at deles om det lidt, der var at dele.

Men hvordan har sagen taget sig ud set fra myndighedernes side? Der er ingen tvivl om, at fattigforsorgen har været et meget påtrængende problem for Viborgs bystyre, og at Hospitalet har været en meget påskønnet hjælp i nøden. Går vi ud fra det tidligere nævnte tal på 80 personer, som fik bistand fra Hospitalet, og efter den fastsatte

regel regner med $\frac{2}{3}$ fra byen, vil det sige, at op imod et halvt hundrede trængende fra byen har kunnet få hjælp fra Hospitalet. Men det var, som før sagt, kun de heldige og udvalgte; der var mange, mange flere nødlidende. Netop fra disse år har vi lister bevarede over uddelinger af de fattiges penge, der blev givet som hjælp på den vanskeligste tid af året. I 1648 var der 132 daler og 2 mk. i fattiggassen, og de blev uddelt den 17. marts.³ Der var ca. 250 personer, som fik hjælp med beløb svingende fra 2 daler til 20 skilling (sk.)*. Skal vi finde det samlede tal på fattige og trængende i Viborg, skal hertil lægges 22-23 fra byen, som nød fuld forplejning i Hospitalet. Derved når vi op på et tal i nærheden af 275**. Det første nogenlunde sikre indbyggertal, vi kender fra Viborg, er fra 1672, da der var 2.704 indbyggere, og regner vi med omtrent det samme tal i 1648, vil det altså sige, at omkring 10% af befolkningen fik fattighjælp. Det er et uhyggeligt højt tal, men svarer godt til, hvad vi kender andetsteds fra.⁴ Mange af dem var i en tilstand, som nok kunne gøre dem skikkede til en hospitalsplads. Der var konen med de 2 vanføre børn og Maren Malers med 1 barn, som armen var sønderslaget i; der var Johanne Epileptica og Maren Hydropica (vattersot), Kirsten Sørensen på krykken, Maren Kristensdatter, rasende kælling – første gang vi træffer en sindssyg – én med tilnavnet Klunt-hæl, en anden Fåhånd, Døve Katrine, Lamme Maren osv. Karakteristisk nok var der langt flere trængende kvinder end mænd, nemlig 143 mod 41. De var ikke sluppet gennem hospitalsporten, men kunne man forsvare at tage noget fra disse stakler uden for Hospitalet for at forhøje lemmernes ugepenge – når de velbjærgede nu engang ikke ville yde mere til fattiggassen?

Det kan lyde sært ironisk, men set med hospitalsledelsens øjne var sagen måske netop et spørgsmål om hospitalslemmernes svigtende

* Tallet 250 er kun omtrentligt, fordi der er usikkerhed om betydningen af nogle udstregninger, og fordi der nogle gange kun er angivet fattige børn uden noget tal. I disse tilfælde er der regnet med 2 børn.

** Tallet er sandsynligt et minimumstal, idet der er mulighed for, at nogle af dem, der nød ugepenge af Hospitalet, men uden at bo der, ikke har fået andel i uddelingen af de fattiges penge.

Hospitaler / *Nosocomium. vel Valetudinarium. Lat.* kaldis de Huse oc Steder i almindelighed / (hvad heller de ere i Riibstæder eller paa Landsbyerne) som aff den Christen høye Øffrighed / saa oc andre Guds Børn / gudeligen ere beskickede / oc med nødsøfftig Lileg forsumit / till Fattige / Siuge / Krøblinge / oc Bantsø Lemmers / varelse oc Ophold. Hvad Christelige Omforrig / den salige Herre / Høyloflig Christ. 3. Reg. forsaadanne Hospitaler hafver haafft / oc hvortledis hans Mægest. de Fattige hafver forsumet oc *privilegeris*, det sees tæneværdig udi Kircke Ordinangen / *fol. 74.* nemlig / at hans Kongl. Mægest. for alting vilde / at der stal igien tilleggis til Fattige Gøldis frij Brug / Landsbyer / Møller / Fiskevand / Skouwe / Ager oc Eng / oc hvad andet der kand findes / at hafve værre / aff fordums Lid / lagt til saadanne fattige Menniskers Ophold / om det er fra kommen med vræ / . oc dertom saadant findes nogensted icke at være nock / da vil hans Kongl. Mægest. legge til hvad der fattis / etc. Hvorledis saadanne fattige Hospitalis Lemmer / skulle tilfættis *Diaconer* oc Forstandere / oc i alle maader forsergis / med Jøde oc Baretægt / der om see *ibid. fol. 75 & 80. Item supra Vocab. Fattige / & Besler. Item Riber art. 18. 19. 20.*

Uddrag af Chr. Ostersson Weylles *Glossarium Juridicum* fra 1652. Begge de latinske ord i første linje betyder sygehus.
Landsarkivets bibliotek.

solidaritets med andre fattige, som man endda dagligt havde for øje. Hospitalet var nemlig på denne tid indrettet med en såkaldt yderstue, hvor 7 trængende kvinder fik husly, mens de ventede på, at der skulle blive ugepenge og plads til dem i de egentlige hospitalsstuer, og det var netop én af dem, Ane Detlevsen, som fik tillagt de 2 mk. om ugen, som de 4 anstiftere måtte undvære. Hospitalet var nu i 1648 vokset og gav plads til i alt 34 ordinære lemmer med 2½ mk. i ugepenge, nøjagtig lige mange mænd og kvinder. Der var med andre ord 41 lemmer inden for Hospitalets mure, og det er det højeste antal, vi overhovedet kender. Dog var der én, Anne Nielsdatter, som var udpeget af kapitlet og bystyret i fællesskab til at tjene de fattige; hun fik ugepenge på lige fod med hospitalslemmerne. Yderligere havde man 6 mænd og 6 kvinder på regulær venteliste. Det almindelige var, at man først blev »indtaget til halv kost«, som det hed, og så senere til fuld kost og dermed ophold i Hospitalet. Udtrykket »kost« var

et levn fra tiden før 1632; nu betød det ugepenge. Den fastlagte fordeling mellem by og stift blev nøje overholdt. Da byen i 1650 havde fået 6 indtaget til halv kost, blev der udpeget 3 fra stiftet, som stod for tur næste gang, blandt dem »en gammel krybbelpige fra Ravnstrup«. ⁵

Det er, som før nævnt, tænkeligt, at Hospitalet ved sin start omkring midten af 1500-årene har haft en vis karakter af sygehus. Der fandtes også på denne tid en sygestue, som nævnes i listerne over de fattiges penge, med et par patienter, men ellers var det nu forlængst blevet til et hjem, en stiftelse, for fattige, gamle, svagelige og vanføre. I de komplette lister over hospitalslemmer, som er blevet bevaret fra 1649-50, nævnes 4 blinde, 2 døve, 1 lam, 1 vattersotig og 1 krøbling. I en del tilfælde røber navnene, hvad manden eller konens mand har været, da de endnu kunne arbejde. Her møder vi en række kendte og mindre kendte håndværk og professioner; her er f.eks. Jens Tømmermand, som var én af anstifterne af »oprøret«, Johan Bøsemager, blinde Peder Snedker i Domhuset, Anders Lassen Feldbereder og Peder Jacobsen Lapper (velsagtens lappeskrædder eller lappeskomager), og Anne Tækkemands, Maren Vævers, Mette Kakkelmands, døve Maren Murmesters, Ell Bryggerkone og Barbra Pebberkage, som vel engang havde falbudt peberkager på markedet i Viborg; den tid var forbi, nu nåede kun den fjerne larm af de store markeder ind ad Hospitalets vinduer. Der nævnes også smed, portner, ladefoged, skomager, skrædder, svarver, dvs. drejer, og vægter, lutter håndværksfolk eller småkårsfolk, ingen købmænd eller folk af højere stand. Men det skal dog indrømmes, at det kun er de færreste, der har en profession hæftet til deres navn, så der kan godt gemme sig en gammel købmand eller en præstedatter imellem dem.

12. Om løse svin og om børnehuset i Viborg

Det kommer ikke Svin ved, at Folk gaar paa Gaden

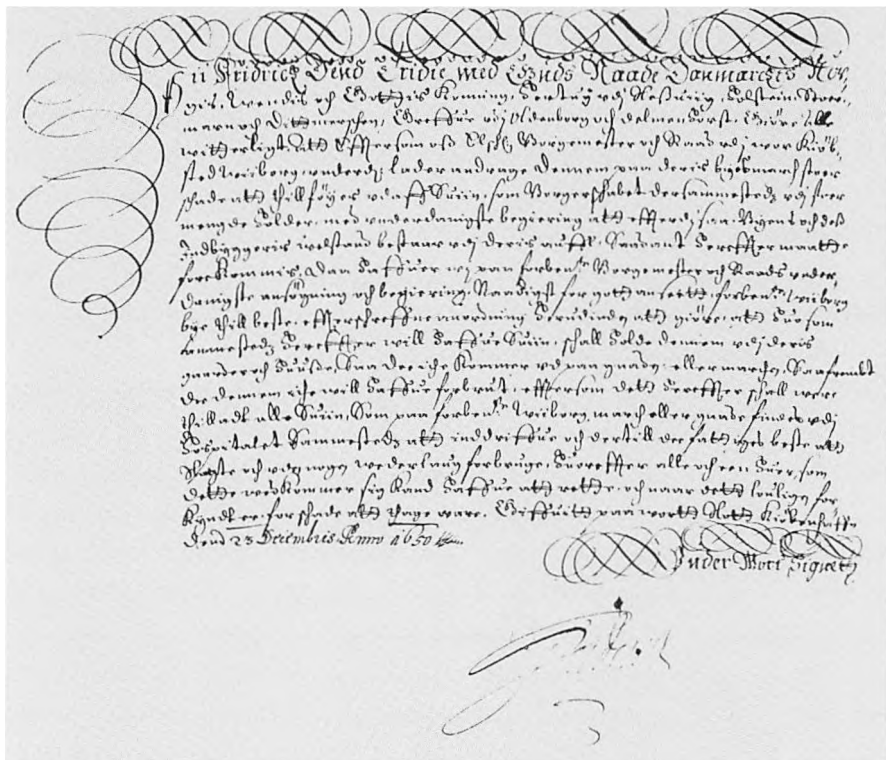
Begivenhederne i 1649 var ikke kommet på et tilfældigt tidspunkt. Torstensson-krigen havde ramt hårdt, hårdere end besættelsen i

1620'erne; det var med god grund, at hospitalsforstanderen havde talt om den onde tilstand (kapitel 11, note 1). Skattetrykket var vokset til det utålelige, bønderne plagedes af øget hoveri og gældsbyrder, og hertil kom fra 1648 nogle år med misvækst og pestepidemier. Under disse forhold begyndte Hospitalet så småt at sælge ud af sit gods, når lejlighed bød sig. I 1652 solgte man et par gårde og tre gadehuse i Fårup og en gård i Elsborg til rigsmarsken Anders Bille og samme år en ejendom til byfogeden Jens Jørgensen; i det sidste tilfælde havde revisionen en mistanke om, at prisen var sat for lavt og krævede ejendommen omvurderet.¹

Med året 1657 står vi på tærskelen til nye voldsomme begivenheder i danmarkshistorien, men før vi går videre, skal endnu et par forhold fra tiden efter 1645 med tilknytning til Hospitalet omtales.

Den første ting synes nok så ubetydelig, men den blev faktisk af værdi for Hospitalets økonomi, og den bringer os midt ind i 1600-årenes brogede købstadmiljø. Den 23. december 1650 underskrev kong Frederik III en højtidelig anordning for Viborg, hvori det hedder, »at hvo som sammesteds herefter vil have svin, skal holde dem udi deres gårde og huse, så de ikke kommer ud på gade eller mark, såfremt de dem ikke vil have forbrudt, eftersom det herefter skal være tilladt alle svin, som på forbemeldte Viborg mark eller gade findes, udi Hospitalet sammesteds at inddrive og der til de fattiges bedste at slagte og uden noget vederlag forbruge«. ² Det var borgmester og råd, der selv havde udbedt sig den kongelige anordning med den begrundelse, at byens velstand bestod i dens avl, dens landbrug, og borgerskabet holdt svin i så stor mængde, at løse svin forvoldte stor skade i bymarken – gaderne nævnes faktisk ikke, dér gik det endda an, at nogle svin rodede i rendestenen sammen med hunde og andet kræ. Men bymarken var livsnerven i den gamle købstad, så den måtte frem for alt ikke skades. Viborg var vidt bekendt for sin store og frugtbare bymark, og Hospitalet ejede sin gode part af de mange agre.

Historien viser os, at Viborg dengang, og forøvrigt indtil langt op i forrige århundrede, mest af alt har mindet om en stor landsby. De lyde, der vækkede hospitalslemmerne, var køernes brølen og kalve-

Det er så sandt, som det er skrevet: kongen – Frederik III – underskriver personligt et brev om, at borgerne skal holde skik på svine i Viborg købstad! Ordret står der i 4. linje efter alle majestätens titulaturer: At estersom os elskelige borgmester og råd udi vor købstad Viborg underdanigst lader andrage dem på deres bys mark stor skade at tilføjes udaf svin, som borgerskabet der sammesteds udi stor mængde holder, med underdanigste begæring, at efterdi så byens og dens indbyggeres velstand består udi deres avl, sådant herefter måtte forekommes, da haver vi ... for godt anset ... at hvo, som sammesteds herefter vil have svin skal holde dem udi deres gårde og huse, så de ikke kommer ud på gader og marker... Givet på vort Slot København den 23. december 1650.

Original i Landsarkivet.

nes brægen, når byhyrden drev kreaturerne gennem gaderne ud på bymarken, eller når de om vinteren trængte til foder.³

Den anden ting fra disse år, som berørte eller rettere kunne have berørt Hospitalet, var sagen omkring det såkaldte børnehus. I begyndelsen af århundredet havde Christian IV grundlagt et tugt- og børnehus i hovedstaden, og i den store recess, dvs. lovkompleks, fra 1643 blev det anbefalet købstæderne at oprette børnehuse, hvor fattige og forældreløse børn kunne opdrages til at blive gode håndværkere eller industriarbejdere. Viborg magistrat øjnede straks chancen for at få en ny institution til byen og meddelte regeringen, at der ved det store Hospital var nok af øde og ledige pladser og huse, som lemmerne ikke havde brug for, og som udmærket kunne indrettes til et børnehus. Krigen satte i denne omgang en stopper for planerne, men de blev genoptaget i 1646, da borgmester Peder Bering foreslog, at et værelse på Hospitalet blev indrettet til dansk skole og børnehus. Værelset var helt ude af brug, og indretningen ville ikke komme til at genere hospitalslemmerne.⁴ Heller ikke denne gang kom der dog noget ud af det, åbenbart fordi kapitlet frarådede planerne, og det endte med, at børnehuset i stedet fik til huse i en gård i Nedergade (Ibsgade). Hospitalsforstanderens mening om sagen var der ingen, der spurgte om. Forstanderembedet blev på den tid, som allerede nævnt, varetaget af landstingsskrivere. Peder Lassens anden embedsperiode ophørte, så vidt vi kan se, i 1654, hvor han blev afløst af Jens Andersen Bering, som var rådstueskriver og overformynder, dvs. at han på byens vegne forvaltede umyndiges midler. Man tør formode, at også han har haft gode forudsætninger for at forestå Hospitalets daglige drift, og han kom da også til at sidde i embedet i mange år.

13. Om nedgangstider

Vand, Ild og Soldater gjør snart øde

Som vi allerede har set, begyndte det for alvor at gå ned ad bakke i Danmark i 1640'erne, politisk, økonomisk og socialt. Med freden i

1645 tog sønderlemmelsen af det gamle danske rige sin begyndelse, statens finanser var i en sørgelig forfatning, den store befolkningssmasse, bondestanden, forarmet og udsat for et stærkt socialt pres. Men på mange måder var det værste tilbage; det gjaldt i høj grad en by som Viborg. Endnu fra 1656 har vi en overraskende optimistisk skildring af byen: »Viborg, den berømte og fornemme købstad, som for det ganske lands [landsdels] hovedstad agtes og det ikke alene derfor, at byen i størrelse, borgerskaber og handel, den største del af dette lands købstæder overgår, men også fordi at det ganske Nørrejylland indbyggere har årsag ofte did at rejse til landstinget, som dér hver 14. dag af tvende landsdommere holdes. Så haver og adelen dér deres møde og sammenkomst dér årligen tvende gange, nemlig til Mauritii (Sct. Mourits dag, 22. september), og snapsting eller tyvende dag jul. Til hvilken tid også er fornemt og stort marked dér af fremmede og indenlandske købmænd bliver holdt. Tilmed har og dette stifts biskop dér udi byen hos den skønne Domkirke sit sæde og tilhold«. ¹

Omkring 50 år senere, da den bekendte magister Christian Erichsen (1646-1711) skulle beskrive sin by, var billedet et ganske andet: »thi da var her i byen det første jeg blev præst [1670] og mange år derefter i mit sogn alene mangfoldige formuende og velhavende folk. Men nu er der ganske få. Da var der ikke et ledigt eller øde hus eller bod i mit sogn, men nu er der blevne mere end 160 våninger, boder, huse og gårde øde, tillukte, nedbrudte og afbrændte«. ²

Hvad var det, der havde bragt Viborg til i en sådan grad at hensygne? Krigs- og ulykkesårene 1657-60, da byen for tredje gang i én menneskealder var besat af fjenden, synes man at være sluppet forholdsvis nådigt igennem, måske fordi byen også denne gang blev udset til hovedkvarter for den svenske general Wrangel, som man afkøbte et såkaldt »salvegardebrev«, et beskyttelsesbrev. Der blev ganske vist i november 1657 udskrevet en særlig krigsstyr, krigsskat, men gejstligheden og dermed også Hospitalet slap fri. ³

Året 1660 bragte ikke blot den dyrekøbte fred, men også en afgørende politisk omvæltning, indførelsen af den enevældige kongemagt, som på lidt længere sigt fik skæbnsvangre følger for Viborg. De

enevældige fyrster, der alene var konger af Guds nåde, havde ikke noget behov for at lade sig hylde i Viborg af det menige folk, og kongehyldningsfesterne, der, så sjældne de var, havde været en vældig stimulans for byen, hørte op. Den gamle adel blev skudt til side, og de jyske adelsmænd blev ikke mere kaldt sammen til møde i landsdelens hovedstad, og de store familiebegivenheder, man havde været vant til at fejre hér med pomp og pragt, var der simpelthen ikke råd til i de trange tider. De fornemme adelsgårde kom til at stå tomme og forfaldne. Ydermere rantes byen af en ny storbrand den 18. april 1667, som lagde kvarteret omkring Nytorvgyde-Mogensgade i aske.⁴ Hospitalslemmerne gennemlevede nogle uhyggelige timer, ilden var så tæt på Hospitalet, at Gråbrødre Kirkes spærværk en overgang var antændt, og man må have overvejet en evakuering.

Det var nu nok de trange tider i almindelighed, der ramte Viborg allerhårdest, det vil sige den store forarmelse af både bønder og godsejere. Forarmelsen havde mange årsager, elendige konjunkturer på grund af svigtende indtægter fra eksporten af korn og stude, måske også en klimaforværring, men især en udmarvende skatteudskrivning, som finansieringen af krigen gjorde nødvendig, ikke mindst den kostbare Skånske Krig 1675-79. Ramte krisen Viborg købstad hårdt, så gjaldt det i høj grad også Hospitalet, der jo var ejer af et vidtstrakt strøgods. I det store og hele var det indtægterne fra godset, der i 1600-årene skulle betale Hospitalets daglige drift. Det er derfor af stor interesse at se nærmere på Hospitalets jordsbesiddelser.

14. Om jordebøger og strøgods

Vi lever Alle af Bonden

I et smukt pergamentsbind fra 1636 finder vi den ældste bevarede jordebog, dvs. fortegnelse over alt Hospitalets jordegods med fæstebøndernes – hospitalstjernerens – navne og nøjagtig angivelse af deres årlige landgilde eller fæsteafgift.¹

Blader vi lidt i den gamle bog, fanger blikket et særligt notat om en

Nummariste fortegnelse

Extract naar Bctog.
officer for "Hødergods."

Ring	—————	112	Dyffere: i 1 Kar
			1: 89½ to i 1 Kar
Marck	—————	35	Dyffere 1: 28 to.
Ring	—————	247	Dyffere: 7 Kar.
			1: 197½ to: i 1 Kar i 1 Kar.
Daar	—————	105	Dyffere: 7 Kar.
			1: 84 to: 7 Kar.
Dinar	—————	4	to: 5 pind: 16 d.
Dun	—————	57	½
Jaar	—————	3	½
Lamb	—————	4	
Dinar	—————	9	½
Dour	—————	19	
Dyffere	—————	1	
for dyffere	—————	16	½
Dour Dret	—————	68	
Kall	—————	31	Durst.
Bistri, Lagværding, D'Koffeog, Læfing			
og D'Koffeog's Hødergods — 46 P: 1 d: 2 R $\frac{11}{24}$ d. 6.			

gård i Elsborg sogn i Middelsom herred, hvorom det siges, at gamle bønder har berettet, at den i gammel tid er givet til Hospitalet. Andet og mere vides ikke. Og det samme gælder i virkeligheden en stor del af Hospitalets gods. Nok har vi i det foregående fået forklaring på noget, men om meget af hospitalsgodset haves ingen ret underretning nu om stunder, som biskoppen indberettede i 1701.²

Herred for herred og sogn for sogn er hver bondegård, hvert bol og gadehus opført med læsternes navne og de afgifter, han skulle svare til Hospitalet, først og fremmest korn – rug, byg og noget havre – men også smør og svin og en mængde mindre afgifter, de såkaldte småredsler, f.eks. lam, gæs, høns, æg og fisk. Dertil kom nogle gamle pengeafgifter: ledingspenge, gæsteri, dagspenge – egentlig dagsgeringspenge, skovvogn og gadehuspenge. Billedet overfor, hvor jordbogens samlede indtægter er gjort op, giver nærmere forklaring.

I 1662 indkaldte regeringen jordbøger fra hele riget for at få et fast grundlag for skatteudskrivningen, og også hospitalsforstander Jens Andersen Bering måtte i gang, og den 25. august kunne han aflevere det færdige arbejde til lensmanden på Hald, velbyrdige Ebbe Gyldenstjerne, som lod det gå videre til Rentekammeret.³

Jordbogen afslører, at Hospitalet nu ejede 78 bøndergårde, 3 bol, dvs. mindre ejendomme, 12 gadehuse, dvs. huse uden jordtilliggende, og 3 møller. Det fortæller lidt om størrelsen, når det oplyses, at der på denne tid i gennemsnit gik højest 50 bønderbrug på en adelig herregård.⁴ Men sammenligningen halter, bl.a. fordi hospitalsgodset lå så vidt spredt, fordelt over ikke færre end 18 herreder, strækkende sig fra Refs herred i Thy mod vest til Fleskum herred i Østhimmerland, og fra Vester Han herred i nord til Houbjerg herred i syd. Cirka halvdelen af hospitalsgodset var dog koncentreret i de 2 herreder Rinds og Gislum, og det var også mest fra sogne hér, at Hospitalet fik sine tiendeydelser. Derimod bemærker man, at det er småt med hospitalsgods på selve Viborg-egnen, i Fjends-Nørlyng herreder

Sidste side i jordbogen fra 1636: Summarisk fortegnelse, ekstrakt eller udtog, over fornævnte bøndergods. Læg mærke til »småredslerne«, hvor der bl.a. optræder 68 tørre helt og 31 sneve ål.
Landsarkivet

kun tre gårde, i Middelsom og Lysgård herreder kun en enkelt gård, et par bol og et gadehus.

Alle landgildeydelseerne blev efter en bestemt takst omregnet i tønder hartkorn, til 1 tønde beregnedes f.eks. 6 lam eller 12 gæs, 24 snese ål, 2 svin, 1 okse at stalde, 3 får, 24 læs lyng eller 32 snese æg. Slutfacit blev i tønder hartkorn: 451 tønder, 2½ skæppe og 5 fjerdingkar. Hertil kom så tiendeydelseerne, korntiende, som blev taget »i kærven«, dvs. i de sammenstillede neg på marken, og kvægtiende, som blev ydet i form af lam. Tienderne blev opgjort til godt 20 tønder hartkorn.⁵

Nok så smukt hedder det ved midten af 1600-årene: »Udaf guder-nes gift vi gøre vor pligt og landgilden yde, det øvrig' vi nyde«. ⁶ En ting var imidlertid, hvad man var forpligtet til at yde ifølge fæstebrevet, noget andet, hvad der faktisk blev betalt. Det er noget, der kun antydes i jordebogen, men som vi senere skal vende tilbage til. Det nævnes, at Skinderup mølle i Rinds herred er øde og har været det i over 50 år, det samme gælder Højslev mølle i Vester Han herred, som var blevet nedbrudt af de allierede krigsfolk i den sidste krig, »og hospitalstjernerne der omkring er så ruinerede og forarmede, at de besværlig kan rette for dem selv og intet har at hjælpe mølleren med«. ⁷

Jordtilliggendet voksede i de følgende år, fortrinsvis gennem ejendomme, der var sat i pant for lån, som ikke blev indfrie, men at det ikke betød større velstand for Hospitalet, skal vi snart få at se. I 1674 opgøres det samlede gods til godt 512 tønder hartkorn, i 1679 til godt 540 tønder. ⁸ I jordebogen 1674 er der søjet en almindelig karakteristisk til de enkelte ejendomme. Om nogle hedder det, at de »er ved magt« eller »er nogenledes ved magt«, men om andre lyder det: »er ganske øde, ganske forarmet, er en skarp egn og meget forskyldet og kan ikkun give halv landgilde om året (Testrupgård); Jens Laurit-sens halvgård, som han af armod frarømte, er øde; har nogle års frihed, fordi de tog gården øde, men svarer til skatterne«. Ja, de kongelige skatter havde første prioritet, de skulle først betales, og det var dem, som blev mere og mere tyngende, ofte ruinerende for bønderne. Af de 87 gårde m.m., som Hospitalet ejede i 1674, var cirka 1/6

forarmede eller øde, og af resten betalte over halvdelen kun halv landgilde. Endnu værre var situationen i 1679, men mellem de to årstal ligger jo også krig og krigsskatter. For at få dækket sine skatte-restancer havde Hospitalet måttet afgive en del jord på Mors til kronen, og noget gods var blevet anerkendt som øde og havde som følge deraf fået skatterne nedsat til det halve. Af resten – cirka 482 tønder hartkorn – var de 200 tønder forarmede, mens resten »hjælper sig og er ved magt«.

15. Om hospitalstjernerne

Man skal og saae efter en ond Høst

Jordebøgerne gav nogen besked om Hospitalets fæstebønder, hospitalstjernerne, som de kaldtes. Men vi kan komme meget tættere ind på livet af dem. Den 13. september 1678 havde nemlig biskoppen indkaldt til et krisemøde på konventhuset, og her blev man enige om, at det var nødvendigt at rejse ud og skaffe sig et nøjagtigt overblik over, hvordan det stod til med Hospitalets ejendomme. Biskop Søren Glud (1673-93) påtog sig broderparten, nemlig 12 herreder, byens 2 sognepræster 4 og 2 herreder, mens borgmester Mourits Brun (1672-82) skulle inspicere 3 gårde og 1 hus i Hardsyssel; det var blandt det nytilkomne gods.¹

Fra den 23. september til den 11. oktober var biskoppen på farten og var inde i hver eneste hospitalsgård i de 12 herreder. Først optegner han bondens navn og hans landgilde, så omtales hans fæstebrev, eventuelt stedsmål, dvs. engangsafgift, når man fæstede, en enkelt gang er fæstebrevet fuldstændig afskrevet, da det »er af sær conditioner«. En tidligere fæstebonde i Østerbølle er død, og nu fæster Niels Andersen, barnefødt i Louns sogn, men »enken klager sig hart ikke at kan bestå eller bestille, uden hun kan få én til sig at stræbe med skatternes og landgildens udredelse«. Niels Andersen fæster da med »sådan skel og vilkår, at han skal ægte og vie enken Sophie Nielsdatter«. Stedsmål slipper han for, men i fogedpenge skal han

Der høstes med store segl efter fogedens anvisning. Billedet er hentet fra svenskeren Olaus Magnus' store latinske værk »Historien om de nordiske folk«, som blev trykt i Rom i 1555.

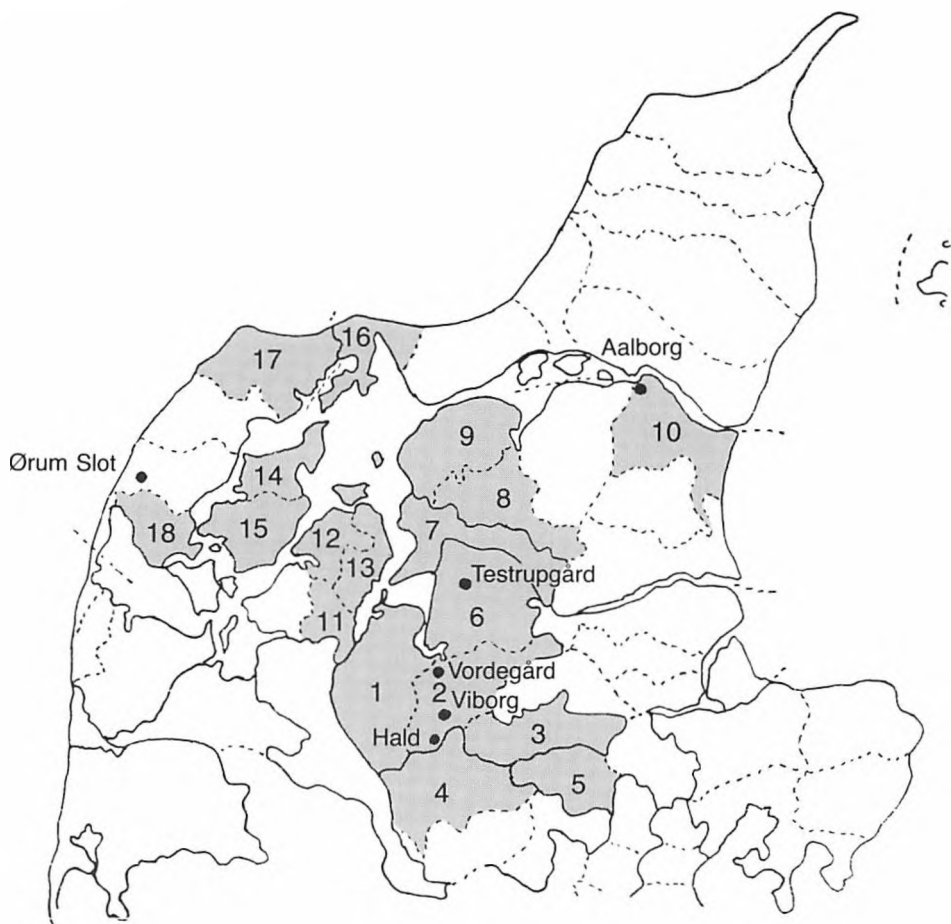
betale 2 tønder havre. Så følger en nøjagtig beskrivelse af bygningerne: Rålingen, dvs. stuehuset, 10 fag langt, 9 alen bredt med en liden kube ved vesterenden, laden 13 fag lang, 7 alen bred, fæhuset 11 fag langt, 6 alen bredt, tørvehuset 8 fag langt, 5 alen bredt. Og er alle disse ganske brøstfældige, fornemmelig laden, hvoraf 3 fag på overdelen af søndersiden nedblæste nu sidst forleden imellem den 9. og 10. oktober om natten, item fæhuset, som er ikkun så godt som et jordhus, og ellers alle de andre tillige med disse jordgravne og ilde holdne ved magt. Avlingen specificeres også af bispen, så og så mange travet (= 60 neg) rug, byg, havre og antal læs hø. Besætningen opregnes, og den er ikke stor; Niels Andersen havde 1 hest, 1 hoppe, 1 marplag (hunplag), 1 ko, 1 studungnød (ungkreatur), 1 kvie, 8 får og 2 grise. Derpå gøres der rede for eventuelle landgilderestancer og skatterestancer og for ejendommens lægdsforhold med hensyn til soldatertjenesten.

Det var gennemgående et lidet trøsterigt syn, biskoppen fik for øje. Helt galt stod det til med et gadehus i Hem sogn i Salling, det

eksisterede nemlig slet ikke. Man berettede, at huset var blevet nedbrudt »i den store boldød«, udtrykket sigter vel til pesten i 1654 eller 1659. Fæsteren hed Jesper Andersen, men han var blevet udtaget til soldat, og ingen vidste, om han var død eller levende. Hans søstre »foreviste os et sted, hvorpå dette hus skulle have stået, og der ikke sås ringeste apparents eller rudere [rester] til et hussted«.

Det får række med disse prøver på den vidtløftige godsbeskrivelse, det er ikke landbrugshistorie, der er vort emne hér, men på den anden side var forholdene i Hospitalet ganske afhængig af hospitalsgodsets tilstand. I øvrigt kom der ikke noget ud af rejseriet ud over konstateringen af de slette forhold, men hvad skulle det også have været?

Biskoppen kunne hvile ud hjemme i bispegården efter rejsernes strabadser. Værre var det for hospitalsforstanderen, som ofte og til alle årstider måtte være på farten for at få det bedst mulige ud af jordegodset. Den 29. november 1683 tiltrådte en ny hospitalsforstander, og vi kan slå følge med ham på hans rejser.² Allerede midt i december »udi den store vinters tid« må han tre gange ud til Hald Slot for at forhandle om skatterestancer. I samme måned to gange til Viskum Hovgård, halvanden mil øst for Viborg, angående landgilde-restancer. »Den 12. januar rejste jeg fra Viborg til Ørum Slots amtstue (i Vester Hassing herred langt ude i Thy) for at undersøge restancerne på det øde og forarmede gods. Beså godset igennem Thy, Hannæs, Mors og Salling. Brugte imidlertid mine egne heste og vogn, formedelst bønderne i så besværlig en vinter ej snart kunne komme fra gårde, idet en del havde hverken vogn eller heste, og mange steder fandtes aldeles øde. Hvilken møjefuld rejse, og undertiden med livsfare ved det store snefald, kostede mig med fortæring og vognleje 7 rdl. 1 mk. 4 sk.«. Og så måtte han endda give såkaldte stikpenge til amtsskriverens tjener, »på det jeg kunne vorde ekspederet og ej ved ophold mere fortære og bekoste«. Den 30. januar rejste han til Testrupgård for at foranstalte det indlagte landgildeskorn tærsket og den 31. videre til amtstuen i Ålborg, hvor han måtte ligge over i 3 dage på grund af den store vinters snefog. Videre gennem Slet, Fleskum, Gislum og Rinds herreder for at tilse godset

Kortet, der viser de herreder, hvor Hospitalet ejede gods i 1680, giver et godt indtryk af, hvor vidt spredt ejendommene lå. Enkelte af de steder, som hospitalsforstanderen måtte rejse til, er medtaget.

Herreder:

1) Fjends	7) Gislum	13) Salling Nørre
2) Nørlyng	8) Års	14) Mors Nørre
3) Middelsom	9) Slet	15) Mors Sønder
4) Lysegård	10) Fleskum	16) Vester Han
5) Houbjerg	11) Hindborg	17) Hillerslev
6) Rinds	12) Harre	18) Refs

og indkræve landgilden. Og der var viderværdigheder til overflod. Det kunne være tiendekornet, som var kørt ulovligt ind, før Hospitalets folk havde været der – Hospitalet havde både en såkaldt kornmåler og en delcfoged til hjælp. Så skulle der holdes syn, og synsmændene traktes med både øl, brændevin og tobak, tingsvidner skulle lyses på herredstinget, papir og skriverpenge betales osv. Kvægtienden, som blev udredt i lam og kid, skulle det være lettere at holde rede på, men i 1680 omkom, bidt og ulykkeligt døde 11 af de i alt 87 stykker. Og restancebetalingerne kunne give ærgrelser, i 1680 blev der som restancebetaling for en gård i Almind bl.a. afleveret et par gamle halvstøvler, og i 1681 i Øster Grynderup en sort ko, som måtte opstaldes og gik hen og døde ulykkelig af kalven; ligeså galt gik det med en restance-stud i Lille Binderup, som omkom af lungesot.

Men ellers var det et evigt slagsmål om skatte- og landgilderestancerne. I 1684 måtte der f.eks. udtages stævning mod hospitalstjernerne i alle 18 herreder for restancer.³

Før vi nu går videre med hospitalsgodsets historie, vil det være passende at standse op og se nøjere på hospitalsforstanderne, og særligt på ham, der varetog Hospitalets interesser netop her omkring 1680.

16. Om en hospitalsforstander under arrest

Naar Spillet er ude, spørges først hvad vundet er

Vi slap vort tag i rækken af hospitalsforstandere side 59 med rådstueskriver Jens Andersen Berings tiltræden i 1654. Gennem giftermål havde han forbindelse med rådsaristokratiet i Viborg, men om han selv tilhørte den kendte Viborgslægt Bering, kan ikke afgøres.¹ Det har ikke været nogen nem opgave at lede Hospitalet i disse år, lønnen var lille, og det endte da også med, at Jens Bering kom i en ret betydelig gæld til Hospitalet, som hans bo kom til at bøde for, men det var flere år efter, at han selv var død i 1676 og hans kone i 1682.²

Vi kan udtale os ret præcist om hans, og sikkert også hans formænds, aflønning. Af Hospitalets landgilde nød han 12 byskæpper

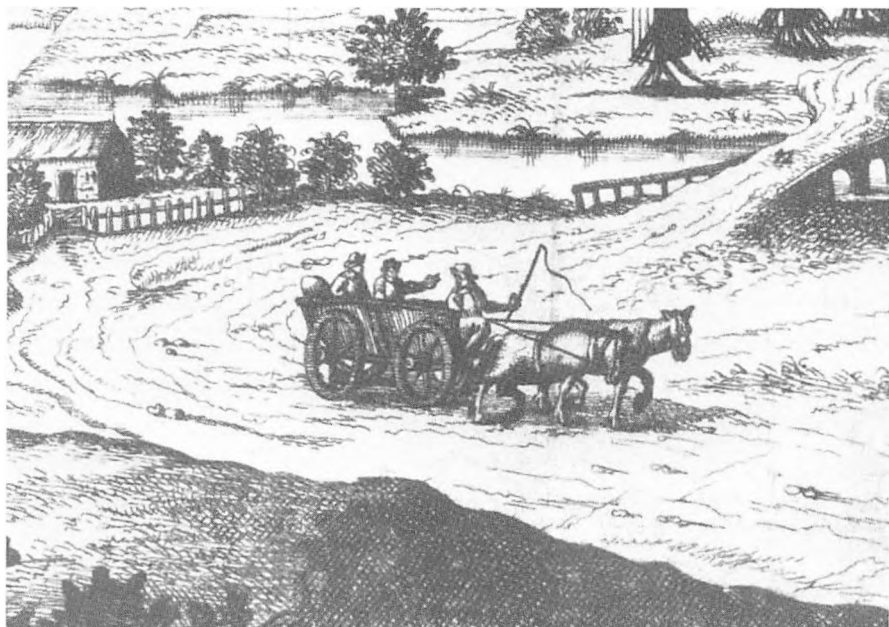
eller 9 tønder og 4½ skæpper. Afhængig af kapitelstaksten, dvs. kornprisen, udgjorde det cirka 14 slettedaler. Til husleje fik han 22 daler og af et gadehus i Østerbølle 3 mk. Endelig fik han 30 daler til aflønning af en kornmåler og 9 daler til en delefoged, i alt omkring 80 daler. Herefter skulle hans egen løn kun ligge på omkring 40 daler. Hertil kunne dog vist komme lidt accidenser, personlige småafgifter, f.eks. ved skiftebehandlingen af fæstebønders bo, men under alle omstændigheder var det et yderst beskedent honorar, og det ser da også ud til, at de 30 daler til kornmåleren efter gammel praksis blev refunderet hospitalsforstanderen.³

Jens Andersen Bering døde i foråret 1676, og til hans efterfølger beskikkedes Christian Hansen Kall, søn af prokurator Hans Kall. Han blev bevilget en fast løn på 100 daler plus 7½ daler i rejsegodtgørelse.⁴

Med Christian Kall fik Hospitalet en overmåde energisk, men også meget egenrådig leder. Fæstebønderne fik pisken at føle, restancerne af landgilde blev søgt indkrævet med hård hånd; der var eksempler på, at afgifterne blev urimeligt høje, når en kornafgift blev omsat i penge. Selv det skæppemål, Christian Kall anvendte, var bønderne højst utilfredse med, det gjaldt særlig Hospitalets portner, Mads i Porten, »som skal måle så uforskammet, at nu altid må ydes ½ skæppe korn mere på hver tønde korn end udi Jens Andersens tid«. Bønder, der var i restance, blev skældt hæder og ære fra. Det hændte også, at en fæstebonde, som slet ikke skyldte Hospitalet ægt eller pligtkørsel, blev drevet til at køre op til et par mil for hospitalsforstanderen, ja i et tilfælde, hvor bonden ikke var hjemme, havde Christian Kall egenmægtigt taget et par heste og rejst af gårde med dem og fordærvet den bedste, så den dagen efter sin hjemkomst døde.⁵

Også folk i byen mærkede til den stramme kurs. Hospitalsforstanderen lagde sig ud med smedelaugget i et spørgsmål om arbejds løn, han lagde sag mod kirkeværgerne ved Gråbrødre Kirke angående nogle forfaldne renter og »imod nogle fattige folk, som ej kunne eller ville betale deres husleje«. ⁶

Fra hospitalsledelsens side så det i mangt og meget ud, som om

Landværts transport pr. hestevogn, som det er foregået i århundreder – her på et kobberstik fra 1587 i Nationalmuseet. Fra 4. bind af Braunius og Hogenbergs bybøger: Hafnia 1587 (Köln 1588)

Christian Kall agtede at styre Hospitalet ganske efter sit eget hoved. Da Mads Portner døde i maj 1680, ansatte Kall omgående på egen hånd en ny portner, og også et regulært hospitalslem optog han uden at spørge nogen. Han stod heller ikke til regnskab, som han skulle. Regnskaberne for årene 1676-80 afleverede han først den 13. december 1680, og derpå gik der atter tre år, før han den 6. august 1683 afleverede de næste tre års regnskaber. Det skete med den tilføjelse, at den højgunstige øvrighed burde retfærdigt overveje og gunstigt betænke, »at jeg i denne særlige tids tilstand har en besværlig bestilling at oppasse, synderlig fordi godset ligger bespredt her og dér vidt beliggende i 18 herreder over landet; endog mig derfor ikkun tillægges meget ringe belønning, fremfor hvad andre hospitalsforstandere nyder for deres umage, som jeg tør nok sige ikke er så møjsommelig som min«. ⁷

De pæne ord kunne selvfølgelig ikke formilde hospitalsledelsen. Da man den 8. september afsluttede revisionen, var man nået til det resultat, at Christian Kall skyldte Hospitalet den formidable sum af 1.024 daler. Man havde bl.a. godskrevet Hospitalet portnerens løn og ugepenge til det hospitalslem, Christian Kall egenmægtigt havde optaget, desuden et større beløb til vognleje og færgpenge, nemlig det der overskred de bevilgede 7½ dalers kørselsgodtgørelse, endvidere kornmålerens løn på 30 daler årligt og delefogedens på 13 daler, og et betydeligt beløb i konsumtionspenge af korn og malt, som man hævdede, hospitalsforstanderen selv skulle betale, foruden mange mindre poster.

Havde Christian Kall optrådt utilbørlig egenrådigt, må man på den anden side erkende, at revisorerne var gået alt for vidt, og forklaringen kan kun være, at man for enhver pris ville manden til livs. F.eks. udviste regnskabet for 1680-81 en gæld til Hospitalet på cirka 154 daler, hvortil endda kom 30 daler, som Kall skulle betale til sin formands enke. Og det skal ses i forhold til en løn på 100 daler! Men meningen var ikke til at tage fejl af: Kall skulle inden fem dage i det seneste svare revisorerne – det var stiftsbefalingsmanden, biskoppen, sogneprester, borgmestre og rådmænd – og desuden stille kaution for sin gæld. Den 27. september var Kall tilsagt at møde op på konventhuset. Næppe var han kommet inden for døren, før magister Søren Sevel, Domkirkens præst, fordrede hans underskrift på et allerede affattet forsikringsbrev, »eller de ville vise mig noget andet og sætte mig ved et vingeben, hvorover jeg blev forskrækket, helst efterdi jeg så begge stadstjenere stod for døren. Blev jeg så på slig måde truet til at skrive, hvad de gode herrer behagede«. ⁸

Da Christian Kall var ude af stand til at skaffe kaution, blev der lagt sag an ved bytinget, som ved en kendelse den 6. november pålagde ham at betale gælden. Den 15. november blev han suspenderet og to dage efter arresteret, dvs. pålagt husarrest, samtidig med at hele hans bo blev registreret, vurderet og forsejlet med henblik på udlæg for gælden. ⁹ Nu var situationen virkelig alvorlig for Kall, der skulle forsørge hustru og 12 små, »uopfødte« børn. I hans egen version hedder det, at han rejste ud til sine venner om råd og undsæt-

Billedet af Hospitalet bag de nøgne træer virker næsten tidløst, men det er et fotografi fra mellemkrigsårene.

Lokalhistorisk Arkiv, Viborg.

ning, »hvor jeg fattige mand videre blev forfulgt og lyst efter mig på landstinget som efter en ugerningsmand«. Efter modpartens fremstilling var han om nattetider hemmeligt undveget og rømt af arresten. Den 7. januar 1684 blev hans hustru og børn udvist af Hospitalet – det må betyde, at Kall har haft bopæl i sydfløjen – og i marts fik man ham ved en ny bytingsdom kendt æreløs.¹⁰

Kall indstævnedes nu – uden om rådstueretten – sagen for Højesteret, som den 6. september afsagde sin kendelse, der gik ud på, at byfogedens ære og fromhed fra marts blev kendt ugyldig, men at Christian Kall i øvrigt var pligtig at betale den resterende gæld, og at han enten burde »stille nøjagtig borgen eller selv borgen blive«. Gælden var nu nedbragt til cirka 868 daler, hovedsagelig ved bortsalg af det beslaglagte bohavn, som forøvrigt udmærker sig ved at indeholde »1 symfoni«, dvs. et slags clavicorn, utvivlsomt en stor sjældenhed i Viborg i 1684.¹¹

Christian Kall var imidlertid ikke den mand, der gav op; han stod

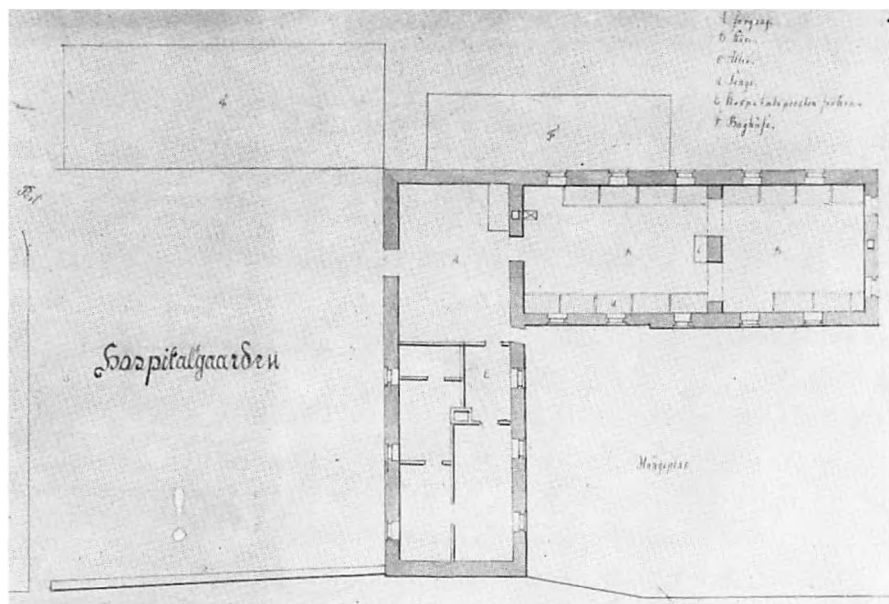
også med ansvaret for hustru og børn. Året efter lykkedes det ham virkelig at opnå et kongeligt benådningsbrev, som forhøjede hans løn fra 100 slettedaler til 100 rigsdaler (rdl.), som skulle godtegnes ham i hans gæld til Hospitalet. Da det må gælde hele hans embedsperiode, var det et betydeligt nedslag og gav ham i hvert fald en personlig oprejsning, men i øvrigt kender vi ikke hans senere skæbne.¹²

17. Om huse og våninger

Gammelt Huus haver dumme Vinduer

Den 13. november 1680 var en mærkedag i Hospitalets historie. Den dag blev der holdt flyttedag: »Og fordi at kullenc blev dyre, og der var senge og rum ledige nok til dem i sygestuen, blev de med biskoppens tilladelse som gavnligt flyttet af stenstuen og ned i kirkestuen den 13. november 1680«. ¹

Hvad skal det nu sige? Det skal indrømmes, at det kan være vanskeligt at hitte rede i det store hospitalskompleks i gammel tid. Endnu i 1684 tales der om en del huse, som nu intet bruges.² Kærnen i det altsammen har dog i hele hospitalstiden været det store hus med det i vore dage retablerede »Kongens Kammer«, hovedfløjen mod øst, som Christian III havde ladet indrette (s. 22). Afvekslende tales der om »det store hus«, »det høje stenhus« eller »de fattiges stenhus«; det var den egentlige hospitalsbygning.³ Huset var og er to eller snarere tre etager højt, da den høje hvælvede kælder næsten ligger i stueplan. Indtil 1680 var der i stueetagen indrettet sygestue og kirkestue, mens etagen ovenover – den gamle »dancesal« med blomstermalede vægge og loft – var den egentlige hospitalsstue med faste sengesteder. Gulvet her bestod af stenklinker lagt i ler, »stenstuen« hørte vi den kaldt. Den store sal blev vistnok kun varmet op ved hjælp af kulbækkener. Dette forhold, men først og fremmest det store fald i antallet af hospitalslemmer, er forklaringen på flyttedagen den 13. november 1680. Fra nu af lå »blomstersalen« hen til ingen nytte. Under en hovedreparation i 1742 blev stengulvet brækket op, kastet

Grundplanen af Hospitalet er tegnet af Chr. Gullep så sent som i 1885, men viser i hovedtrækkene, hvordan Hospitalet så ud i 1600-årene; det gælder dog ikke sydfløjen, hvor hospitalspræstens lejlighed er markeret. A. Forgang. B. Stuer. c. Alter. d. Senge. F. Baghuse. Sammenhold også med tegningen indvendig på bagflappen. Viborg Stiftsmuseum.

ud og kørt bort; det blev til 63 læs og gav arbejde til 4 karle i 2-3 dage.⁴

Det er ikke uden grund, at stueetagen omtales både som syge- og kirkestue. Der var nemlig egentlig tale om to forskellige værelser, der var slået sammen til én sal. Oprindeligt havde der mod øst været et noget mindre rum med en gulvhøjde, der lå et par trin over det lidt større rum mod vest. Forbindelsen var skabt ved, at man havde hugget to store åbninger i skillemuren, men ladet en kraftig murpille i midten stå.⁵ På den måde kom rummet i nogen grad til at virke som én sal, hospitalssalen, lemmealen eller de fattiges stue kaldte man den, men vi finder dog også betegnelsen »overstuen« og »nederstuen« anvendt.⁶

I dette dobbeltrum fik alle hospitalslemmer husly fra 1680, og her blev de boende under praktisk taget de samme forhold helt frem til midten af forrige århundrede. Den 13. november 1680 har været en

dag, der længe blev talt om. Det har været noget af en omvæltning at komme fra det lyse blomsterrum ovenpå og ned i den mere skumle, men vel at mærke lunere stueetage. Alting var lettere hér. Man kunne gå lige hen til ildstedet, den store kamin i østgavlen, og man havde nem adgang til vandhuset og vaskerhuset, som var en udbygning med halvtag på nordsiden af det store hus. Al den stavren op og ned ad trappen i forgangen var man nu fri for, ja, selv under andagterne kunne man blive i sit sengested; ved midterpillen var nemlig prædikestol og alter placeret, så alle kunne høre og de fleste se prædikanten.

Langs væggene stod de fasttømrede sengesteder på rad og række, en slags simple alkovesenge, i bunden rughalm, med høje sengestolper, sengehimmel og forhæng til at trække for. Det gav trods alt lemmerne en smule fornemmelse af privatsfære.⁷

Adgang til hospitalsstuen havde man gennem en forgang i nordenden af Klosters gamle toetages østfløj. Her i østfløjen eller sydfløjen fandtes også bryggers og bageovn. I de gode gamle dage, før Svenskekrigene, havde der også været hospitalslemmer installeret i østfløjen, men nu – omkring 1680 – blev den benyttet til bolig for forstanderen. I 1682 fortæller han, at han har ladet et øde, forrådnede kammer, som de fattige tilforn havde været udi, »lidet opfærdige, at jeg kunne undertiden være udi og forrette i rolighed, hvad jeg med min bestilling har at tage vare«. ⁸ Efter den store brand i 1727 flyttede prædikanten ind her. Han havde indtil da boet i en del af Klosterets gamle vestlænge, som imidlertid gik til i branden og ikke blev genopbygget.⁹

Som nævnt omtales flere gange i 1600-årene en del huse, som ikke mere er i brug. I 1684 foreslås det direkte at rive dem ned og bruge dem til de andres reparation. ¹⁰ Det skete også efterhånden, men der var så rigeligt, at man tillige kunne sælge ud af bygningsmaterialer – mursten, bjælker og brædder – og tjene ganske gode penge; fra 1694-97 solgte man for knap 84 daler, bl.a. over 4.000 mursten »som blev nedbrudt af den gamle mur vesten i Hospitalets inderste gård«. ¹¹ Når man i 1731 måtte lade ikke færre end 396 læs grus køre ud af hospitalsgården, tyder det også på en større oprydning efter gamle bygnin-

ger. I 1680'erne nævnes også Porten, hvor portneren kunne bo, altså en slags porthus, og en øde lade. I 1720'erne, dvs. ved afslutningen af Store Nordiske Krig, tyder meget på, at Hospitalet både i det ydre og indre var nået til et meget kritisk punkt. Vi ser i 1721 stiftsbefalingsmanden (stiftamtmanden), Palle Krag til Katholm, skænke 100 rdl. til Viborgs meget forfaldne Hospitals nødvendige reparation.¹²

På trods af den overflod af bygninger, der fandtes i 1600-årene, måtte man i 1732 i dyre domme opføre et nyt stort hus »i haven«, som det siges. Det lå vest for de to høje fløje; østenden ud til hospitalsgården var grundmur, vestenden ud til haven af bindingsværk.¹³ Det var opført med egetømmer, teglhængt, 15 bindinger stort og 31 alen langt, 11 alen bredt eller med næsten samme grundmål som hospitalshuset. Og så var det i virkeligheden bygget slet og ret som brændselshus eller mere korrekt tørvehus, som det også benævnes.¹⁴ Det nuværende klostres lave nordfløj er med andre ord oprindelig bygget som tørvehus i 1732. Den svære mur ind mod hospitalsgården afslører dog, at der i ældre tider har stået en solid bygning på dette sted. Bindingsregisteret fra 1756 opgør Hospitalets samlede bygninger til 77 fag, i den ældste brandtaksation fra 1771 vurderes hovedhuset til 3.000 rdl., tværhuset, »sydfløjen«, til 1.600 rdl. og et sidehus til gården – det netop omtalte – til 600 rdl. Denne vurdering går igen i 1781 og 1791. Derimod får vi en ny vurdering i 1801 og samtidig et fortræffeligt overblik over de bygninger, vi har beskæftiget os med i dette kapitel.¹⁵

Først er der hovedbygningen, en længe i øst-vest på 17 fag, to etager høj og med kælder under 8 fag, opført i massiv grundmur og med tegltag. Huset er indrettet til 2 værelser for Hospitalets lemmer med 19 alkovesenge, 2 skorstene, 1 kakkelovn, 1 prædikestol og 1 alter, i alt vurderet til 3.400 rdl.

Så følger et tværhus i syd-nord på 13 fag og 2 etager højt, grundmuret og med tegltag. Det er indrettet med værelser, køkken og bryggers og tjener til bolig for Hospitalets præst. Vurderingen er 2.340 rdl.

Bygning nummer tre er et sidehus i nord på 14 fag og kun én etage. Der er grundmuret på sydsiden, men med egebindingsværk og mur-

*Det falder lidt vanskeligt at forbinde begrebet »tørvehus« med den kønne bygning på billedet, men kilderne siger det utvetydigt. I dag rummer bygningen to moderne lejligheder.
Ejvind Rasmussen og Arne Sindberg fot.*

tavl på nordsiden, teglhængt og indrettet til tørvehus. Vurderingen: 800 rdl.

Derpå nævnes et halvtag, som er tilbygget på nordsiden af hovedbygningen, 5 fag høj grundmur og med tegltag, indrettet til vaskerhus og lokum. Vurdering: 250 rdl.

Endelig nævnes de tilbyggede såkaldte dårekister, som vi vender tilbage til i et følgende kapitel.

Et så stort bygningskompleks krævede megen og kostbar vedligeholdelse. Man holdt det gerne gående i en årrække med de allernødvendigste arbejder for så at havne i en bekostelig hovedreparation. Særlig galt så det ud i den kritiske tid omkring år 1700. I 1684 tales der om Hospitalets »store og mærkelige brøstfældighed særdeles på vinduer, tag og lofter, som ikke med store penge kan repareres«. ¹⁶ I en indberetning fra 1701 siger biskoppen omtrent det samme, men når han tilføjer, at der i mange år ikke er brugt noget på reparationsarbejder, er det ikke helt rigtigt. ¹⁷ Der var faktisk også i 1690'erne brugt penge på at lægte, stenlægge og mynde (lægge tagsten og tagrygningssten), skælle (kalke og fuge) og hvad de nu hedder, de forskellige fagudtryk, som i dag er gået i glemme. Men det forslog bare ikke noget, og en hovedreparation har været nødvendig i begyndelsen af det ny århundrede; de manglende regnskaber afskærer os fra en nøjagtig datering. Muligvis kom den først i 1719.

I hvert fald måtte man som nævnt igen i 1742 gennemføre en større reparation. Det var ved den lejlighed, at der i hovedbygningens underste etage måtte fornys 11 gamle forrådnede bjælker, i øverste etage 4. Murene blev bl.a. forstærket med 26 jernankre. Men allerede i 1748 måtte der lægges nyt bræddeloft i Hospitalets overstue, dvs. det østlige rum. Det blev ikke billigere af, at der foruden skibsfragt, sikkert fra Norge, måtte betales landskibning med en båd og vognleje fra Hjarbæk. ¹⁸

I 1770 indberettede hospitalsforstanderen om en lang række nødvendige reparationer, det gjaldt bl.a. også fattiglemmernes sengesteder, som var ganske forfaldne og forrådnede. Et bygningssyn i 1772 ved fire håndværksfolk opgjorde de nødvendige arbejder til 446 rdl. Hertil kom endda en ombygning af den store gamle kaminskorsten i

hovedbygningens østgavl. Den var ikke blot ganske brøstfærdig, men også så snæver, at natmanden ikke kunne gå igennem den uden fare.¹⁹ Men allerede i 1780 opgjorde en ny synsforretning de nødvendige udbudringer til over 100 rdl., og i regnskaberne fortsætter udgiftsposterne til vedligeholdelse år efter år. Det sidste større reparationsarbejde før den store omvæltning ved midten af 1800-årene (side 189ff) var en hovedstandsættelse af nordfløjen i 1832. Det oplyses i anledning af licitationen, at det drejer sig om Hospitalets nordre bygning, som består af 14 fag og er indrettet til tre tørvchuse.²⁰

18. Om hospitalslemmerne anno 1683

Når Nøden er størst, er Hjelpen nærmest

I 1683 kan vi for første gang gøre nøje rede for hvert enkelt hospitalslem. Der var i alt 31, 15 mænd og 16 kvinder, men det skal på forhånd siges, at vi ikke véd, hvem der boede i Hospitalet og hvem, der nød understøttelse udenfor, vi kan med sikkerhed sige, at højst halvdelen opholdt sig i Hospitalet, om nogle ved vi besked, andre må vi gætte os til.¹

Der var nu først Clemend Lauridsen, som prædikede for de fattige og nød særstilling; han boede for sig selv og fik forhøjede ugepenge, nemlig 3 mk., mens det almindelige ellers var 1 mk. og 8 skilling. Der var dog tre, der fik 2 mk. om ugen, nemlig en student, en krigsinvalid og så opvartersken. Den første var studiosus Jens Jensen Hegelund, som var forrykt, men ikke boede i Hospitalet, han var i huset hos sognepræsten i Storvorde og fik også understøttelse af Ålborg Hospital. Hegelund var én af dem, kongen havde beordret underholdt af Hospitalet.² Det gjaldt også Niels Hallandsen, som ankom i november 1677 midt under krigen efter at have mistet sin ene arm. Da han stillede med både kone og børn, kunne han naturligvis ikke bo i Hospitalet, men blev indkvarteret i Rogenstrup, hvor han nød sine 2 mk.³ Der var endnu én indlagt krigsinvalid, som uden tvivl boede i Hospitalet. Det var Anders Bruun, som foran Malmø havde mistet

begge sine øjne, og som ankom ved krigens slutning i 1679; han fik dog kun normale ugepenge. Hospitalet fik i øvrigt de følgende år tildelt endnu tre krigsinvalider.

Den tredje, der fik 2 mk, var Mette Pedersdatter, en midaldrende fattig enke, som opvartede de syge og sengeliggende.

Som den første i rækken af »normale« hospitalslemmer nævnes hr. Peder Andersen Knudstrup, fordum præst udi Ålborg stift på en ø kaldet Hirtsholmen. I 1644 – under Torstensson-krigen – var han blevet taget til fange af de svenske og bortført til Sverige. Siden freden i 1645 havde han levet i armod uden kald og embede; han var nu meget gammel og led desuden af apopleksi.

Der var fem andre, der betegnes »rørt«, dvs. at de havde haft et slagtilfælde og var mere eller mindre lammede; det var tre mænd, Jens Gistrup, Jens Hygild og Jens Eveldrup, og to kvinder, Anne Jørgensdatter og Anne Murmesters. Foruden den blinde Anders Bruun var der to blindfødte mænd, Christen Tulstrup og Jens Skals; Tyske Annichen var 80 år gammel og blind, Zidse Skrædders var meget gammel og moxen (næsten) blind. To haltede, det var Margrete Thomasdatter, som var halt i det ene lår og idelig plaget af hovedværk, og Dorthe Sallingbos, som kaldes halt og meget vanfør. Tre brugte krykker, det var Niels Bartum, som var vanfør og gammel, Gertrud Mikkelsdatter og Dorethe Vævepige. Tilbage var Peder Hjermind, plaget af den slemme syge, dvs. pokkeren eller syfilis, Anders Jensen Ravnstrup, som var lam og vanfør og desuden meget gammel, Anders Dannemand, gammel og skrøbelig, Boel Fasses, som både var vanfør, værkbruden og plaget af flåd i hovedet, dvs. udflåd af materie, Ingeborg Jensdatter, en krøbling, som gik på knæene, Birgitte Poulsdatter, dum og døv, altså døvstum, Kirsten Jepsdatter Baggers, som var døv og ganske fattig »og haver dog tilforn siddet i velstand«, Margrete Brochs, ganske elendig af kræft, og Gertrud Thomasdatter, som nylig var død. Endelig to, der var stadigt sengeliggende, nemlig Kristoffer Lynderup, udlevet, meget skrøbelig, og Maren Jensdatter, 70 år gammel og meget svag; hun døde ved nytårstid 1684. Allesammen nød de som »deputat« eller ugepenge 1 mk. og 8 sk., det var det samme som 24 sk., undtagen den afdøde

Gertrud Thomasdatter, der kun havde haft halvt deputat, 12 sk., og Boel med flåd i hovedet, som til gengæld nød forhøjede ugepenge, nemlig 28 sk.

Som allerede sagt kan vi desværre ikke se, hvem af disse stakler, der havde ophold i Hospitalet. Man vil dog have bemærket, at der er en del, hvis hjemsted røbes af deres navn, og de fleste af dem er vel blevet plejet i deres hjem. I hvert fald har de hørt til den tredjedel af hospitalspladserne, som stiftet havde ret til at besætte. Man vågede nemlig nøje over, at den fordeling, der var blevet fastslået i 1636 (side 48), blev overholdt.

De, som skulle have adgang til Hospitalets goder, var med direktionens egne ord »de som mest arme, aldrende eller vansføre kunne befindes«. Eller som regeringen formulerede det i 1692, at aleneste fattige, elendige, krøblinge, skrøbelige og aldrende mennesker, som det kunne behøve, skulle annammes og indtages i hospitalerne.⁵ Efter nu at have overskuet flokken af hospitalslemmer i 1683 i række og følge kan vi i alle fald fastslå, at det virkelig var en samling medynkverdige stakler, som Hospitalet ydede sin bistand. Det skal dog her tilføjes, at der er et eksempel før 1680 på, at en person anderledes højt placeret på rangstigen nød ugepenge af Hospitalet. Magister Christen Erichsen beretter om adelsmanden Erich Kruse, der både fik en kongelig pension og ugepenge fra Hospitalet, men naturligvis logerede ude i byen.⁶

19. Om livets fornødenheder

Fattig Mands Mad er snart ødt

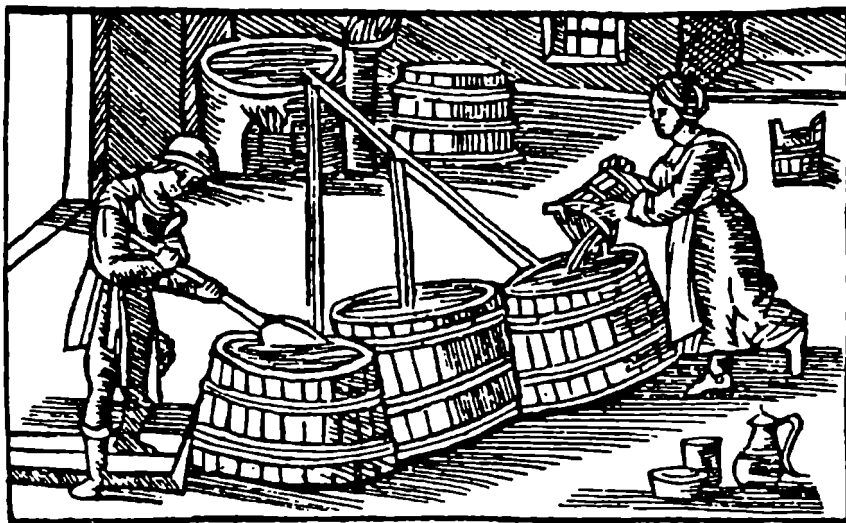
Krøbling eller blind, gammel eller sindssvag, enhver havde sit legemes fornødenheder af mad og drikke, klædning og varme. Vi har tidligere hørt om, hvordan bispisningen af de fattige blev afskaffet i 1632. Det skal dog tages med et vist forbehold, for to vigtige livsfornødenheder var man stadig fælles om, nemlig brød og øl. I Hospitalet blev der både bagt brød og brygget øl – råvarerne var naturligvis

Hospitalets eget landgildekorn, som lemmerne fik deres portion af imod en afkortning af deres ugepenge. Hver anden uge blev der lejet en vogn til at hente »lov og vand« fra søen til at brygge og bage med. Lov var det kogende vand, som blev hældt på maltet ved brygningen. Hospitalet havde ganske vist sin brønd, men det var kun det bløde vand fra søen, der duede til så vigtige processer som brygning og bagning. Der skulle også betales vognleje for at få kornet til mølle og malet, og konsumtionen – den påbudte afgift af mel og malt – løb op i store penge; i 1681 var den på 51 daler. Hospitalet havde selv en kølle, en ovnagtig indretning, der blev brugt til tørring af malt, og naturligvis en bageovn. Her blev der brug for den hjemtagne ilding eller lyngris, som gav en hurtig hede og godt bagt brød.¹

Bagedagen og bryggedagen hver fjortende dag gav en fast rytme i lemmernes tilværelse, vel nok så håndgribeligt som søndagene. Man livede op, når duften af friskbagt rugbrød og den søde maltlugt bredte sig over Hospitalet.

Det var det normale, at halvdelen af lemmernes ugepenge blev tilbageholdt til deres fornødenhed af brød og øl. Men i vinteren 1684-85 steg kornprisen så uventet meget, at forstanderen fra Nytårsdag så sig nødsaget til kun at give de fattige halvdelen af, hvad de var vant til at få. Der var gråd og fortvivlelse, for ingen mente at kunne opretholde livet på den ration.² De studerede folk blandt lemmerne blev sat til at affatte den ene ansøgning efter den anden til Hans Højærværdighed biskoppen om en forhøjelse af deres ugepenge; reelt var der jo tale om en drastisk nedskæring, efter alt at dømme langt under sultegrænsen. Men det hjalp ikke midt i dyrtiden. Det var om den tid, præsten Laurits Axelson i Vesterbølle skrev, at dette år, nemlig fra 1683 indtil efter påske 1684, var det en streng vinter, som udtærede al den Guds velsignelse, som i forleden år var avlet.³

Og der var jo andre fornødenheder end lige netop brød og øl. Et måltid varm mad burde vel altid være en menneskeret. Det var meningen, at lemmerne selv skulle klare den varme mad, grød, vælling, suppe. De nødvendige småindkøb på torvet eller i boder kunne hospitalsforstanderens tjenestepige godt hjælpe med til.⁴ Under en stor jerntrefod i kaminen i Hospitalets østgavl kunne lemmerne på

Brygning af øl var også en vigtig proces inden for Hospitalets mure. Det er foregået i store trækar, der fyldtes op med søvand, omtrent som på billedet her fra Olaus Magnus. Om ølbrygning se: Troels-Lund bd. 3, 6 udg. (1969) s. 115.

skift koge deres bygrød, kål fra deres lille havelod eller hvad andet, de nu havde kunnet tiltinge sig. Der var aktivitet omkring den næsten hele dagen lang. I 1773 begrundede hospitalsforstanderen sit ønske om at få repareret kaminskorstenen med, at »det er egentlig samme skorsten, som alle hospitalslemmer koger deres mad ved, og daglig fra morgen til aften bruger«. ⁵ Om vinteren kunne dog også den store kakkellovn anvendes. Maden kunne de oppegående indtage ved et stort fælles bord; i 1680 fik Jesper Snedker 20 sk. »for de fattiges skive at færdige«. Deres små køkkenremedier, først og fremmest et kogekar, har de vel haft under sengestedet.

Nogle virkelige lyspunkter i årets løb var der. Mortensaften, Juleaften, Nytårsaften og Helligtrekongersaften blev der udskænket øl, rigtigt øl, og sikkert ikke det sure hjemmebryggede, men rigtigt tysk øl, rostockerøl eller hvad det nu hed. »Givet de fattige Juleaften og Nytårsaften efter sædvane begge aftener 28 kander øl á 6 sk., og hvo som ikke samme aften møder, så nyder de dog siden – i alt 10 mk. 8

sk.«, fortæller regnskabet fra 1681. Mortensaften og Juleaften blev der desuden pyntet op med lys – »efter gammel sædvane forskaffet de fattige til Martini og Juleaften 40 styk lys á 6 sk., i alt 2 daler og 1 mk.«. Lysene kostede altså lige så meget som øllet. Der blev ikke spurgt om lemmernes samtykke.

Op i 1700-årene blev Mortensaften den rigtig store festaften, hvor der vankede, om ikke ligefrem gåsesteg, så dog flæskesteg: »Betalt bysvendenes koner af et stort svin, de leverede i Hospitalet, til Mortensaften leveret de fattige – 1 daler 2 mk.«.⁶

Endnu en livsfornødenhed, især da for gamle og svagelige mennesker, var varmen, stuevarmen, på den kolde årstid. Sengevarmen har man nok altid så nogenlunde kunnet holde. Et tykt lag rughalm i bunden isolerede ypperligt – og gav uden tvivl den bedste grobund for utøj; en tyk overdyne, derimod, var privat ejendom og næsten en livsfornødenhed, men ikke derfor ethvert lem forundt, skønt vi netop på denne tid ser en udlænding højligt undre sig over, at selv de fattige i Danmark har fjerdyner over sig.⁷

Mens lemmerne endnu boede i »stenstuen« (side 74), havde de »ildovne«, som blev opvarmet med kul, sandsynligvis menes der en slags varmbækkener med trækul. Efter nedflytningen i 1680 havde man i det store vestrum en rigtig kakkellovn at fyre i; lige før jul, den 16. december 1680, blev der opstillet en kakkellovn. I det mindre rum mod øst klarede man sig med kaminen. Hver sommer blev der indkøbt et forråd af brændsel, i den ældre tid brændevod, skudtørv, dvs. mosetørv, og hedetørv, ned i 1700-årene udelukkende tørv og lyng – det sidste fortrinsvis til ilding af bageovnen – gerne omkring 100 læs, som blev oplagret i Tørvehuset. Billigst var hedetørv og lyng, som kostede omtrent lige meget, en 18-20 sk. pr. læs. Naturligvis kunne beregningerne over forbruget slå fejl, som i 1754: »Siden vinteren har været så langvarig hård, og det i Hospitalet afvigte sommer indsamlede ildebrand dér var medgået, har jeg måttet købe nu i februar og martii måneder til de fattige 8 læs tørv á 26 sk. = 2 rdl. og 1 mk.«.⁸

I 1730 havde den gamle kakkellovn udtjent, og der blev hjemskrevet en stor, ny jernbilæggekakkellovn fra Christiania; den blev sejlet

til Hobro og derfra kørt til Viborg. Selve ovnen kostede knap 18 rdl., men det bødede meget på det, at dele fra to gamle kakkelovne kunne sælges for næsten 14 rdl. Den store norske ovn holdt ikke evigt. Da man om efteråret 1768 skulle til at fyre i den, viste det sig, at både sidestykket og forpladen var revnet, så »at derudi ej kunne gøres ild uden største fare, da luften og røgen kunne gå i stuen...«. Kleinsmeden måtte følgelig tilkaldes og drille, dvs. bore, huller og sætte jernskinner på de beskadigede steder.⁹ Keine Hexerei...

20. Om at tale sammen i 1683

Alle have Talen, faa Viisdommen

Vist har de talt sammen, også vrisset ad hinanden, ja, stundom kivedes, disse gamle og skrøbelige mennesker, som her i Hospitalet var blevet ført sammen i et lille samfund, udskilt fra verden, indtil livet randt ud. Om deres dårligdomme, om vejret eller disse ting i forening, evigt uopslidelige emner, især da for gamle og gigtplagede mennesker. Om tidernes ugunst og om gamle dage, således som det er aldrende folks skik. Den blinde Anders Bruun, der havde fået begge sine øjne svedet ud af krudtslam under danskernes forgæves storm på Malmø i juni 1677, hvad kunne han ikke berette om musketerer, pikenerer, lansenerer og hvad de nu hed, alle disse ustyrlige krigsfolk, som jo alligevel var ganske gemenlige folk som vi andre. Han havde med egne øjne læst – ja, det var før den satans salpeter – hvad der stod prentet med store kridtbogstaver på trosset: NUNC AUT NUNQUAM, det betød på de lærde folks sprog: Nu eller aldrig. Ak ja, tabt var nu for stedse det skønne Skåneland, og dyrt havde det kostet, det kunne Anders bevidne.¹ Og hvad kunne ikke Gjertrud Mikkelsdatter fortælle om de forgangne tider, da der virkelig var adelsfolk i Viborg. Om dengang hun hjalp til i stegerset i det store hus ved Domkirken, da denne herremand holdt bryllup med hin adelsfrøken.² Alle retterne, og kors, hvor var det mange, kunne hun, og til sidst hele Hospitalet, udenad på fingrene, og de tandløse,

XIX. Cap:

*de Hospitaler og fattige*Om Hospitaler og
Fattige.

I. Art:

Hvert almindeligt Hospital skal
af Hospitalets Inspecteurer (dog
at Kongens Confirmation der-
paa tagis) tilstiftis een god gudfrng-
tig og vederhæftig Mand / som enten
er Ugift og fører et got kyskt Levnet/
eller som er gift / og haver ingen
Børn; Og skal hand imod tilbørlig
Løn forrestaa Hospitalet / og opbære
og anvende al den Rente og Ind-
komst / visse og Uvisse / som Hospitalet
haver / til de Fattigis Ophold og Be-
hov / og i alle Maader tiene de Fatti-
ge

*af 12 April 1715**Højeste Hæderlige Aulæge af
Hospitalet og Kongelig Con-
firmation**Højeste Hæderlige Aulæge**11. 12. 1715
21. 12. 1715
21. 12. 1715
21. 12. 1715
21. 12. 1715
21. 12. 1715
21. 12. 1715
21. 12. 1715
21. 12. 1715
21. 12. 1715**21. 12. 1715
21. 12. 1715
21. 12. 1715
21. 12. 1715
21. 12. 1715
21. 12. 1715
21. 12. 1715
21. 12. 1715
21. 12. 1715
21. 12. 1715*

Første side af Christian den V's Danske Lov 1683, kapitel 19: Om Hospitaler og Fattige. Originalt eksemplar i Landsarkivets bibliotek med håndskrevne tilføjelser.

gamle mimrede med, og vandet stod i mundvigene, allerede når man nåede til hønseposten.

Men nu tog Tyske Annichen fat med sit evindelige gebrokkne præk om, at Viborg var for et hul at regne mod sådanne storstæder som

Lübeck og Hamborg med et liv og røre, som kunne gøre én aldeles forstyrret i hovedet. Høres der et sagte: amen fra et par af alkoverne?

Dønningerne ude fra den store verden nåede vel også ind bag Hospitalets tykke mure. Beretningen om Wiens belejring og befrielse fra de vantro tyrker. Forskrækkeligt. Den lykkelige historie om prins Jørgens giftermål med prinsesse Anna, tronarvingen til det rige England. Eller rygtet gik om den nye lov, kaldet kong Christian V's Danske Lov, formedelst hvilken alle andre love var ophævede.³ Den sagdes at indeholde et helt kapitel om hospitaler og fattige, men deri var dog vist alene sammenskrevet gamle bestemmelser fra salig kong Christian IV's og Christian III's tid.⁴

Eller slægtninge kom ind fra landet på besøg og kunne fortælle om det mærkelige, der skete med landmålingen. Jo, adskillige standspersoner var beskæftiget med at beskrive og måle alle agre i Danmark. Agrene blev målt i længden og bredden med særlige dertil af stål beredte lænker.⁵ Svært nok, hvad de høje herrer kunne hitte på, men at det havde med de ulyksalige skatter at gøre, var jo dog selv for den gemene mand at begribe. Ved kirkestævne var der også blevet oplæst en ny forordning om betlere, om tiggertegn og stodderfoged og alt det djævelskab, som man da heldigvis var sluppet fri af.⁶

Når solen gik på hæld, var det tid at stille an med lidt spisen, så godt det nu lod sig gøre, og Mette Opvarterske fik travlt med at røgte de sengeliggende. Ved solnedgang ebbede snakken ud, og en efter en forsvandt staklerne i deres alkover. Så indfandt gamle hr. Clemend sig og forrettede aftenbønnen, og nogle af de gamle mimrede med på deres Fadervor. Forhængene mellem sengestolperne blev trukket for. Margrete Thomasdatter vændede sig af sit hovedværk, og suk og klage steg op fra sengestederne. I det fjerne lød vægterens råb i Sct. Mogensgade. Med mørket kom omsider stilheden, nogenledes, afbrudt af lidt jamren og knirken af brædder, eller var det en mus, der peb et sted i bunden af sengehalmen? Nogle fandt en husvalende hvile, for andre blev det en endeløs lang nat.⁷

21. Om en kristelig betjening

Hvo Gud fortroer, han tryggelig boer

Der blev sørget for lemmernes både åndelige og timelige vel, det første med største nidkærhed, må vi nok sige.

Det vil huskes, at latinskolens ældste disciple havde haft til opgave at prædike for de fattige. I 1663 ankom der imidlertid en student ved navn Clemend Lauridsen Scrup, og han blev fundet skikket til at prædike for hospitalslemmerne. Hver søndag og helligdage og alle bededagene i fasten – det var onsdagene – stod han troligt på prædikestolen i lemmealen og forkyndte det glade budskab, foruden at han hver dag holdt morgen- og aftenbøn for de fattige. Forbindelsen til Latinskolen blev dog bevaret, idet man beholdt en discipel til at forestå sangen, som det hedder, og han nød hvert halvår en daler for sin umage. To gange om året, en onsdag ved påsketid og en onsdag i oktober, blev der holdt altergang med de fattige. Naturligvis hændte det også, at en syg og døende skulle berettes; det hed jo i loven, at man skulle se til, »at de fattige ej lide nogen skade, om nogen om nattetide i dødsangst begærede trøst eller at være delagtig i Kristi legem og blod«. ¹

Hr. Clemend var dog næppe ordineret og dermed duelig til at betjene sakramentet. Derfor måtte der skikkes bud over gaden til Gråbrødre sognepræst. Men Clemend blev nu brugt til at prædike i Domkirken både til lørdags aftensang og søndags tolvprædiken. ²

Når det kom til stykket, var de fattige meget afhængige af prædikanten. Var han en sløv person, som blot lirede sine bønner af sig og ellers ikke tålte forstyrrelse, eller forstod han i kristen næstekærlighed at dele med lemmerne deres bekymringer og sorger som en trofast sjælesørger? Hvorfor ikke tænke det bedste om ham, kilderne giver os ikke grund til andet; lade ham låne biskoppens eksemplar af Thomas Kingos Åndelige Sjungekor, som udkom i hr. Clemends tid, og lade ham skrive de vers af, han fandt bedst egnede til sit særlige formål:

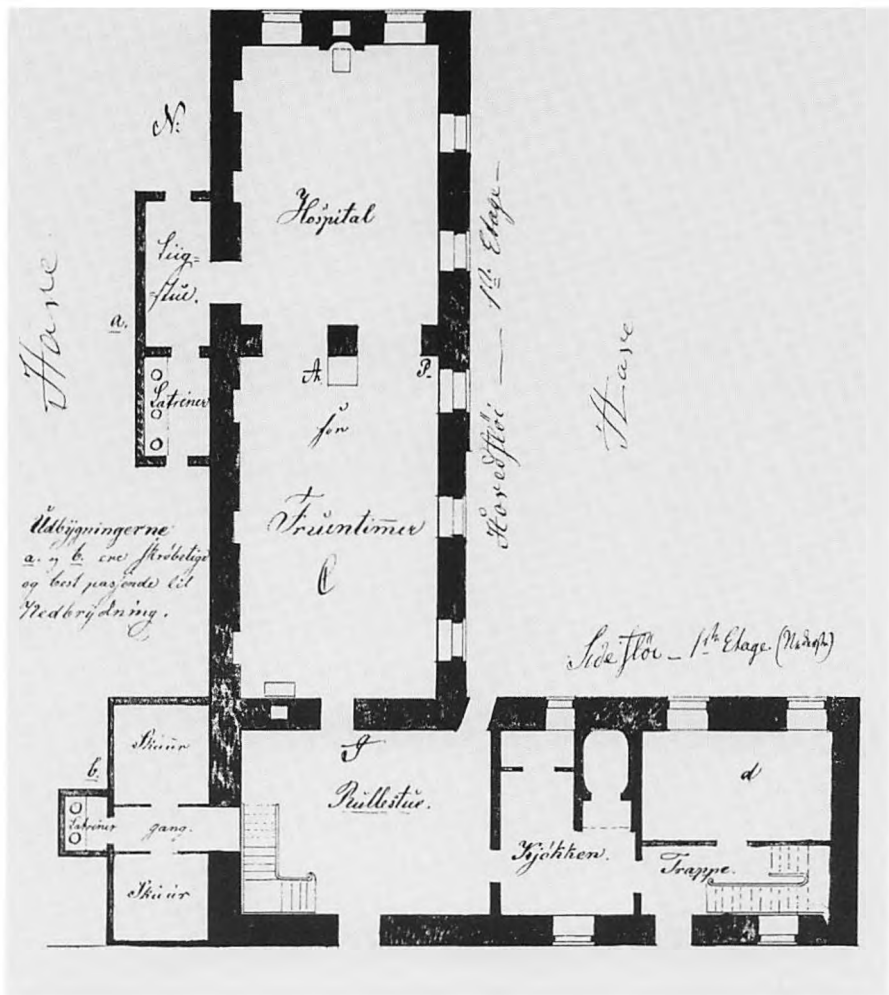
Gud trøste dem, der ere nu
I deres Døds Minut, og Afskeeds Tiid,
Kom syge Lemmer og ihu,
Giv dem Tålmodighed og vær dem blid,
Glem ikke nogen iblandt hver af dem,
Som du selv kiender for dit Legems Lem.

Kingo ledede for øvrigt selv hospitalet i Odense i en årrække og har i et digterisk bønnekrift givet et rystende billede af tilstanden i det store hospital.³

Det hændte vel endda i Christian Kalls forstandertid, at hans symfoni, clavicord, blev båret ind i lemmealen ved de store højtider, og fru en spillede og sang en arie af Monteverdi, til usigelig fryd og forundring for de fattige; ja, de blinde følte sig for en kort stund som allerede rykket ind i Paradisets have.

Afhængigheden af prædikanten rakte også ud over den kristelige betjening. Hospitalsforstanderen så man næppe meget til i det daglige, selv om det selvfølgelig var ham, der havde det endelige ansvar, og det også var indskærpet ham at omgås hospitalslemmerne med sagtmødighed og lemfældighed. Men prædikanten havde virkelig fingeren på pulsen, og i beskikkelsesbrevet for én af hr. Clemends efterfølgere hedder det da også, at han skal »have indseende med de fattiges liv og levned, at de det i guds frygtighed, ædruelighed og ærbarhed fremdrage«. ⁴ Opsynspligten kunne, som vi siden skal se, godt få betydning.

Hr. Clemend nød forhøjede ugepenge – 3 mk. – og boede i eget hus ud mod Mogensgade, havde endog råd til at holde tjenestepige, men han havde jo også en mindre aflønning fra Domkirken. Han virkede i en menneskealder til sin død i 1698. Efterfølgeren hed Jørgen Jensen Nors, født i Nors præstegård i Thy, og han var samtidig regulær klokke ved Domkirken. ⁵ Huset blev grundigt istandgjort før hans indflytning, og der blev endog installeret egen bageovn, men hele herligheden blev flammernes bytte ved den store brand i 1726, og der blev i stedet indrettet beboelse til ham i Hospitalets sydløj. ⁶ Jørgen Nors døde i 1731 efter 32 års tjeneste og blev efterfulgt af sønnen, studiosus Niels Jørgensen Nors, »som i nogle år sin gamle, svage

Da man første gang, i 1819, spekulerede på en ombygning af Hospitalet, lavede murermester Lars Grønbæk (1773-1854) en nøjagtig grundtegning; her er kun stueetagen vist. I hovedstøjen (C) er der hospital for fruentimmer, A står for alter og P for prædikestol. På nordsiden er der tilbygget ligstue og latriner. I sydstøjen genkender man den store bageovn. Ved nordgavlen er tilbygget to skure med gang og latriner; det drejer sig om dårekisterne. Alle tilbygningerne betegnes som skrøbelige og bedst passende til nedbrydning. Justitsministeriets arkiv. Rigsarkivet.

fader ved tjenesten har til al fornøjelse og med flid assisteret«. ⁷ Niels Nors var noget af en særling. I 1747 betegnede han som en velstuderet og ellers god mand, men som havde nogle underlige grimasser og gebærder på sig; stiftamtmanden yndede ham ikke og kaldte ham en narifas og abekat, mens provsten fandt, at han var en brav karl. Vi kan passende her omtale de to sidste »hospitalspræster«. Niels Nors efterfulgtes i 1761 af Wessal Hendrichsen Barthling, en provstesøn fra Højslev, som havde været degn hos faderen, men var strandet i sine teologiske studier. Ved hans død i 1796 overvejede hospitalsdirektionen prædikantordningen, men enedes om endnu at bevare »den ældgamle forbindelse af hospitalsprædiken m.v. med klokkeriet« (ved Domkirken). Den sidste i rækken af prædikanter, der havde bopæl i Hospitalet, blev da Laurits Randrup, som foruden sine kirkelige funktioner også havde interesser bl.a. i C. H. Mangors bogtrykkeri, Stiftsbogtrykkeriet. ⁸

Der var endnu et par personer om betjeningen af Hospitalet. Uendelig betydningsfuldt for lemmernes dagligdag var opvartersken, om hun var et vrangent fruentimmer af ondt lune, der bed af alt og alle, eller en mild og tjenstvillig kvinde, der spredte sol og glæde om sig midt i al elendigheden. De fleste af opvarterskerne kender vi blot som navne, og når vi kender mere i et enkelt tilfælde, er det selvfølgelig for det onde. I 1727 klagede lemmerne over, at opvartersken var hengivet til drukkenskab. Trods talrige advarsler havde hun »continueret med at stifte megen urolighed og Guds fortørnelse med skænden og banden«. Hun blev så udskiftet. ⁹ Men det var undtagelsen, og vi hører ellers aldrig om klager over opvartersken. I almindelighed har hun befliktet sig på at gøre sin gerning til alles glæde og tilfredshed; det var nemlig hendes bedste håb selv at blive optaget som hospitalslem, når hun engang var slidt op. ¹⁰ Og den tid kunne snart komme, for arbejdsbyrden, der var lagt på hende, var så alt for tung. Efter en urolig nat, hvor hun havde måttet op og hjælpe den ene og anden, var hun fra tidlig morgen på færde med at fyre og hente vand og med at hjælpe de syge med mad og renlighed. Gulvet skulle fejjes og strøes med sand – der blev slidt kolossalt mange limer eller fejekoste op; de blev købt i bundter på 15 eller 30 styk og kostede under 1 sk., men

var vel også blot bundtet af lyngris. Opvartersken stod for salget af øl og brød, hun måtte ofte ærinder i byen for de fattige, være både her og der, fra alle sider blev der kaldt på hende, også til bagning, brygning og vask og rengøring; det var absolut hende, der trak det daglige læs. Jo, opvartersken er nok agtelse værd.

Endelig var der i ældre tid en portner. Den 19. maj 1680 døde Mads Lassen Portner, og i hans sted måtte straks antages Christen Lauritsen til at tage vare på porten og gården. I sommeren 1703 fik Erik i Porten 2 læs tørv af de 3, der årligt var tillagt ham.¹¹ Han har sikkert været Hospitalets altnuligmand og har også kunnet række opvartersken en hjælpende hånd. Men Hospitalet har slet ikke kunnet fungere, hvis ikke alle, der på nogen måde kunne arbejde, hjalp til, så vidt kræfterne rakte. Det stod også sort på hvidt i lovbogen: »Alle hospitalslemmer, som noget med hænderne kunne arbejde eller forrette noget de andre til gode, skulle tilholdes det godvilligen og gerne at gøre.«¹²

De fattige lemmers helbredstilstand taget i betragtning skulle man synes, at der til en sand kristelig betjening også hørte god lægehjælp; der var læger at få i Viborg. Men vi skal helt frem til 1704, før vi finder feltskæreren i funktion, da han får 2 daler og 4 mk. »efter nøjeste akkord for skaden at kurere«. Andres nød giver lægen brød.

22. Om død og ligfærd

Døden hjælper af Nøden

»Når de fattige hendø, da skal dem forskaffes en ærlig, kristen begravelse i hospitalskirkegård på hospitalets bekostning...«. Det var lovens ord. Vi gør os næppe nogen forestilling om, hvilken dyb og inderlig tryghed, det gav hospitalslemmerne at vide sig sikret deres henfart på denne vis.¹

Den 17. maj 1680 døde Mette Mammens. Kiste, præst, skole, klokker og vægter kostede 4 daler 1 mk. og 4 sk. Hertil skulle så lægges udgift til lys til ligvagt og øl til bærerne 2 mk. og 2 sk., i alt 4

daler 3 mk. 6 sk. Og dette skal jo ses i forhold til hendes ugcpenge, som var 24 sk. eller 1 mk. og 8 sk. To dage senere døde Mads Lassen Portner. Han havde selv lagen og kiste og efterlod sig 4 daler, som blev sat på hans begravelse, så at Hospitalet her blev holdt aldeles skadesløs. Og så tilføjes der, at hvad andet fattighed, der fandtes, blev straks uddelt til de fattige.²

En 4-5 daler var den gængse pris for en begravelse. En sjælden gang måtte man af nød og betryk slække på formaliteterne og omkostningerne. »Den 9. februar 1706 betalt til Kirsten Christendatters begravelse, som var meget opsvollen og kunne ikke ligge inde nogen dags tid, 2 daler og 4 mk.«.³

Udgifterne til en begravelse kunne se sådan ud:

1. november 1740 døde Espen Tømmermand i Hospitalet, til hans jordefærd er følgende udgivet:

	Rdl.	Mk.	Sk.
for kisten at sværte	0	1	8
stroppe dertil 8 sk., søm 4 sk.	0	0	12
for graven at kaste	0	1	8
til een som bad 6 personer bære den døde til jorden	0	0	12
til de 6 personer som bar liget à 10 sk.	0	3	12
for 12-klokken at ringe noget længere end sædvanligt	0	0	8
til præsten for jordpåkastelse	0	3	0
til degnen	0	0	12
	<hr/>		
	2	0	8

Espen havde øjensynligt i god tid tømret sin egen kiste sammen; så vidste man da, at det var solidt arbejde, og begravelsen blev det billigere. Man bemærker, at der ikke blev givet penge ud på nogen ligprædiken. De efterlevendes trang fordrede, at begravelsen burde være den tarveligste, som det hedder.⁴

Men der er forskel på folk, og ingen steder blev det vel mere åbenbart end ved begravelsen. Da den gamle Clemend døde i 1698 og blev begra-

vet den 9. april, kostede hans jordefærd over 55 daler, men han har også været regnet med til den gejstlige stand. Deri var dog også indregnet pigens resterende løn på godt 4 daler og 4 års resterende barberløn på 2 daler. I alt var der 29 udgiftsposter. Allerdyrest var ligklæderne, som kostede over 6 daler, så fulgte begravelsesstedet i Gråbrødre Kirke, altså vel at mærke i selve kirkegulvet, som det var skik med formuende folk, og aflønningen af de 12 studenter, som bar, begge dele kostede 6 daler. Præstens ligprædiken blev betalt med 3 daler, men der måtte også betales arbejds løn til en karl for at redelligøre tørvehuset, »hvor helst de måtte igennem med liget«, og for at rydde gården til kirken (1 mk. og 8 sk.). De samlede udgifter blev på over 55 daler, men da auktionen over salig Clemens efterlodte midler indbragte 54 daler, hvortil kom en halv snes daler i rede penge, blev der alligevel overskud til Hospitalet. Jo, Clemend stod der respekt om, også efter døden.⁵

Det var en uomgængelig regel, at alt, hvad de bortdøde efterlod sig, skulle komme Hospitalet til gode, og forstanderen skulle føre det til indtægt på regnskabet.⁶ Det blev i ældre tid sjældent til ret meget, somme tider intet, som i 1728, da Maren Pedersdatter i Hospitalet døde og ikke efterlod sig noget uden »gamle Palter«, som blev udleveret til de andre fattige. For det meste var der dog lidt, som blev overladt til de andre lemmer for en fastsat pris, eventuelt solgt på auktion; det var hovedsagelig gangklæder og sengeklæder, som på denne måde kom til at gå fra lem til lem, til de kun var pjalter.⁷ Hvordan arvereglen blev håndhævet langt frem i tiden, viser et par eksempler fra 1825, hvor en kvinde mindeligt bad om at måtte få en dragkiste efter sin moder, der var hospitalslem, når hun engang døde. Det blev nægtet. I et andet tilfælde drejede det sig om et lille skrin og et par gamle skjorter. Da blev der dog sagt ja til skrinet, men ikke til skjorterne.⁸ Ubegribeligt nok var der stadigvæk dem, der kunne spare op; det instinkt ligger dybt i menneskesjælen. Da den dumme, dvs. døvstumme, kvinde døde i Hospitalet i 1733, fandt man efter hende i rede penge 5 mk. og 10 sk., sammen med det, hendes gang- og sengeklæder indbragte, dækkede det faktisk hendes begravelse. I 1741 solgtes en gammel søndret spinderok for 3 sk. Den var så udtjent som sin ejerske, men i hendes hænder har den været et dyrebart minde om et virksomt liv, langt mere værd end sølle 3 skilling.⁹

Der var gerne et par begravelser fra Hospitalet i årets løb. De bånd, som fællesskabet i Hospitalet havde knyttet, blev revet over af dødens kolde hånd. Der blev ringet lidt længere end til daglig med tolvklokken, men ellers ænsede byen ikke, at et gammelt hospitalslem blev stedt til hvile. Ingen i Hospitalet vidste, hvem der stod for tur næste gang, men enhver var på det rene med, at man levede i dødens forgård. Fra Hospitalet gik der kun én vej ud, den korte vej til graven på kirkegården, som man kunne se over til fra Hospitalets vinduer.

23. Om kilde eller brønd

Man veed aldrig hvilken Brønd der længst er Vand i

En oktoberdag i 1772 ved middagstid var et hospitalslem ved navn Karen Folmersdatter, som længe havde været meget svagelig, stået op af sin seng »og gået ud i haven for efter hendes og de andres sædvane at se til nogen kål og videre jordfrugt, hun for sin del dér havde«. Det gik nu hverken værre eller bedre, end at hun faldt omkuld ved brønden og kom til at stå på hovedet i vandet. Hun blev ganske vist fundet straks efter af opvartersken og trukket op, men ved hospitalsforstanderens ankomst var hun død. Byfogeden og to mænd blev sat til at »syne og efterse om noget mistænkeligt til sådan bedrøvelig endeligt kunne være at observere«, men alting tydede på en vådesulykke, og Karen kom anstændigt i jorden. Der var god grund til at være på vagt, for få år tidligere – i 1758 – havde Thomas Hvidberg druknet sig selv, men han var dårekistelem og havde handlet i raseri, så også han fik en hæderlig begravelse.¹ Den stakkels Thomas druknede sig ikke i en brønd, men »udi den ved Hospitalet værende kilde«, men at de to ulykker skete samme sted, er der ingen tvivl om. Stedet lå langt nede i hospitalshaven og benævnes fra tid til anden brønd, kilde eller slet og ret hul; det var meget muligt en gammel helligkilde eller sundhedsbrønd indviet til Jomfru Maria med helsegivende vand.² I mange år måtte alt vand til Hospitalet hentes hernede. Når stedet var i orden – men det kneb nu ofte – var

det omsat med stenbro og planker, og en trappe med holdestang eller gelænder førte ned til vandspejlet. Velsagtens ved hjælp af et åg over skulderen bar opvartersken de fornødne spande vand op i Hospitalet.

Men så besværligt havde det ikke altid været. Op i 1700-årene erindrede man meget vel, at der engang havde været en rigtig stensat brønd i selve hospitalsgården. Den havde været forsynet med et slags hejseværk med trisse og lænke, men engang omkring 1680 var den faldet sammen, og der havde ikke været udvej for at få den sat i stand.³

Et par menneskealdre senere, da tiderne havde ændret sig til det bedre, dukkede tanken om en rigtig brønd i hospitalsgården imidlertid op igen, dog ikke fra hospitalsside, som man skulle have ventet det, men fra byens magistrat. Hospitalets naboer havde klaget over mangel på vand, og magistraten foreslog nu stiftsøvrigheden, at Hospitalet bekostede indretningen af en brønd i hospitalsgården, udgiften anslog man til 100 rdl., imod betaling af en årlig vandleje. Man henviste udtrykkeligt til, at der i forrige tider havde været en brønd i gården, så problemet med at finde vand kunne man se bort fra. Man havde ikke glemt den store ulykkesbrand i 1726, og hovedargumentet gik på, at som forholdene nu var, kunne der ikke skaffes vand »at hjælpe med ifald, som Gud forbyde, nogen ulykkelig tilfælde af ildebrand i eller ved Hospitalet skulle påkomme«. Her tænkte man også på Nørre sogns Kirke, både den og Hospitalet var publikke bygninger, som om muligt burde konserveres. Men for resten kunne hver mand i byen gå hen og få gavn af brønden, fordi der var så god plads til vogne og folk, så der hurtigt kunne skaffes vand.

Stiftsøvrigheden tog sagen med sindsro, og først da magistraten havde tilbudt at lade kæmneren opkræve vandafgiften, i alt 10 rdl., og indbetale den samlet til Mikkelsdag, lod man arbejdet sætte igang, men så skulle det til gengæld også ske hurtigst muligt, og brønden skulle forsynes med lukkelse, for at drenge eller ørkesløse folk ikke skulle smide sne eller anden urenlighed i den. Brønden skulle laves på den gamle brønds plads, så man har sikkert kunnet udnytte den gamle stensætning. Overtømmeret var af eg og bøg, og i bunden af brønden blev der lagt en halv skæppe spansk salt. Der blev

indkøbt en ny jerntrisse og jernlænke med tilhørende to vandspande. Da regnskabet blev gjort op, viste det sig, at magistraten havde været lovlig optimistisk på Hospitalets vegne, udgifterne løb op i knap 127 rdl., hvortil endda kom et par rdl. til stenpikningen omkring brønden.⁴ De 10 rdl. til Mikkelsdag var naturligvis rare penge, men om brønden blev nogen særlig god forretning for Hospitalet, er nok tvivlsomt. Der var idelig små og store udgifter til vedligeholdelsen og til om vinteren at indbinde den med halm og simer. Allerede i 1780 måtte der sættes helt nyt bolværk, træværk, om brønden, »eftersom samme daglig af de mange byens borgere, som derfra henter vand, slides og bruges...«.⁵ Men Hospitalets beboere var glade for den nye brønd, ikke blot den bebyrdede opvarterske, som sparede mange tunge skridt, men også de hospitalslemmer, som kunne bevæge sig lidt omkring. Ingensteds spurgte man bedre nyt end ved brønden i gården.

Den ældgamle kildebrønd i haven gik det derimod ilde. Ikke længe efter Karen Folmersdatters ulyksalige endeligt i 1772 blev den simpelthen kastet til og fyldt op og lader sig ikke mere spore.⁶

Hvad den fungerende brønd angår, så gik direktionen mærkværdigvis i 1788 med til at nedsætte afgiften til 6 rdl., som magistraten skulle ligne på den halve snes beboere, der benyttede brønden. Dog var det sådan, at de fattige i nærheden forundtes adgang til brønden uden betaling.⁷ Men efter et borgmesterskifte i 1804 nægtede brugerne pure at betale noget til stor fortrydelse for hospitalsforstanderen. Først i 1818 lykkedes det at få afsluttet et forlig, som gik ud på, at de foregående års vandleje bortfaldt, imod at man for fremtiden betalte 16 rigsbankdaler (rbdl.) og 48 skilling om året.⁸ Men fortrædelighederne med brønden hørte ikke dermed op. Det kunne stadig være svært at få vandlejen indkrævet; og hvad skulle man stille op med guldsmed Harder, som minsandten tillod sig at lade sin vask skylle og opbanke ved selve brønden. Det var dog ikke meningen, at hospitalsgården skulle blive til en offentlig vaskeplads! Til sidst dekreterede direktionen, at hospitalsforstanderen om nødvendigt måtte hidkalde assistance fra politiet. Om det kom så vidt vides ikke, men at her har været godt stof til snakken er let at forstå.⁹

Endnu i 1843 betalte man over 31 rbdl. på istandsættelse af den gamle brønd; det var endda det sidste år, Hospitalet fik sin vandleje på 10 rbdl. I 1858 fik man en regulær jernpumpe med tilbehør stillet op i gården; den kostede over 100 rdl., og så måtte der yderligere anskaffes en trækasse udstoppet med halm til vinterbrug. Det mærkeligste er, at man allerede i 1844 havde hidkaldt en sagkyndig brøndsætter fra Randers, som opførte en helt ny, muret brønd et sted i haven; med Pumpe og alt tilhørende kom omkostningerne op på små 132 rbdl. Det var mange penge, og det er svært at se, hvad nytte det var til. Men hvorom alting er, Hospitalet havde virkelig i en årrække to pumper at få vand fra og tage vare på.¹⁰

Vi skal i øvrigt helt frem til århundredskiftet, før alle vandproblemer var løst, og brøndene kunne kastes til; først i året 1900 fik Viborg by vandværk.¹¹

Den enkle lille vandkunst, som siden 1975 pryder den gamle hospitalsgård, kan således godt siges at indeslutte i sig mangfoldige mindelser fra hospitalshistorien om vandets element – om helligkilde, om brønde og også om søens vand.¹²

24. Om abildgård og kålhave

Efter Tørke kommer Væde, efter Sorrig kommer Glæde

Haven var et uvurderligt gode for Hospitalets beboere; den gav dem et nødvendigt tilskud til den ensformige dagligkost. Størsteparten af den store have havde lemmerne dog ikke megen glæde af i ældre tid. Det var en frugthave, hvis aner sikkert gik tilbage til klostertiden, og noget af et særsyn for by og egn. Den var på to skæpper bygsæd, dvs. et areal som kunne tilsås med 2 skæpper byg. For øvrigt ejede Hospitalet et stykke havejord uden for Sct. Mikkelsport og et stykke kålgårdsjord andetsteds; begge dele var lejet ud.

Selve hospitalshaven anmelder sig for første gang på en lidt kummerlig måde i det ældste regnskab fra 1680, hvor det hedder, at der kun var ganske lidt havefrugt, som blev forødt af orm og utøj. Belært

Hospitalshaven var alle dage et stort aktiv. Her er den set fra nordøst med en enkelt mand på havearbejde. Tegning af maleren N. F. Schiøtz-Jensen ca. 1885-90. Reproduktion i Lokalthistorisk Arkiv, Viborg.

af erfaringen gik man så over til at leje frugthaven ud for et fast beløb. I 1690'erne havde Maren Christensdatter i Nedergade den i leje for 5 slettedaler, senere lejede Lorentz Podemester den i mange år for 4 rdl. I 1704 blæste et stort råddent pæretræ ned; det blev savet og hugget op og brugt til de fattiges ildebrand, og det samme gentog sig året efter.¹ 4 rdl. var også penge – det svarede til ugepenge for et hospitalslem i 3-4 måneder – men udlejningen af frugthaven havde en kedelig bagside. Lejeren havde nemlig ingen synderlig interesse i at holde havens indhegninger i orden, og det gik ud over det mindre jordstykke, som var overladt lemmerne til brug. De haveurter og kål, som de fattige lemmer skulle have til hjælp til deres ophold, blev trådt ned og ødelagt af svin og andre kreaturer.

Havelukkelseerne er et helt kapitel for sig. De bestod dels af grund-

mur på et mindre stykke mod vest og nord, dels af mur, senere plankeværk mellem Hospitalet og Nørre sogns kirkegård; forklaringen er den, at Hospitalet i 1743 afhændede en afbrændt byggeplads til kirken. Pladsen lå uden for den såkaldte korskirkedør, og på den var der nogle ruiner og en forfalden mur, som altså indtil dette år havde gjort skel mellem kirkegården og hospitalsgården.² I 1826 blev der opsat et stendige mellem Hospitalets toft og Nørre sogns kirkegård; men den nu stående mur mellem hospitalsgården og Tausens Minde kan først være opsat efter etableringen af anlægget i 1835, da Hospitalet afstod et jordareal.³ Men ellers var hovedparten af lukkelserne bygget af klyner eller såkaldte søjtørv, egentlig saddetørv, græstørv, og ris og staver. Alt sammen krævede det en stadig vedligeholdelse, mest naturligvis tørve- og risgærderne. Snart får vi at vide, at de er nedfaldne eller nedblæste, snart at de er bortstjålne eller bortskyllede. Det sidste har sin forklaring i, at der gik en stor rendesten fra byen under hospitalsporten og bag om Hospitalet ned gennem haven, som om foråret kunne blive til et overmåde stort vandløb og forvolde skader. Så måtte rendestenen renses og kastes dybere, det var flere dages arbejde, og der gik bud til skovmanden efter nogle læs ris, og der måtte fæstes karle til »at gærdsle og staverne at neddrive«. ⁴ Men snart var det galt igen. I 1765 foreslog hospitalsforstanderen, at man holdt op med at udleje haven, og lod Hospitalet bekoste hele indhegningen af haven. Der var nogle få lemmer, som slet ikke havde fået tildelt noget havebed, og andre havde for lidt plads til de fornødne køkkenurter og kål. Alle lemmerne skulle nu tildeles så meget havejord, som de skønmæssigt kunne behøve, og det jord, der blev tilovers, skulle overlades til brug for hospitalsforstanderens egen husholdning. Direktionen, som var godt træt af haveproblemerne, bifaldt forslaget »for eengang at forekomme den klage, som idelig høres angående lukkelserne om haven, som skal være nedfaldet, at svin og andre kreaturer ruinerer det lidet, som lemmerne sår i jorden«. ⁵

Forhåbentlig har hospitalsforstanderen udøvet et rimeligt skøn, da han skulle bestemme størrelsen af lemmernes og hans egen havelod. I så fald er den apriildag i 1765, hvor fordelingen foregik, blevet en

virkelig festdag. Til gengæld kom der nu hvert eneste år udgifter på de langstrakte havelukkelse, ofte ikke ubetydelige udgifter, f.eks. i 1776, da den gamle og rådne brandmur mellem den gård, jomfru Graae beboede, og hospitalshaven blæste omkuld i en storm. Hospitalsforstanderen foreslog, at muren blev genopbygget, selv om det ville koste 30 á 34 rdl., for »en plankeværk af brædder er til ingen nytte at lade gøre, efterdi sådan bliver bortstjålet«. ⁶ Eller i 1782, da man ved en hovedreparation af det østlige dige opbrød over 40 læs store og små kampesten, der blev brugt som fundament for et nyt dige bygget af 67 læs søjtorv. Den slags udgifter fortsætter ned gennem tiden, f.eks. blev i 1843 44 favne af stendiget omkring Hospitalets toft eller have ved den østre ende og søndre side nedtaget og omsat. ⁷

Alligevel var disse penge givet godt ud. Der var næppe noget, der gav lemmerne bedre lise for både krop og sjæl end netop deres lille havebed. Og kål og urter, antager vi, er trivedes fint, for staldgødning har man sagtens kunne få for ingenting i den gamle købstad.

25. Om dårer og dårekister

Bedre at være syg paa Legemet end paa Sielen

En dag i april måned 1739 tog murersvendene fat på at brække hul i hospitalsbygningens nordmur. Det var et brydsomt arbejde, for muren var både svær og massiv, og en gammel mur i forstuen skulle også fjernes. Men nu skulle det være, det, der egentlig var blevet udsat i 30 år. Arbejdet var nemlig optakten til bygningen af Hospitalets såkaldte dårekister, og allerede i 1709 havde regeringen forlangt, at der i det mindste ved alle hovedhospitalet i stifterne straks skulle indrettes et eller to værelser til vanvittige og i sindet forstyrrede. ¹ Men i Viborg stift gik der altså 30 år, før der blev gjort noget ved sagen, og det skete først efter, at Kancelliet den 3. januar 1738, med henvisning til bestemmelsen fra 1709, havde krævet opførelsen iværksat uopholdeligt. Selv derefter gav man sig god tid; ikke før den

Her på nordsiden af Hospitalet lå de skumle dårekister. Senere kom der forskellige andre tilbygninger, som alle forsvandt ved den store restaurering i 1975-76. Her: kaos og jammerlighed. Lokalthistorisk Arkiv, Viborg.

24. januar 1739 forelå hospitalsdirektionens ordre til forstanderen om, at der skulle »opføres i hospitalshaven til det store hus' norderste ende et halvtag hus til tvende logementer for afsindige mennesker«. ² Langsommeligheden grunder sig sikkert i økonomiske hensyn, men sagen er endnu et eksempel på, hvor vanskeligt det var for den centraliserede enevoldsmagt at have virkeligt greb om tingene ude i landet. ³

Hullet i muren var beregnet til indgang til dårekisterne, døren blev sikret med hængelås og to bomme af jern. Bygningen blev opført i egebindingsværk. Indvendigt var den beklædt med fjæl, og der var trægulv og fasttømrede sengesteder samt to »magelighedssæder«,

hvilket på godt latin betyder lokum, som meget praktisk lå lige over den store rendesten fra byen ned gennem haven. I dørene ind til selve dårekisterne, der også havde hængelåse eller taskelåse, var der små låger, så man kunne kigge ind og række lemmerne deres mad. Øverst oppe har der antagelig været et par små glugger, der kunne give lidt lys. Ud over sengestederne bestod inventaret i nogle knipper halm, og hvert forår var det natmanden, der blev sendt bud efter, for at få dårekisterne rensede. Karakteristisk nok finder vi også udtrykket: arrestkammer brugt om den ene af dårekisterne. I haven uden om det hele blev der sat et plankeværk.⁴

Begribeligvis var alt dette langt fra solidt nok til dets særlige brug. Gang på gang ruskede lemmerne hængelåsene i stykker, spolerede sengene, brækkede gulvet op eller brød hul i muren. Kamrene var jo beregnet til ustyrligt afsindige, som var til fare for sig selv og andre, og kisterne var efter tidens forhold af en god standard. Man skal her betænke, hvilke andre muligheder der eksisterede for disse stakler. Vi hører f.eks. om, at der i slutningen af november 1771 i Gjerding sogn syd for Ålborg – men det hørte med til Viborg stift – sad en vanvittig pige indespærret i en kælder, mens myndighederne søgte at få hende anbragt i Viborg dårehus, »jo før jo hellere, at hun ikke her skal fryse ihjel«. Ingen på egnen ville tage sig af hende, »thi intet menneske kan have hende i sin stue på grund af lus«.⁵ Det krævede meget at tage vare på sådanne mennesker. Da den afsindige Anne Christensdatter i 1747 skulle føres fra tugthuset til Hospitalets dårekiste, måtte der lejes hestevogn og tre karle til at passe på hende.⁶ Til gengæld kunne Hospitalet i visse tilfælde få sine udgifter til et dårekistelem refunderet.⁷ I 1760'erne betalte kammerherre Rosenkrantz til Villestrup 8 rdl. årligt for at få en afsindig fæstebonde forplejet i Hospitalet, og i 1769 betalte Vindumovergård gods 4 sk. dagligt i varetægtspenge for en afsindig bondekone. Det var altså en økonomisk forpligtelse, der påhvilede godsejerne. Det kunne også være garnisonen, der betalte; det gjaldt i 1766 for en afsindig musketér; Viborg var i 1765 blevet garnisonsby.⁸

Var man indkommet i dårekisten, var man dog ikke dermed dømt til evig forvaring. Et af de første dårekistelemmer var Christen

Knudsen fra Gislum, som brød den ene hængelås i stykker efter den anden; men i 1742 befalede biskoppen, at han måtte udlades af dårekisten og overleveres til sin hustru og svigerfader. I 1759 bad madam Ulsøe om at få sin datter udladt af dårekisten, da hendes sindsurolighed nu var ganske forsvundet. Derimod var hun gerådet i slette omstændigheder med hensyn til legemets sundhed på grund af den kulde og frost, hun havde udstået i dårekisten. Moderen ønskede derfor, at pigen blev indlagt nogle uger i Hospitalet for at komme til kræfter; det drejede sig blot om at nyde leje inden for Hospitalets dør i en seng, som skulle være ledig.⁹ I 1772 indstillede hospitalsforstanderen til direktionen, at en mand blev udeladt af dårekisten, fordi han ikke var afsindig, men snarere led af en slags bekymring for at få føden. Opvartersken og andre kunne berette, at »når han ej er hungrig, da er han ganske rolig og ønsker at komme ud af dårekisten. Men når han er sulten eller hungrig, da gør han stor alarm, og som sligt ofte forefalder, siden han alene har 1 mk. om ugen at leve af, hvilket han udi 3 á 4 dage i bare brød kan fortære...«.¹⁰ Det var i øvrigt slet ikke sådan, at dårekistelekkerne blot fik lov til at skøtte sig selv. Vi hører i 1766 om, at lægen en hel vinter igennem var kommet for at pleje et dårekistelem med koldbrand i benet. Det lykkedes virkelig at kurere hende på legemet – vel egentlig lidt af en bedrift – »men ikke på sindet«, føjes det resigneret til.¹¹

På lidt længere sigt forslog det ikke med de to dårekister til hele Viborg stift. I februar 1776 indsattes i den ene dårekiste en meget urolig og vanvittig kvinde, Mette af Vile sogn i Salling, men med den udtrykkelige bemærkning, at hun kun kunne blive der, så længe dårekisten ikke behøvedes til en anden, underforstået fra Viborg by eller Hald amt, som altså havde fortrin for Skivehus amt. Nu skete det så et par måneder efter, at en borgerkone i Viborg, Katrine Dumpe, gik fra forstanden, og amtmanden i Skive blev anmodet om at tage Mette fra Vile hjem. Det satte ham i yderlig forlegenhed, fordi der i Skivehus amt ikke fandtes noget sted for afsindige. Biskop Rottbøll besluttede imidlertid, at hun snarest muligt, og senest til Mikkelsdag, skulle transporteres fra Hospitalet, »siden man anser det for utilbørligt for de stakkels lemmer i Hospitalet, at de, uden

højeste nødvendighed, af så mange dårer på én gang både nat og dag skal foruroliges«. Alligevel blev Mette i Hospitalet; man indrettede nemlig en ny dårekiste ved at inddrage en del af det fem fag store vaskerhus og nødtørftshus på nordsiden. Det var i allerhøjeste grad en nødløsning, og i september skrev forstander Borreschmidt til direktionen og bad om at slippe af med »denne arrige og onde kvinde, Mette af Vile«, til Mikkelsdag, som det oprindeligt var bestemt, »thi jeg befrygter, at hun udi forestående hårde vinter ikke kunne udstå den kulde, da hun mangler både uldent og linned; af lærred eller lintøj har hun ikke uden en gammel særk, så det er en ynke at se sådanne bedrøvede og nøgne mennesker...«. Men Mette klarede sig, selv om sagen var ved at gå hospitalsforstanderen på. I 1780 skrev han, at han frygtede, »det ikke vil blive noget menneske muligt om sommeren dér at holde livet formedelst slem stank og lugt af vandhuset, og om vinteren må de krepere af frost og kulde, siden samme ligger så højt fra jorden, hvorunder går fri luft og er ikkun forsynet med enkelt gulv...«. Han foreslog i stedet en dårekiste indrettet i hospitalsgangen. Det blev der ikke noget af, og Mette af Vile overlevede faktisk forstander Borreschmidt og døde først i april 1782. På det tidspunkt var der i øvrigt blevet indrettet to dårekister i forbindelse med et arresthus nede på Tugthuset ved søen.¹²

I slutningen af århundredet voksede myndighedernes skepsis over for dårekisterne. I 1796 fandt stiftsøvrigheden det yderst betænkeligt ved vintertid at sætte en kvinde i dårekisten; man havde rådført sig med stiftsfysikus Jens Kofoed, som formodede, at det ville få hendes raseri til at tiltage så meget, at hun næppe ville stå til at redde.¹³ Fra da af gik de ud af brug. Biskop Bloch nævner i 1810 »det nuværende hul for hvilket mennesket må gyse«,¹⁴ og i 1841 foreslog stiftsøvrigheden, at dårekisterne blev indrettet til køkken, fordi de i lang tid ikke var afbenyttede, »og vist ej heller bør afbenyttes; thi de ere sådanne mørke, afskyelige aflukker, at kun en til vildeste raseri afsinding kunne forsvarligen deri indelukkes; men sådanne kunne ikke være til pleje og bevogtning i et hospital for gamle, svage og affældige, største dels kvinder«. ¹⁵ Man var i Viborg så heldig stillet, hvis man kan

bruge det udtryk, at kunne ty til dårekisterne i Tugthuset. Først i 1852 åbnedes Sindssygeanstalten i Risskov ved Århus.

Vi har i dette kapitel haft nogle menneskeskæbner inde på livet – den lusede pige i Gjerding, der var ved at fryse ihjel i kælderen, Christen Knudsen fra Gislum, der blev gal af sult, og Mette på Vandhuset. De skal med, når der skal tegnes et billede af det gamle danske armodssamfund.

26. Om hospitalsforstandere

Et gammelt Huus og en ung Pige giver nok at bestille

Efter at Christian Kall i november 1683 var sat fra bestillingen som hospitalsforstander (kapitel 16), blev hvervet fra den 22. november midlertidigt overdraget til Niels Pedersen Høg som fuldmægtig. Vi ved ikke meget om ham, men papirerne fra hans hånd vidner om både dygtighed og en særdeles god uddannelse; hans første sirlige regnskab forelå allerede 9. maj, ni dage efter regnskabsårets udløb. Direktionen ønskede ham da også meget gerne fast ansat, man forhøjede straks hans årlige løn til 150 daler, men desuagtet betakkede han sig efter lang betænkningstid. I hans sted blev en Jørgen Nielsen forstander fra 1685-93, og efter ham byfoged Hans Lassen fra 1693-1703. Bestallingsbrevet fritog byfogeden for indkvartering, ligesom hans midler ikke skulle være hjemfaldne til Hospitalet. Det sidste sigtede til den gamle bestemmelse om, at de fattige skulle arve forstanderen ved hans død, en bestemmelse, der var fulgt med ind i Danske Lov, men som der regelmæssigt blev gjort undtagelser fra, dog ofte imod betaling af en mindre sum til Hospitalet.¹

Det var på denne tid – 1688 og 1699 – at størstedelen af Hospitalets bøndergods blev solgt (kapitel 28), og det gav revisorerne anledning til at overveje en reduktion af forstanderens løn. Hans Lassen svarede, at han kun havde haft lidt tilovers for sin møjje, så længe han havde måttet holde en tjener med ildebrand, lys og løn alene for

Hospitalets skyld. Men efter at den sidste godsauktion var overstået, kunne han måske klare sig uden tjeneren og ville da nøjes med det, som direktionen bestemte, »og hellere vil jeg æde mit brød tørt end leve direktionen og de fattige til skade«, søjdede han til.² Lønnen blev derpå igen sat ned til 100 daler, og et par år efter frasagde Hans Lassen sig så bestillingen. Men allerede hans efterfølger, prokurator Jep Hansen, der bestyrede Hospitalet fra 1703 til 1728, fik lønnen yderligere beskåret til kun 80 daler.³ Jep Hansen var født i 1655 og havde i 1692 fået bestalling som over- og underretsprokurator; i 1704 blev han ydermere kirkeskriver, dvs. stiftsskriver, i Viborg stift. Det var en kritisk tid for Hospitalet, og Jep Hansen kørte træet i 1728, nedlagde sine hverv og levede til sin død i 1733 hos en søn, der var præst i Taulov ved Kolding. Samme år, i 1733, blev hans sønner dømt til at betale 130 rdl., som deres fader havde lånt af Hospitalet, og som de havde kautioneret for, foruden 20 rdl., som han havde indkasseret ved et jordsalg. Uanset den meget beskedne forstanderløn var det en pinlig efterskrift til hans forstanderskab.⁴

Med forstanderskiftet i 1728 begynder en ny periode med fremtrædende folk fra byens erhvervsliv som bestyrere af Hospitalet. Den første var Naaman Harch, ud af en velstående viborgensisk borger-slægt; selv havde han allerede som 22-årig taget borgerskab som købmand, og fra 1731-36 var han rådmand. Han havde ikke rigtig held med sig i forretningerne; 1742 måtte han sælge sin købmandsgård i Brændevinsgaden (Vestergade), og i stedet for krambod forsøgte han sig derefter med vinhandel, hårdt trængt af sine kreditorer. I 1743 frasagde han sig det lidet indbringende hospitalsforstanderskab, men blev året efter stævnet for at aflægge ordentligt regnskab; han havde ganske vist indleveret et regnskab, men uden bilag; som undskyldning angav han »Snapstingets uro!« Den faste forstanderløn var i øvrigt i hans tid 86 rdl. og 4 mk.⁵

Til ny forstander udpegedes guldsmed Johan Mehl, som i 1725 havde taget borgerskab som juveler og i et par år havde fungeret som stadsbedemand. Så vidt vi kan se, er han den første hospitalsforstander, der blev afkrævet kaution ved sin tiltrædelse; man kan vist tilføje: belært af erfaringerne. Loven krævede ellers blot, at han skulle

være en god, gudfrygtig og vederhæftig, dvs. betalingsdygtig, mand. Om hans kyndighed i regnskabsvæsen får man sine tvivl, når man ser, at han i regnskabet for 1745-46 glemte at optage beholdningen på 226 rdl. ved regnskabsårets begyndelse. På grund af legemssvag-hed, som det hedder, afstod han i 1753 bestillingen, dog på det vilkår, at efterfølgeren skulle betale ham og hans hustru en årlig pension; de døde for øvrigt begge næsten samtidigt i 1765.⁶

Det blev en af byens virkelig store matadorer, som nu blev betroet ledelsen af Hospitalet, Anders Olesen Borreschmidt, i en snes år Viborgs førende købmand, kongelig vejer og måler, inspektør ved Tugthuset og justitsråd. Han var født i 1716 i Tørring, Vrads herred, som søn af en fæstebonde og fik i 1746 borgerskab som købmand i Viborg. Nu residerede han i sin store købmandsgård på hjørnet af Nytorv, Store Sct. Mikkelsgade og Vestergade, og der var knap det varesortiment, han ikke var leveringsdygtig i. I 1759 fik han monopol på at sælge stemplede kort i Viborg. I 1776 købte han en halvpart i en galease, og et par år efter startede han en hattefabrik.⁷

Hvordan var en sådan Krøsus som hospitalsforstander? Det vil nok være mest nærliggende at se på hans egen aflønning. Borreschmidt var ikke den mand, der ret længe lod sig nøje med de 86 rdl. og 4 mk. I 1757 ansøgte han om lønforhøjelse og frihed for grund-, ekstra-, indkvarterings- og andre deslige skatter af sin iboende gård. Direktionen anbefalede ansøgningen og foreslog en lønforhøjelse med det samme til 100 rdl. og en yderligere forhøjelse til 130 rdl., når Hospitalets indtægter kunne tåle det. Dette accepterede Kancelliet i 1759, dog med den tilføjelse, at det sidste løntillæg kun skulle gælde for den nuværende hospitalsforstander og ikke for de efterfølgende.⁸ Det kunne se ud, som om Borreschmidt har haft forbindelserne i orden. Dog var han lidt for hurtig i vendingen, da han indregnede lønforhøjelsen til 100 rdl. i det gamle årsregnskab; det gik stiftsøvrig-heden trods alt ikke med til. Til gengæld mødte han ingen indvendinger, da han allerede i regnskabet for 1760-61 opskrev sin løn til 130 rdl., begrundet i Hospitalets gode økonomiske tilstand.⁹ Det var for så vidt rigtigt nok; antallet af fattige, der fik understøttelse af Hospi-talet, var på denne tid 66, som tilsammen fik omkring 800 rdl. årligt.

Men billedet vendte i begyndelsen af 1770'erne. I marts 1774 indberettede Borreschmidt til direktionen, at Hospitalet havde et driftsunderskud, bl.a. fordi renten var faldet fra 5 til 4%, og fordi der var bortgivet for mange portioner.¹⁰ Den forhøjede forstanderløn, som jo egentlig var konjunkturbestemt, forlyder der intet om, og den blev der heller ikke rørt ved. Men ved Anders Borreschmidts død i 1781 var der kun 54 fattige, som tilsammen fik omkring 650 rdl.¹¹ Når alt dette er sagt, skal det også understreges, at Borreschmidt var en mand med orden i sagerne, at han virkelig interesserede sig for sin opgave og søgte at gavn Hospitalet på bedste måde. Giv forstanderen, hvad forstanderens er, og lemmerne, hvad lemmernes er!

Anders Borreschmidt døde den 14. maj 1781, og hans efterfølger var forlængst udpeget. Allerede i 1769 havde Marturin Friis, der var biskoppens »famulus« eller personlige kontorholder, fået et såkaldt kongeligt ekspektancebrev på embedet; i 1778 fik han et lignende på postmesterembedet i Viborg samtidig med, at han fik bestalling som kancelliasessor.¹² Det blev optakten til en kortvarig, men tragisk episode i Hospitalets forstanderhistorie. Friis tiltrådte forstanderembedet i maj 1781 og i oktober postmesterembedet. Arbejdet som hospitalsforstander bekymrede ham ikke. I et brev til den nyudnævnte biskop, Peder Tetens, der var stiftsprovst i Ribe, hedder det: »Hospitalsforstandertjenesten vil jeg ikke engang nævne, da der til samme ikke er så meget som 1 tønde hartkorn, men dets fornemste indkomster består i renter, som om snapstinget hæves i bispegården, og i markjorder på Viborg mark, som hvert 12. år bortlejes, så det, derved falder at forrette, ikke forårsager mig den mindste tidsspilde fra mine andre forretninger«. ¹³ Mon biskoppen har fundet behag i den tone? Friis havde ifølge optegnelserne af degnen Thiørring været vant til at behandle de tidligere biskopper efter sit eget hoved, men med Tetens (1781-1805) fik piben en anden lyd. Det endte med, at biskoppen rent ud beskyldte Friis for bedrageri i hans forvaltning af bispeembedets indkomster. I sin fortvivlelse herover skar Friis med en ragekniv sin strube over. Et blik i hans regnskab kan let forlede én til at tro, at bedrageriet også er gået ud over Hospitalet, men det drejer sig dog kun om, at han havde beregnet sig samme årsløn som

Peder Tetens (1728-1805) var søn af en bødker og bager i Nykøbing Falster, men blev holdt til bogen og var i en årrække en meget afholdt rektor i Horsens. Senere blev han stiftsprovst i Ribe og var biskop over Viborg stift 1781-1805. Han var svagelig, men en stor dygtighed. Kopi efter maleri i Viborg Domkirke. Det kgl. Bibliotek fot.

sin forgænger, nemlig 130 rdl., og det var jo mere, end han kunne tilkomme.¹⁴

Den ulykkelige begivenhed indtraf den 1. november 1781, og fra den 1. december fik sognepræsten ved Nørre sogns Kirke, Paul Hansen Rogert, embedet i vakance. Han afløstes fra det nye regnskabsårs begyndelse, den 1. maj 1782, af Niels Bertelsen, atter en solid mand fra byens erhvervsliv; han stammede fra Ravnstrup og havde i 1760 taget borgerskab som avlsmand, hvad der aldeles ikke var noget usædvanligt i.¹⁵ Men der er en række ting at lægge mærke til ved dette forstanderskifte. For det første blev lønnen igen sat ned til de 86 rdl. og 4 mk., som havde været taksten, da Borreschmidt trådte til. Hertil kom dog de tidligere nævnte skattefriheder samt 8 rdl. for bestyrelsen af Gjørup Hospital i Ulbjerg sogn. Det er første gang, det

lille hospital til kun 3 lemmer og skolelærerkonen nævnes i et bestalingsbrev, skønt det dog var oprettet allerede i 1747 af Christence Hornemann.¹⁶ Men det mest bemærkelsesværdige er, at Niels Bertelsen ligefrem tilkøbte sig embedet ved at love at udstede et gavebrev på 24 agre i Viborg markjorder foruden et beløb af 500 rdl. Stiftsøvrighedens udnævnelse af Niels Bertelsen forelå den 28. januar 1782, kongens konfirmation herpå den 27. februar, mens selve gavebrevet er dateret den 26. marts.¹⁷ I gavebrevet, hvor Niels Bertelsen nævner, at han er gift og ikke har børn, siges det udtrykkeligt, at gaven træder i stedet for den arv, som Hospitalet ellers tilkom i henhold til Danske Lovs bestemmelser. De 24 agre lå i byens søndre mark, 6 i Middagshøjs ager og Middagshøjs fald, 7 i Elkondahl, også kaldet Fækilde eller Kokilde, og 11 i Traneshøj fald, i alt knap to tønder hartkorn. Niels Bertelsen døde i april 1797, 70 år gammel, men hans kone, der var af den kendte feldbereder- og skomagterslægt Handberg, overlevede ham i mange år og døde først i 1819 i en alder af næsten 97; hun var for øvrigt den sidste i Viborg, der kunne huske storbranden i 1726.¹⁸ Først da kom agerlejen Hospitalet til gode; men det var også på en tid, hvor der var hårdt brug for pengene. Niels Bertelsen blev den sidste i rækken af egentlige erhvervsfolk i forstanderstolen. Nu blev det de uddannede juristers tur; i løbet af det følgende århundrede erobrede de helt embedet.

27. Om tryghed eller frihed

Lykke og Ulykke boe under et Tag

Hvordan var fattiglemmernes holdning til tilværelsen i det gamle Hospital? Hvad følte de, hvad tænkte de? Det er vigtige spørgsmål at stille, men overmåde vanskelige at besvare. Vi vil dog i det mindste gøre et forsøg på at finde frem til nogle svar for på den måde at forstå lidt af Hospitalets egenart.

Tryghedsfølelsen, fornemmelsen af sikkerhed var vel det, der bundede dybest i hospitalslemmernes sind. Javel, ildebranden i 1726

havde været truende nær på, prædikantens huslænge var brændt – den var nu heller ikke meget bedre værd – og ilden havde haft fat i kirken, men både den og Hospitalet var da, Gud være lovet, blevet skånet.

Fællesskabet skabte grobunden for tryghedsfølelsen. Det at blive sat uden for fællesskabet – familiens, laugets, landsbyens – den isendende ensomhed og hjælpeløshed, det var, hvad man frygtede mest af alt. Nu havde et nådigt forsyn søjlet det sådan, at man her i Hospitalet havde fundet et nyt fællesskab, så skrøbeligt det end var. »Giv os i dag vort daglige brød« var også i dette og næste, ja, helt ind i vort eget århundrede en sand bøn efter sin bogstav; og de fattige i Hospitalet vidste godt, hvordan livet levedes uden for hospitalsporten, de mange, der var henvist til et omflakkende tiggerliv, altid med sultens svøbe over sig. Vi på vor side véd også udmærket besked. I 1708 kom der ganske vist en forordning, som rent ud forbød tiggeriet, og som skulle tilvejebringe et ordnet fattigvæsen; forordningen begrundedes bl.a. med, at de fattige i hobetal, især børn fra 6 til 15 år, løb omkring på landet, og at betleriet var ved at tage overhånd.¹ Men vi kan læse ord for andet, hvad præsten i Vejrum noterede i sin kirkebog i 1719: »Samme dag blev en udlevet tiggerske, som var kommet fra et andet sogn og bad om sit brød, men døde i Vejrum, da hun var kommen did, udi nogle sammentiggede mogfjæle uden sang og klang begravet«. Eller hvad landsdommer Matthias Poulsen skrev året efter: »Det er enhver udi Viborg ... fuldkommen bekendt, at betleri i Viborg ej nogensinde har været mere almindelig end nu, så man hverken på gaderne eller i husene kan være fri for overløb«. ² Og bedre blev det ikke i århundredets løb, trods fattiglove og alle gode hensigter, selv om vi altid er tilbøjelige til at regne med en udvikling frem imod det bedre; og nu endda her i oplysningens tidsalder. Vi vil få flere vidnedsbyrd herom at se; foreløbig kan vi nøjes med at henvise til Niels Blichers skildring af en elendig, syg og fattig kvinde, der er ved at omkomme i det fugtige halm i en fåresti, fordi ingen vil tage sig af hende, i 1794.³

Gav tryghedsfølelsen også næring til taknemmelighed? Vi brugte just udtrykket: et nådigt forsyn, og det indebærer vel den tak til Gud, som man også dagligt blev formanet til af prædikanten eller bønhol-

*Solsiden af Hospitalet, hvor alt
ånder fred og idyl – bemærk hun-
den og lænestolen.
Lokalhistorisk Arkiv, Viborg.*

deren, som han også kaldtes. Vi antager, at skæbnetroen, forsynstan-ken, har bundet dybt i menigmands sjæl, og at den kom til orde i en oprigtig tak til Gud.

Tryghed og taknemmelighed. Ja, men alting har sin pris, og der var dem, for hvem prisen var høj nok. Der findes ikke noget regle-ment fra gammel tid for Viborg Hospital, men Danske Lov gav jo også klar besked: Findes nogen at være utaknemmelig, knuragtig, til drukkenskab eller anden uskikkelighed tilgiven, da skal den først nogle gange påmindes. Dersom sådan påmindelse ikke hjælper, da skal den udvises, og en anden i det sted indtages. Loven bestemte også, at hospitalslemmerne ikke måtte gå i byen uden med forstande-rens tilladelse eller betle eller give sig af med noget, som ikke sømme-de sig for rette hospitalslemmer. Og alle, som kunne arbejde eller hjælpe til, skulle udrette noget.⁴ Jo, men hvor blev menneskets frihed af, midt i al trygheden. Hvor var der levnet plads til selvbestemmel-

se, til personlig udfoldelse, til privatlivet, eller var dette her ikke det samme som umyndiggørelse, indespærring, næsten fængsel?

Kunne nogle virkelig opfatte Hospitalet som et fristed, man villigt og gerne takkede den gode Gud for, og andre betragte det omtrent som et fængsel, hvor man var indlagt under tvang? Ja, så forskelligartede var og er menneskenes børn. Og tryghed og frihed lod sig – i alt fald ikke dengang – bringe i samklang.

En martsdag i 1722 gerådede et fordrukkent hospitalslem ved navn Christian Weischer i fuldkomment raseri og var parat til at myrde opvartersken med en kniv, hvis da ikke en stymper og krøbling, Jacob Dollerup, havde afværget ulykken ved at lægge sig imellem; han fik til gengæld et hul i hovedet så stort som et to-marksstykke, så blodet ganske overflød hans ansigt og klæder. Christian Weischer havde allerede nogle gange været mulkteret for sine uskikkelige forhold, og da han således fremturede i sin ondskab, blev han nu på hospitalsforstanderens instilling bortvist, dog kun midlertidigt.⁵ I 1729 var han i hvert fald igen i Hospitalet, da han på grund af sit uskikkelige levned fik halveret sine ugepenge for en tid. Men samme Christian Weischer var nu også på flere måder en undtagelse. Da han i sin tid havde fået plads i Hospitalet, var der blevet givet Hospitalet en kapital af 253 rdl.; det var mange penge, som Christian Weischer skulle nyde renterne af i sin levetid, foruden at han, normalt, skulle have fulde ugepenge; heraf forklaringen på finansieringen af brændevinen og på dircktionens langmodighed over for ham. Han kunne imidlertid umuligt finde sig til rette i Hospitalet, og det endte med, at han kom ud for at leve sine sidste år i Ebeltoft, hvor han fik tilsendt både renter og ugepenge til sin død i 1745.

Hvad var det, der gjorde denne mand så rasende på Hospitalet, og hvorfor skulle det netop gå ud over opvartersken. Det var selvfølgelig netop tvangsindlæggelsen, ufriheden, tugten, og opvartersken stod for ham som den, der personificerede alt dette menneskeligt ydmygende.

Men, som sagt, Christian Weischer var en undtagelse; vi kender kun to andre eksempler på, at lemmerne i ældre tid har forladt Hospitalet, et fra 1800 og et fra 1821. Derimod kender vi til kriseår,

Skyggesiden af Hospitalet, som kan føre tanken hen på det indestængte, et fængsel eller dårkestene, der i sin tid lå her.

Lokalhistorisk Arkiv, Viborg.

hvor forholdene åbenbart var så dårlige, at folk søgte at undgå at blive indlagt i Hospitalet, og det gjaldt netop 1720'erne, hvor meget tyder på, at både bygningerne og moralen var ved at gå i forfald, jævnfør side 77 og 144.

Der var også andre end Christian Weischer, der havde svært ved at indordne sig under hospitalstugten. Det vil næppe undre, at det som oftest drejede sig om seksuelle problemer; heller ikke under Hospitalets tag var kønsdriften nem at tøjle. Engang i midten af 1750'erne blev Sidsel Madsdatter, som var blevet indlagt som et vansført og elendigt menneske, udvist af Hospitalet på grund af beganget lejermål, dvs. samleje uden for ægteskabet, men det er nu helt opløftende at erfare, at hun fik tilgivelse en menneskealder senere, da hun i 1789 på ny blev optaget i Hospitalet.⁸ I 1822 bortvist et besvangret fruentimmer, som havde nydt husly og 6 sk. dagligt i Hospitalet. Hospitalsforstanderen gik i forbøn for hende, så hun i sine trængende

omstændigheder dog måtte beholde de 6 sk. Men direktionen var ikke til at rokke; hun fik ingenting, da man ellers ville komme i strid med forskrifterne. Pigen, Karen Christensdatter hed hun, var i øvrigt kommet ind i Hospitalet på en noget utraditionel måde. Hun var datter af Christen Kleinsmed, hvis enke i 1813 på grund af højlig trang og svagelighed havde fået plads i Hospitalet. Men datteren fulgte med og havde fælles seng med moderen, og den beholdt hun efter moderens død i 1815. Da det kom til stykket, blev den sølle højgravide pige, der betegnes som halvt vanvittig, flyttet over til to sindige og skikkelige koner, der havde husly i de såkaldte Randrupske værelser i sydfløjen, som med fattigkommissionens ord skulle »sørge for, at hun kunne erholde det aldeles nødvendige af sengeklæder og linned til barnet«. Her fødte Karen den 14. april en dreng, som straks blev døbt og kaldt Christen, det faldt lige for, sådan hed både hendes egen fader og den udlagte barnefader, enkemanden Christen Ingstrup.⁹ En mærkelig dag har det været for hospitalslemmerne. De var så vant til, at præstens ærinde var at berette en døende; her kom han for at indvi en grædende nyfødt til livet.

Også dem, der nød understøttelse uden for Hospitalet, holdt man et vågent øje med. I 1730 blev en mand fra Skals og en kvinde fra Bigum frataget deres halve portion for lejemålsforseelse. I 1761 blev tre hospitalslemmer på direktionens ordre straffet for deres liderlige opførsel. Berthe Graae og Karen Tingbakkes fik deres ugepenge halveret i 2 måneder, mens Christian Hansen blev sendt tre uger i Tugthuset, hvor han dog fortsat nød sin portion ugepenge, så for ham var forskellen nok ikke så stor endda. Denne Christian Hansen indtog ligesom den førnævnte Christian Weischer en særstilling – i hans tilfælde drejede det sig om en større arv, ikke mindre end 530 rdl. – men også han voldte altså problemer. Han plagede bestandig forstanderen om at få udbetalt rentepenge, men denne fandt, at han var »så skrøbelig, at han ikke kunne have penge, uden han skulle misbruge dem« – mon vi gætter forkert ved at sige: til brændevin? Det var det probate, men absolut bandlyste middel til at glemme verdens – og Hospitalets – trængsler. I stedet for blev han så udstyret så fornemt, at ingen kunne antage ham for et gement hospitalslem:

en ny klædning med blanke forsølvede knapper, hat og sko, lærred til skjorten og lagen osv. Desuden nød han en udstrakt særforplejning med smør, ost, æg, gryn, flæsk og fersk kød, the, sukker, peber, ingefær m.v., som opvartersken indkøbte til ham på torvet. Det var strengt nok for de andre lemmer at se på og må have vakt misundelsens stygge sind. Dog, vi kan håbe på, at Christian var en gavmild sjæl.¹⁰

Vi kender endnu et eksempel på den for Hospitalets indre orden uheldige skik, at et lem blev »indkøbt« i Hospitalet. Det var Lauritz Sukkerbager, som i 1763 blev anbragt i Hospitalet af sin søn, imod at Hospitalet fik købesummen af hans hus i Sct. Ibsgade. Det kom der nu af gode grunde ingen problemer ud af, for prisen på huset var kun 46 rdl., og så døde bageren samme år.¹¹

Og nu dagligdagen for hospitalslemmerne, ændrede den sig i århundredets løb? Tilsyneladende såre lidt, må vi sige; Hospitalet var i høj grad et statisk, et stillestående samfund. Et hospitalslem fra 1683, ja, endnu længere tilbage, ville godt kunne have fundet sig hjemme i Hospitalet omkring år 1800. Ja, der var i 1790'erne kommet et »visseurværk«, så man kunne tælle døgnets timer, og Hospitalet havde fået skænket 13 bøger af den meget veltalende stiftsprovst Hans Mossin i Bergen, men det var næsten kun opbyggelige skrifter – ét af dem havde den dybsindige titel: »Aftentanker til højere Eftertanke« – som vel for resten kun prædikanten kunne tyde (og så havde de kostet den urimelige sum af næsten 4 rdl. i bogbinderregning!).¹² Ellers var alt ved det gamle, alkovesengene med rughalmen, alteret og prædikestolen, jerntræfoden. Og alligevel! Der *var* sket et og andet i tidens løb. Vigtigst var det forhold, at Hospitalet var blevet et næsten rent kvindehospital. Indtil omkring 1730 søgte man at have lige mange kvinder og mænd, men derefter blev kvinderne i stort overtal, ja, netop i foråret 1800 var der lutter kvinder, mens der dog ellers plejede at være et par mænd. Lemmernes invaliditet var heller ikke så grel som for hundrede år siden; hvilken skæbne, der under disse forhold blev de stærkest vansføre til del, véd vi ikke meget om, man kan have sine bange anelser. I stedet var Hospitalet på vej til at udvikle sig til en alderdomsstiftelse. I 1787 var der 20 lemmer, og de

9 var over 70 år gamle, den gang en høj alder. Ældst var Kirsten Jacobsdatter med sine 82 år, yngst Maren Nielsdatter på 38, men hun var også fra forstanden og lå i dårekisten. Det er værd at bemærke, at den næst yngste var en gift kvinde på 55, »men hendes mand ernærer sig hos andre af skomagerhåndværk«. Det kunne altså også lade sig gøre. Dette år var der i øvrigt tre mænd i Hospitalet.¹³

Den bedre førlighed førte med sig, at der blev lagt større vægt på lemmernes pligt til at arbejde, en pligt som jo Danske Lov havde indskærpet. Det bliver åbenbart på en helt grotesk måde i 1762, da regeringen under en finanskrise pålagde alle personer af 12 års alder og derover at betale en ekstraskat, kopskat, på 8 sk. om måneden eller 1 rdl. om året. Skønt skatteforordningen udtrykkeligt havde undtaget dem, der var så uformuende, at de ikke kunne skaffe penge,¹⁴ ser vi hospitalsforstanderen i november 1762 indberette, at han har betalt ekstraskatten for alle lemmer for de første to måneder, samtidig med at han anmoder om, at skatten må fradrages deres ugepenge, »nogle af dem, som er oven senge og kan spinde eller gøre gavn, kan nok på en kort tid tåle at betale, men de tvende afsindige mennesker, som ligger i dårekisten i skrøbelige omstændigheder, kan næppe hjælpe sig med de 4 sk., de dagligt er tillagte, mindre betale de 8 sk. månedligt«. Den barske virkelighed er da den, at direktionen resolverede, at hospitalskassen måtte udrede skatten for de to dårer og to, formentlig sengeliggende, hospitalslemmer. Alle de øvrige lemmer, »som noget til ophold med deres hænders gerninger kunne fortjene«, fik dekoreret deres ugepenge med 2 sk. Mon stiftamtmand og biskop har kunnet underskrive dette regnskab uden at rødme?¹⁵

I sandhedens interesse skal det siges, at ligesom vansørheden var mindre end forhen, var hospitalslemmernes personlige armod også knap så udtalt. Det sidste kan læses ud af auktionerne over deres efterladte bohave, men med nogen vanskelighed, fordi der aldrig skelnes mellem dem, der boede i Hospitalet, og dem, der nød understøttelse udenfor. Det er klart, at når Margrethe Martinusdatter efterlader sig 1 stolpesengested, 1 blåmalet rundt bord og 1 firkantet ditto, 6 skilderier, 1 spinderok, 1 dragkiste osv., som indbringer næsten 55 rdl. ved auktionen, så har hun ikke haft bopæl i Hospitalet.

Hendes navnesøster, Margrethe Johansdatter, véd vi derimod havde hjemme her. Hun efterlod sig nogle pjaltede skjorter, 1 gammel særk og 1 gammel trøje, noget gammelt hovedtøj, 1 gammel æske samt 1 par gamle strømper og tøfler, tilsammen vurderet til 9 sk. Det indbragte dog 12 sk., halvdelen blev købt af Rasmus Natmand, stadens allermest ringeagtede, man fristes til også at sige nyttigste borger. Det var ringe nok – vi bemærker, at hun end ikke ejede en dyne – men hendes bohave ligger nu også allerlavest. Så vidt vi kan bedømme det, rådede lemmerne over en smule mere jordisk gods end forhen.¹⁶

Jo, der var endnu en forskel, man så noget mere til lægen. I de ældre regnskaber optræder han, som vi har hørt, kun hist og her, som i 1729, da Johan Adolph Werner betjente Jacob Dollerup i Hospitalet med spiritus og andre tjenlige medikamenter for hans svage knæ, hvor udí han havde ulidelig pine.¹⁷ Men særlig efter at Carl Friederich Galmeier i 1763 var blevet stads- og stiftskirurg i Viborg, ser vi ofte lægen på besøg. I 1764 kurerede han på Christian Hansen, der »af de øverste trapper på loftet i Hospitalet var nedfalden og derved fået et hul i sit hoved, og den ene arm stødt meget ilde«, hvad han så skulle derop efter.¹⁸ Lægehonorarerne gik også hurtigt i vejret, allerede i 1766 forlangte Galmeier over 33 rdl. for at have kureret på et dårekistelem og 4 svage fattiglemmer. Forstanderen indkasserede sig en næse for at have indladt sig på så kostbart et foretagende uden først at spørge direktionen, og affæren førte til, at Galmeier sluttede regulær akkord med direktionen om at betjene Hospitalet for et fast beløb af 14 rdl. om året.¹⁹ Fra 1787 fik Viborg en fastlønnet distriktskirurg, som uden betaling skulle betjene Hospitalets lemmer og de, som nød almisse. Et forsøg, en ny distriktskirurg gjorde i 1802 på at få betaling for hvert lem, strandede derfor også.²⁰ Men for hospitalslemmerne var det da en betryggelse nu at blive betjent så godt både til legeme og sjæl.

Dermed har vi nærmet os vort udgangspunkt, tryghedsfølelsen. Det var virkelig en betryggelse at blive optaget som hospitalslem, en sikkerhed imod at stå alene, at gå i hundene, en sikkerhed for at komme anstændigt i jorden. Sikkerheden manifesterede sig kontant

hver fredag formiddag, når hospitalsforstanderen foretog uddelingen af de attråede ugepenge. Men tryghed er ikke det samme som idyl og harmoni. Man måtte indordne sig under den i realiteten strenge hospitalstugt, som har givet næring til mange bitre følelser hos selvstændige og frie naturer. Men hos hver en gammel stakkel kunne bitterheden let krybe op i sindet, bitterheden over at være blevet ramt så hårdt af armod og sygdom, at være menneskeligt vraggoods alene til pine og plage. De tykke klostermure har skærmet om megen ve og vånde.

Dog, når den første varme aprildag sprang ud, når den blanke sol og fuglekvidder vældede ind gennem de store vinduer, og alle de rørlige hospitalslemmer trippede ud i gården for at lade sig gennembage i solskinnets, og siden hen i sving i urtebedenes friske muld for at stille an med såningen – ja, da var livet visselig også værd at leve for en gammel, skrøbelig og værkbruden skabning. Og var det ikke netop dén aprildag, Karen Christensdatter gik hen og fødte nyt liv på jorden?

Men der var dem, der også på en sådan dag var lænket til deres beklumrede, vel rent ud stinkende sengested, befængt med utøj, med liggesår og smerter og angst for døden. Og også for de andre kom der uundgåeligt på ny mørke og tunge og pinefulde dage, kævl og ufred skiftede med hygge og hjælpsomhed, lys med mørke, glæde med kummer, livet med døden. Tilbage stod fællesskabet om fælles skæbne. Tilbage stod alligevel også, for dem der kunne nemme det, en stump af menneskelig værdighed. Der klæbede nemlig ingen skam til det at være fattig og arm. Den ældre lovgivning skelnede ganske vist skarpt mellem værdige og uværdige trængende, og allerede dermed skulle hospitalslemmerne være anbragt på den sikre side. Men dette skarpe skel gennem de nødlidendes store og brogede flok blev nu næppe nogensinde accepteret af folkets brede lag. Mange levede nær sultegrænsen, blot et enkelt uheld kunne være nok til at vælte hele tilværelsen omkuld, og fattigdom blev ikke forbundet med skam og vanære. Man vidste kun alt for vel, hvad der var hver mands herre, når alt kom til alt: armod, sygdom og ulykke, alderdom og død.

28. Om salg af jordegods

Gods skal man som Vandet nyde, hvad ey bruges lad bortflyde

»Er det tilliggende bøndergods på de skarpeste og sletteste steder udi alle fire stifter her i landet beliggende, og en stor del deraf formedelst de allernådigst påbudne skatter ganske øde, og en stor del af resten så forarmet, at fast ikke mere end den halve landgilde i disse tider kan indkomme«. Det er den karakteristik, hospitalsdirektionen giver af hospitalsgodsets tilstand i 1684. Året efter noterer hospitalsforstanderen, at jordegodset er så forarmet og uformuende, og størstedelen deraf så aldeles øde, at landgilden deraf ikke på nogle års tider har kunnet erlanges. Regnskabernes restancelister bekræfter rigtigheden. Man var, som vi hørte, heller ikke i tvivl om årsagen: det var den voldsomme skatteudskrivning. En tvangsinddrivelse, en eksekution, ville simpelthen betyde Hospitalets ruin og undergang. Der forelå da også en ordre fra Rentekammeret af 17. august 1680 om, at Hospitalet skulle være fri for eksekution, men det havde nu ikke forhindret, at én af Hospitalets bedste gårde, Storupgård i Ørding sogn, Mors Sønder herred, var blevet konfiskeret.¹

I 1698 begyndte man derfor at sælge ud af godset. Efter at have indhentet kongens tilladelse solgte man på auktion tre gårde, der lå helt ovre i Skodborg herred i Ribe stift, for en sum af 971 rdl., det var cirka 47 rdl. pr. tønde hartkorn, en forholdsvis rimelig pris.² Men man var tvunget til at gå videre; det viser en opgørelse fra 1693 ganske klart. Hospitalet ejede da – det var efter den nye matrikel af 1688 – knap 295 tønder hartkorn. Heraf var 123 tønder »ved magt«, 138 tønder forarmet og 33 tønder øde.³

Året efter foregik det virkelig store bortsalg ved en auktion den 1. september i biskoppens overværelse. Det drejede sig om et par og tredive gårde og nogle gadehuse, i alt omkring 140 tønder hartkorn, og der var både adelsfolk og borgerlige blandt køberne, blandt andre borgmester Jochum Lassen (1685-1706), der købte Lyngsøgård i Vorde sogn, og den rige købmand Just Arctander, også fra Viborg; efter 1660 havde borgerlige jo fået ret til at erhverve jordegods. Pri-

serne svingede fra 15 og helt op til 48 rdl. pr. tønde hartkorn, det sidste gjaldt den fede jord i Thy.

Tilbage var knap 155 tønder hartkorn beliggende i 10 herreder. Efter stiftsøvrighedens vurdering var heraf 10 gårde og 1 hus godt gods, 20 gårde, 1 bol og 2 gadehuse mådeligt gods og 8 gårde og 2 huse forarmet gods. Det stemmer ikke helt med magistratens og præsternes bedømmelse. De mente, at efter salget af det unyttige gods, var resten i temmelig god tilstand, bortset fra 7 forarmede gårde.⁴

Ved auktioner de følgende par år lykkedes det at slippe af med 2 bondegårde i Skals sogn og 1 i Tømmerby i Vester Han herred for en hæderlig pris, 44 og 42 rdl. hartkornet. Derimod måtte 6 gårde og 2 gadehuse på den magre jord i Øster Grynderup og Store Rørbæk sogne i Gislum herred afhændes næsten til foræringspris, nemlig 10 slettedaler pr. tønde hartkorn. Køberen var landstingsskriver Lauritz Bering.⁵

At bøndergodset fortsat var et stort problem for Hospitalet viser restancelisterne, som kulminerer med over 400 rdl. i 1709 og 1718; det skyldtes dog efter forstanderens mening også misvækstår.⁶

Forholdene på Vordegård nær Viborg er et godt eksempel på, hvor problematisk jordbesiddelse kunne være. Gården var kommet til Hospitalet i 1681 ved et mageskifte med Tøger Lassen til Rødslet ved Ålborg, som i bytte havde fået en gård i Nørre Tranders sogn. Det skulle være en virkelig gevinst for Hospitalet, for selv om Vordegård gav højere landgilde end gården i Nørre Tranders, forlangte Tøger Lassen ikke noget vederlag, »for at gøre de fattige des bedre fornøjelse«.⁷ En god menneskealder senere var fornøjelsen så som så. I 1723 frasagde bonden på Vordegård sig gården på grund af skatterestancer og eksekution. Denne sidste havde bl.a. omfattet hans bedste plovbæst, så han ikke kunne få sæden i jorden. Gårdens besætning var ikke engang nok til at betale de allerede forfaldne skatter; den bestod kun af 3 gamle bæster, 1 gammel ko og 2 kalve, 8 får, 1 vognplov og redskab dertil. Det svarede faktisk til en gård på omkring 1 tønde hartkorn, mens Vordegård stod til næsten 11 tønder. Forstanderen kunne ikke se nogen udvej til, at gården kunne komme

i stand igen, da bygningerne var forfaldne og jorden forhutlet, ja efterliggende. Forstanderen måtte spørge, hvorfra pengene til de kongelige skatter skulle tages; skulle det ske af de fattiges rede midler, ville det blive »de fattige til ubodelig nachdel og mærkelig afgang«.⁸

Denne sag var højst sandsynligt medvirkende til, at direktionen på ny ansøgte om tilladelse til at sælge resten af hospitalsgodset ved auktion med den motivering, at godset i mange år havde været Hospitalet til stor besværing.⁹ Denne gang var det imidlertid vanskeliggere at sælge jord. Efter den første auktionsdag, 21. juli 1723, hvor der blev solgt cirka 80 tønder hartkorn til en gennemsnitspris af cirka 34 rdl., stod man tilbage med ejendomme, som ingen ville byde på, skønt de blev opråbt på Rådhuset tre gange de to følgende dage. Biskoppen var skuffet over resultatet og havde en lumsk anelse om, at det var aftalt spil mellem liebhaverne. Han ville derfor foretrække salg i fri handel, men i stedet blev der berammet en ny auktion i oktober 1724; men hér blev kun afsat et par ejendomme. Et par gårde i Salling blev endda udbudt til 14 rdl. hartkornet uden at få noget bud, og Hospitalets gårde oppe i Fleskum herred blev der kun budt på af auktionsbudet! Disse auktioner indbragte en sum af 3.173 rdl., og man stod ligegodt tilbage med 8 ejendomme, som det havde været ganske umuligt at få afsat.¹⁰

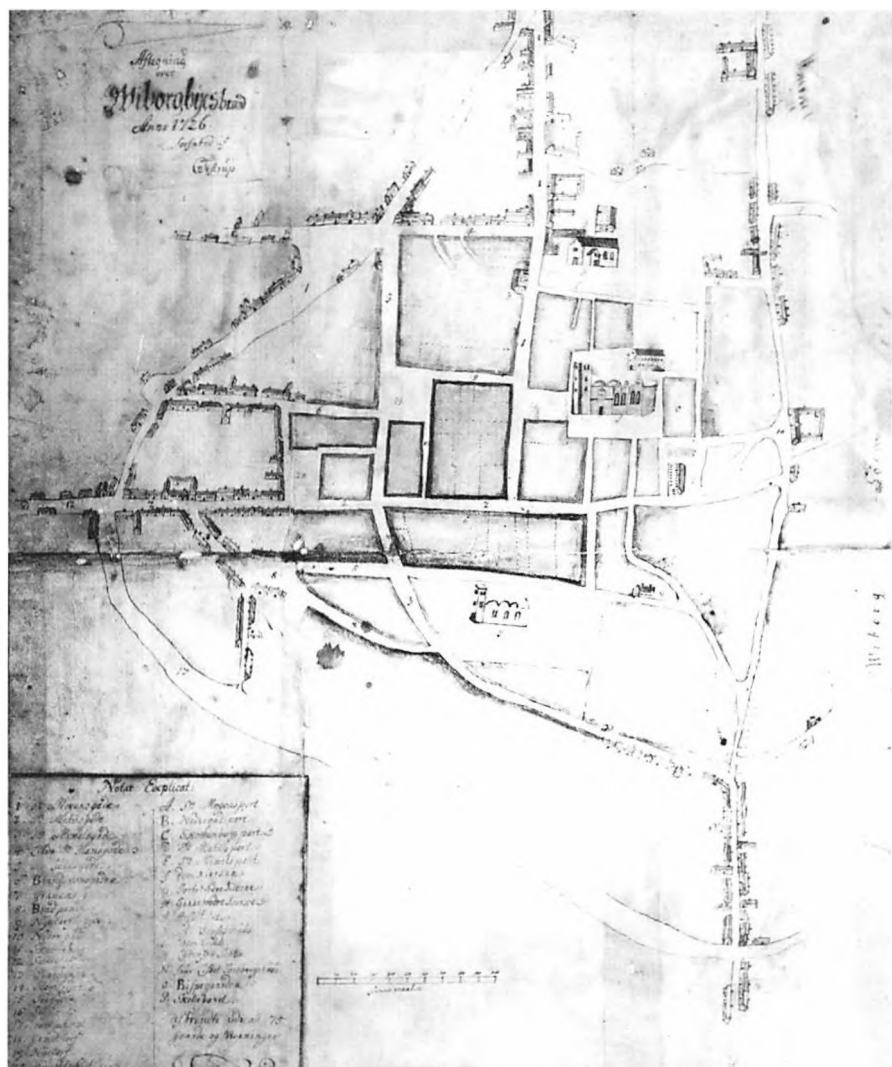
At man havde fået mere end nok af godsdrift viste sig også i 1725, da flere ejendomme i Grønning sogn, dvs. Sallings gode jord, hjemfaldt til Hospitalet som pant for ubetalt gæld. De blev omgående afhændet ved auktion for en pris af cirka 47 rdl. hartkornet.¹¹ Endelig lykkedes det ved en auktion i Ålborg i 1732 at få afsat Hospitalets gårde i Nøvling sogn i Fleskum herred. Prisen pr. tønde hartkorn var nu nede på 18 rdl., i alt indbragte auktionen knap 425 rdl., men man var da også på vej ind i en ny stor landbrugskrise; i hospitalsregnskabet kan vi f.eks. aflæse kapitelstaksten for 1733 til kun 7 og 5 mk. pr. tønde rug og byg. Kun to gårde i Salling var der nu tilbage af Hospitalets store bøndergods.¹²

Om hospitalsdirektørerne under krisen i 1730'erne og kvæggpesten i 1740'erne har haft grund til at glæde sig over, at man havde fået

skilt sig af med godset, er ikke godt at sige. Nedgangstider følges jo altid, før eller senere, af opgangstider. De to sidste gårde i Torum og Brøndum sogne i Salling blev solgt på auktion i 1756 med den begrundelse, at de lå sådan, at hospitalsforstanderen ikke kunne have tilbørlig opsigt med dem, og at de i øvrigt var i så slet tilstand, at Hospitalet vanskeligt kunne få landgilden i hus. Men for gården i Torum blev der budt 60 rdl. pr. tønde hartkorn, for dén i Brøndum det halve, i alt cirka 718 rdl. for de to gårde.¹³

Hvorom alting er: Hospitalets æra som godsejer var slut. Dog besad det stadigvæk fast ejendom, nemlig betydelige dele af Viborg markjorder, og desuden var der tiendeydelserne. Derimod var der ikke meget tilbage af Hospitalets ejendomme i selve byen, efter at det meste var blevet solgt ved auktionen i 1694. Bevillingen til at afholde auktion var blevet givet, fordi man kunne dokumentere, at nogle ejendomme forfaldt og blev øde, mens de, der var bebodde, ikke kunne vedligeholdes for huslejen. Ved den lejlighed fik man solgt en gård i Sct. Mikkelsgade og to gårde i Sct. Hansgade, alle tre betydeligt under vurderingsprisen.¹⁴ Derimod lykkedes det at afsætte Hospitalets seks såkaldte »små boder« i Mogensgade – det var en-etages huse, hver på 3 fag – som Jens Berthelsen Bøsssemager betalte 90 slettedaler for, 10 daler over vurderingen. En stor gård i Sct. Hansgade, Johannes Apotekers gård kaldet, som magister Morten Rhodius, sognepræst ved Gråbrødre Kirke 1685-1712, boede i, og som tilhørte Domkirken, skolen og Hospitalet i fællesskab, blev der ikke budt på.¹⁵ Heller ikke Hospitalets fire såkaldte »store boder« i Mogensgade – to-etages og hver på 5 fag – fik noget bud på grund af deres store brøstfældighed. At det dengang var så godt som umuligt at sælge fast ejendom i Viborg til en rimelig pris er let at forstå, når man læser magister Christen Erichsens beskrivelse af byens forfald (side 60).¹⁶

Det vil føre for vidt at følge alle Hospitalets ejendomstransaktioner i 1700-årene; der var også tale om pantsat fast ejendom, som blev solgt. Et ejendomssalg fra 1733 skal dog nævnes, fordi det kaster lys over Hospitalets omgivelser. Det drejede sig kun om en øde og afbrændt plads, men den havde været »bebygget med nogle Hospita-

Den meget historisk interesserede herredsfoged i Rinds herred, Christen Sørensen Testrup, tegnede i 1726 dette kort over Viborg efter den store ildebrand. De helt udbrændte bydele er tegnet med sort kant. Lige nord for ruinen af Domkirken ligger »Domhuset« og lidt længere mod nord i kanten af det brandhægede område Gråbrødre Hospital (som synes at have haft en udbygning på nordsiden af hovedfløjen, vi ellers ikke kender). Gråbrødre Kirke er derimod mærkeligt nok ikke tegnet med.

Original på Viborg Stiftsmuseum.

let tilhørende og af Arilds tid tillagte huse og legeboder, som alle i Viborg bys seneste ulykkelige ildebrand den 26. juni 1726 er lagt i aske«, og vi får nøje besked om beliggenheden. Pladsen lå på Sct. Mogensgade, grænsende til hospitalsgården med øster- og til Adelgaden, dvs. Mogensgade, med vestsiden. Ejendommen nord for tilhørte Peter Snedker, ejendommen syd for Peder Jacobsen Aarestrup Skrædder,¹⁷ og det var ham, der købte pladsen eller rettere hans enke, Anne Marie Turesdatter, da han selv døde, før der blev skrevet skøde, men han havde »dog i sit levende live præsteret til Hospitalet fornøjelig betaling«. Bygrunde i Viborg kunne dengang fås til spotpris, 40 rdl. for den store grund med påliggende hugne sten, kampesten og mursten. Med i købet fulgte tilmed den gamle afbrændte mur, som stod øst for pladsen, og som i virkeligheden var den tiloversblevne ende af det hus, som hospitalsprædikanten, klokker Jørgen Nors, havde boet i før 1726. Endelig også det stykke jord, som Peder Skrædders hus var fæstet på, og som altså også indtil da havde tilhørt Hospitalet; dog fulgte der en pligt med til altid at holde Nørre- eller Gråbrødre sogns jord sammesteds vedlige, dvs. holde indhegningen i orden. Her fik vi altså prædikantens bolig placeret, og vi kan føje til, at det delvis var den samme grund, man købte igen til brug for forstanderbolig i 1865 (kapitel 36, s. 177).¹⁸

Det skal også lige nævnes, at Hospitalet i 1741 solgte et mindre areal til justitsråd A. Dyssel til brug for det ny tugthus for 20 slettedaler.¹⁹

Når hospitalsforstanderen i 1780 måtte lade trommeslageren advare folk imod at grave sand i sandbakken ved hospitalsjorderne i Dumpen, drejer det sig formentlig om det, der ved århundredskiftet benævnes de tre »bodsgrunde« ved Sct. Mathias Port.²⁰ År 1800 ejede Hospitalet yderligere inden for købstadgrænsen en toft inden for Sct. Mikkels Port og Hospitalets øde ladegårdsgrund i Sct. Mogensgade.

29. Om de høje foresatte

Enten skal man Herre være, eller Herre tiene

I året 1700 fik Viborg stift ny biskop, nemlig den fornemme Bartholomæus Deichmann (1700-20). Ifølge sit bestallingsbrev var han forpligtet til at have indseende med Hospitalets tilstand, og den 7. december samme år skrev biskoppen – »mig som er fremmed og ukyndig herpå steden« – til sognepræster, borgmestre og rådmænd og udbad sig, fordelt på 8 punkter, oplysning om Viborg Hospital.

Man må sige, at han fik svar på tiltale. Hospitalets indkomster kunne han bedst selv orientere sig om gennem forrige års regnskaber, som var indleveret til ham. Jordebøger m.v. havde præsterne og magistraten aldrig haft med at gøre; de havde været i forvaring i kapitlet, »dog ikke vi har haft nøglen dertil, men biskopperne ... som uden vores nærværelse derover disponeret...«. Bortsalg af gods var kun sket med kongelig tilladelse ved offentlig auktion og i biskoppens overværelse. Hvordan Hospitalets kapitaler var anbragt fremgik af regnskaberne, men i øvrigt fralagde man sig ethvert ansvar, »og som Hospitalets obligationer og andre dokumenter hidtil ikke har været under fælles lukkelse og forvaring, da vi dog er lige udi faren, så kan vi ikke svare til sådanne breve, som ej er under samtliges forvaring«. Der var heller ikke blevet udtaget jordebøger eller dokumenter, mens præster og magistrat var forsamlede, men, sluttede man af med næb og klør, »om det kunne være sket af de salige biskopper, som har ene haft nøglen dertil, kan vi ikke sige«. ¹

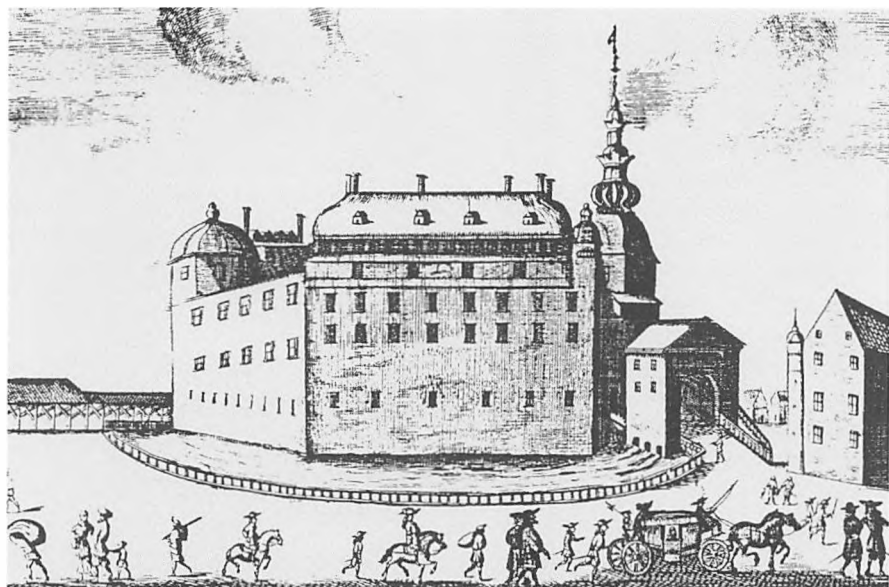
Den skarpe tone er ikke til at tage fejl af, præster og magistrat følte sig i høj grad sat til side af biskoppen. Stiftamtmanden nævnes slet ikke, selv om der på denne tid forelå en udførlig embedsinstruks, som pålagde ham og biskoppen i fællesskab at have tilsyn med hospitalsforstanderen. ² Stiftamtmanden havde naturligvis en gård i Viborg, fra 1724 og til branden var han endda næsten nabo til Hospitalet; Iver Rosenkrantz residerede i resterne af det gamle Mariakloster, der lå på den nuværende plads mellem Landsretsbygningen og Domkirken. Men stiftamtmanden var godsejer og opholdt sig for det meste på sin

Bartholomæus Deichmann (1671-1731) var søn af en vinhandler og byfoged i København og gjorde en kometagtig karriere. I 1696 blev han hosprædikant hos Christian V's søn, tre år efter stiftsprovst i Odense og i 1700, 29 år gammel, biskop i Viborg. I 1713 blev han forflyttet til Kristiania, men saldt i unåde hos den nye konge, Christian VI. Deichmann var en administrativ begavelse langt ud over det sædvanlige og fik bl. a. reformeret kirkebogsføringen i sine stifter. Det kgl. Bibliotek fot.

herregård, mens biskoppen jo boede fast i bispegården, hvorfra han dagligt havde Hospitalets høje bygning for øje.³ Det blev derfor ganske naturligt biskoppen, som først og fremmest fik med Hospitalets administration at gøre, og ofte kunne man nøjes med at oversende sager til stiftamtmandens approbation, dvs. godkendelse.

Over både biskop og stiftamtmand stod naturligvis Kancelliet og den encvældige konge, men centralmagten greb ikke ind i Hospitalets almindelige styrelse, bortset fra i visse tilfælde, som vi har set det, med hensyn til indsættelse af hospitalslemmer. Ellers drejede det sig mest om regnskabskontrol. Dog bad man også ved passende lejligheder om udførlige indberetninger om hospitalernes forhold. Det har vi set i 1683 (side 80), og det gentog sig i 1701, hvor biskop Deichmann, der var en meget omhyggelig administrator, afgav en udførlig redegørelse for Hospitalets forhold. Ved samme lejlighed lod han, for

Københavns Slot set »synder fra«. Højt knejser det berømte »Blåtårn« med statsfængselet, men går man over slotsbroen, kommer man til en mere beskedne, men nok så vigtig bygning, nemlig Kancellihuset, dvs. det samme som regeringsbygningen. Det var her fra, landet styredes, også hospitalerne, men det var ikke altid let for enevældens centraladministration at have fast greb om tingene ude omkring i landet.

Udsnit af prospekt til Resens Atlas Danicus (Kobberstikene udg. af Ib R. Kejlbo 1974).

øvrigt efter magistratens opfordring i ovennævnte brev, undersøge, hvad der fandtes i hospitalskisten, der stod på konventhuset. De »mange gamle og ulæselige pergamentsbreve« blev gransket af rektor Jens Reenberg (1691-1705), magister Christen Erichsen og rådmænd Peder Eriksen (1693-1706), men de »eragtede dem af ingen værdi«; enten vedkom de ikke Hospitalet eller også det frasolgte gods, og de øvrige breve var enten gamle regnskaber, kongelige missiver eller retssager.⁴

For at vende tilbage til byens svar til biskop Deichmann, så er det vel nok et spørgsmål, om man, når det kom til stykket, ønskede at blive alt for meget indblandet i Hospitalets styrelse og dets trælsomme økonomi – når blot byen beholdt sine to parter af lemmerne; for at Hospitalet var af afgørende værdi for Viborgs socialforsorg, var

man naturligvis fuldt ud klar over. Men dette fordelingsprincip var der heller ingen, der ville pille ved. Det var sidst fastslået i 1685, og det blev selvfølgelig også anført i Deichmanns indberetning fra 1701.⁵

Vi ser da også, at centralstyrelsen efterhånden nærmest forudsætter, at tilsynet med hospitalerne ligger hos stiftsøvrigheden, dvs. stiftamtmand og biskop. Alligevel gjaldt stadigvæk den gamle ordning, som stillede biskop og lensmand (nu stiftamtmand), præster og rektor, borgmestre og råd lige med hensyn til Hospitalets forhold; som oftest var de også med ved underskrivelsen af Hospitalets årlige regnskab, endnu i 1720'erne også ved udnævnelsen af nye hospitalslemmer (side 144). I 1733 ser vi stiftamtmand Christian Guldencrone (1730-44), biskop Trelund, Christen Lassen Tychonius (stiftsprovst 1727-40), lektor Thomas Bie og borgmester Hans Knudsen Rafn (1725-35) optræde samlet som direktører for Hospitalet ved underskrivelsen af et hospitalsskøde, men i løbet af 1730'erne gled hospitalssagerne på ny helt over i stiftsøvrighedens hænder.⁶ Det passede ikke den iltre stiftsprovst Tychonius, som i begyndelsen af 1740 sammen med magistraten ankede over, at man ikke blev underrettet om, når nogen i Hospitalet bortdøde og heller ikke fik lejlighed til at votere angående besættelsen af ledige pladser. Følgen var, at det frem til 1747 blev almindelig praksis, at hospitalsforstanderen foretog indstilling, hvorpå sagen cirkulerede til votering mellem stiftsprovst, rektor, lektor, borgmester, viceborgmester og rådmand for at ende med biskoppens resolution.⁷

Imidlertid havde Viborg i 1746 fået en ny stiftamtmand, Johan Albrecht With (1746-54), som ønskede at ruske op i den tilbagestående by og reformere, hvor han fandt det påkrævet.⁸ Det var ganske sikkert på hans initiativ, at hospitalssagen i 1750 blev rejst over for Kancelliet. Det var u hensigtsmæssigt, at så stor en flok skulle være medbestemmende om Hospitalets forhold, og det kunne let give – og havde i ældre tid givet – anledning til disputer og fortrædeligheder, som på en polsk rigsdag!

Den hele forsamling ville ikke »anse stiftamtmanden og biskoppen anderledes end som primus inter pares (de første blandt lige-

mænd)...«. Det er helt åbenlyst, at stiftsøvrigheden fandt det under sin værdighed at være ligestillet med de øvrige i hospitalsstyrelsen. Man foreslog derfor, at stiftamtmand og biskop udnævnte én gejstlig og én af magistraten, som skulle revidere regnskabet og stille forslag om eventuelle foranstaltninger, men at den endelige afgørelse (»decisionen«) blev overladt til stiftamtmand og biskop.⁹

I Kancelliet havde man haft en lignende sag kørende for Helsingørs vedkommende, og man mente nu at have en nem løsning for hånden ved at påbyde Viborg den samme ordning som Helsingør, hvor sognepræsterne og magistraten reviderede hospitalets regnskaber og derefter indsendte dem til stiftamtmand og biskop som overinspektion.¹⁰

Efter denne afgørelse var man i Viborg naturligvis meget interesseret i, hvordan ordningen i Helsingør var ført ud i livet, og år efter år anmodede man stiftsøvrigheden om oplysninger, men forgæves. Først i 1758 lykkedes det magistraten på egen hånd at skaffe sig en kopi af fundatsen for Helsingør hospital, som først var konfirmeret – endelig bekræftet – af kongen den 11. august 1752. Magistrat og præster sendte derpå en kopi af Helsingør-fundatsen til stiftsøvrigheden, og da det fremgik, at man for fremtiden skulle have indseende med Hospitalets finansielle forhold, først og fremmest kapitalanbringelsen og forstanderens kaution, anmodede man om, at obligationer m.v. måtte blive anbragt »i den dertil på rådstuen værende og hidtil ledig stående casse«. Yderligere anmodede man om at få lejlighed til at afgive betænkning om ansøgninger fra byens fattige om hospitalsplads eller hospitalsportion, »vi som bedst kender de fattige her i byen, deres tarv og trang samt øvrige beskaffenheder af meriter, kvaliteter og forhold«. Sådan var ordningen i Helsingør, og indtil for nogle år siden havde det også været skik i Viborg.

Biskop Andreas Wøldike (1735-70) svarede temmelig køligt, at han ikke ville nægte dem det ansøgte, »når de ikkun herudi med ret alvorlighed angribe sig«, men foreløbig kunne han ikke foretage sig noget, da rigtigheden af den tilsendte kopi ikke var attesteret af nogen!¹¹

Efter igen at have overvejet sagen fandt magistraten en udvej.

Ordningen i Helsingør forudsatte, at latinskolens og Hospitalets kapitaler administreredes som en fælles masse, men dels var dette praktisk taget ugørligt i Viborg, og dels fritog et reskript fra 1740 udtrykkeligt Viborg magistrat for enhver andel i skolens administration.¹² I en skrivelse indsendt direkte til kongen gjorde man opmærksom på disse forhold. Man tilføjede, at Hospitalet i Viborg var »af ringe betydenhed og ingen vidtløftighed, eftersom det intet jordegods ejer, men dets ringe fond består i bare penge og nogle få kvægtiender, Hospitalet i sig selv en liden bygning, lemmernes tal få og deres portion endnu mindre, da ingen får højere end 28 skilling ugentlig«. Under disse omstændigheder bad man om at blive helt fri for at have med Hospitalets administration at gøre, som derefter alene skulle overtages af stiftamtmand og biskop.¹³

Stiftsøvrigheden erklærede utvetydigt, at præster og magistrat ikke kunne være til nogen nytte for direktionen, tværtimod, »da så mange inspectores er sjældnen af lige meninger, hvorved direktørernes arbejde med at stille trætten kun forøges og hospitalsforstanderen i sit embede konfunderes«. Et reskript i 1759 fastslog derpå, at præster og magistrat i Viborg skulle fritages for al slags inspektion og administration vedrørende Hospitalet, og at stiftsøvrigheden derover alene skulle have fuldkommen direktion.¹⁴

Udfaldet af hele sagen blev altså den, at de lokale myndigheder ikke mere havde med Hospitalets administration at gøre; den var helt overladt til stiftets myndigheder, stiftamtmand og biskop.

Fra de lokale folks side havde der været tale om en slags dobbelt-spil; på den ene side ville man gerne hævde sin selvstændighed over for tilsynsmyndigheden, det vil først og fremmest sige stiftamtmanden, som havde tilsynet med købstæderne, på den anden side var man ikke interesseret i at blive belejret med større administrative opgaver. Hovedsagen var, før som nu, at Hospitalet kunne fortsætte med at fungere som et væsentligt led i byens sociale forsorg. Dermed var man i virkeligheden fuldt tilfreds.

Hospitalslemmerne, hvem det hele egentlig drejede sig om, har ikke kendt noget til dette spil. For dem gjaldt det alene om, uanset tidernes gunst eller ugunst, at klare sig igennem på bedste måde for

de 28 skillings ugepenge. De høje foresatte så de ikke meget til; stiftamtmanden betakkede sig sikkert for at besøge de beklumrede hospitalsstuer, biskoppen kom dog vel en sjælden gang på en hastig visit. Dog, vi bør ikke gøre nogen uret. Da stiftsbefalingsmanden, Palle Krag til Katholm, i 1721 skænkede 100 rdl., som det tidligere er berettet (side 77), var det troligt nok Hospitalets ydre og indre brøstfældighed, der bevægede ham til en sådan generøsitet.

I øvrigt sporer man tydeligt i århundredets sidste halvdel en større deltagelse i Hospitalets administration fra stiftamtmandens side, det gælder ikke mindst den dygtige og djærve Niels Sehested (1789-1813). Det falder godt i tråd med, at det var i denne periode, at han tog fast ophold i byen.¹⁵

30. Mere om regnskaber og økonomi

Hvo ey kand regne, bliver ey riig

Regnskaber – det er da lutter kolonner af tørre tal, vil nogen tænke. Men det er nu ikke rigtigt, og da slet ikke, når det drejer sig om gamle regnskaber, som ofte indeholder megen tekst – men til gengæld desværre sjældent bilagene – og som desuden så at sige registrerer institutionens puls, så at vi her kan aflæse dens befindende. Mangfoldige af de små træk rundt om i disse kapitler, der har kunnet kaste lys over livet i og omkring Hospitalet, er hentet ud af regnskaberne.

Viborg Hospitals regnskaber er bevaret fra 1680, desværre dog med et par lakuner, nemlig 1686-92, 1700-02 og 1709-27. Fra 1692 skulle genparter af Hospitalets årsregnskaber indsendes til Rentekammeret på Slotsholmen i København og burde altså egentlig eksistere.¹

I de ældre regnskaber, fra den tid, da Hospitalet endnu var gods-ejer, indledes regnskaberne altid med en angivelse af årets kapiteltakst, dvs. af kornprisen, således som den blev fastlagt for hvert stift hvert år, oprindeligt af domkapitlet, senere af stiftsøvrigheden. Den

var afgørende for, hvor mange penge Hospitalet fik ind ved salget af naturalieydelse, og den kunne svinge drabeligt; i 1681 blev 1 tønde rug sat til 6½ mk., i 1698 til 18 mk. Så fulgte en jordebog, en fortegnelse over alt fæstegodset med fæsternes navne og deres landgilde, fæsteafgifter, nøje specificeret. De mange slags afgifter har allerede været omtalt i kapitel 14, så de skal ikke gentages hér. Det hele blev opgjort til et samlet beløb beregnet efter kapitelstaksten.

Næste punkt på indtægtssiden var tienderne delt i korntiende og kvægtiende; den sidste, véd vi, blev ydet i form af lam. Så fulgte 6 tønder Læsø-salt, nu omregnet i penge, en mindelse om, at domkapitlet havde været med til at fundere Hospitalet (kapitel 3).² Derpå lejeafgiften af Hospitalets agre i Viborg bys markjorder; omkring 1700 drejede det sig om 78 agre. Videre jordskyld og husleje af Hospitalets boder, dvs. småhuse, og ejendomme i byen; i Sortebrødre sogn havde Hospitalet fast ejendom 9 steder, i Gråbrødre 10. Dermed når vi til et hovedpunkt på indtægtssiden, nemlig renterne af udlånt kapital. Allerede på det ældste regnskab, før de store gods-salg, drejede det sig om 14 udlån på tilsammen cirka 3.700 slettedaler, som i renteafkast skulle indbringe godt 212 daler; fem af udlåne-ne var i øvrigt givet til adelige. Næstsidste punkt var de såkaldte uvisse indtægter, som vi vender tilbage til i det følgende kapitel, og sidste punkt var de beløb af ældre restancer, som man havde kunnet inddrive i årets løb. Den samlede indtægt blev på det ældste regnskab opgjort til cirka 1.610 slettedaler.

På udgiftssiden vejede ugepengene naturligvis tungest: cirka 729 daler til 35 personer på dette regnskab, men den næststørste »udgift«, 551 daler, var restancer eller afskortninger, som man kaldte det, på alle de faste indtægtsposter. Det vil altså sige alle de penge, som på papiret skulle være indkommet, og som var opført på indtægtssiden, men som det havde været umuligt at inddrive; de blev ført »til omdrag«, som det hed, på udgiftssiden for at skaffe balance i regnska-bet; hovedparten var svigtende landgilde, cirka 380 daler. De almindelige udgifter til hospitalsdriften – til lønninger, reparationer, brændsel osv. – beløb sig til cirka 357 daler, og de samlede udgifter blev dermed cirka 1.637 daler, underskuddet altså cirka 27 daler.

År efter år, årti efter årti, er hospitalsregnskaberne stillet ganske ensartet op, men tallene veksler naturligvis i høj grad. De tal, der vel nok taler det tydeligste sprog, er antallet af fattige og det samlede beløb, Hospitalet var i stand til at yde i form af ugepenge hvert år. Forningsedes Hospitalets økonomi på grund af svigtende indtægter, havde man stort set kun to udveje: at skære ned i antallet af understøttede og at nedsætte ugepengene, og begge dele benyttede man sig af. Viborg var ude for et voldsomt økonomisk tilbageslag i efterkrigsårene – 1680'erne og 90'erne – og det aflæses også klart i hospitalsregnskaberne. I 1684-85 er der kun 27, der får understøttelse, i alt cirka 570 slettedaler. Med disse tal er bunden nået i det regnskabsmateriale, der er bevaret i dag. Hvor sort det har set ud i de følgende år, er det umuligt at sige. Da vi igen har regnskaber fra 1693, ser vi hospitalsdirektionen den 21. december give ordre til, at de daværende 32 hospitalslemmers ugepenge skulle afkortes med 2 slettedaler og 1 mk. ugentlig på grund af den ringe indkomst fra sæstebønderne, som led under stor misvækst. Det har været en trist jul i Hospitalet, som rationen af gratis juleøl ikke har kunnet bøde meget på.

Men ude i byen var der helt sikkert mange, der var værre stillede. I 1687 blev 56 fattige understøttet af byens fattigvæsen med 2 til 8 sk. om ugen, i alt blev det kun til godt 105 rdl.³

Tallene svingede noget de følgende år, og omkring århundredskiftet var man et par år nede på kun 28 fattige, men fra 1705 steg overskuddet på regnskabet og i takt hermed antallet af fattige og understøttelsesbeløbet, så vi i 1707-08 når op på 46 fattige, som deler 616 rdl. (= 924 slettedaler). I 1709 var der i byen 125 fattige, som fik fra 4 til 24 sk. om ugen, i alt godt 556 rdl.⁴ Desværre mangler, som nævnt, regnskaberne for den følgende tid, helt frem til 1728. Det er så meget mere beklageligt som en række forhold tyder på, at Hospitalet omkring 1720, ved afslutningen af Store Nordiske Krig, har været ude i en alvorlig krise, hvor forfaldet og brøstfældigheden var så fremskredet, at folk kun meget nødtigt flyttede ind; men påvise det i tal kan vi altså ikke.

Regnskaberne begynder som sagt igen i 1728, men to år forinden var alle Hospitalets panteobligationer, som lå i en kiste i Domkirken,

gået tabt ved den store brand i juni 1726. Til alt held undgik imidlertid landstingets skøde- og panteprotokoller ødelæggelsen, og landstingsskriveren fik kongelig ordre til vederlagsfrit at udfærdige genparter af pantebrevene.⁵ Det drejede sig om 13 pantebreve til en pålydende værdi af over 9.000 rdl., det var jo efter, at de første store godssalg havde fundet sted. Langt det største gældsbrev, på 2.500 rdl., lød på justitsråd Jens Jørgensen Secrup, borgmestersønnen fra Viborg, der på så enestående en måde var kommet til tops i samsundet som amtmænd over Dronningborg med flere amter og herre til Hald Hovedgård.⁶ Der var endnu et par adelige blandt låntagerne, fire lån var ydet til sognepræster, mens købmand Jørgen Schaltz i Viborg og byfogden Johan Herman Barlag (1708-33) havde lånt henholdsvis 1.000 og 590 rdl.⁷

Kigger vi nu i regnskabet for 1728-29 er det også let at aflæse den afgørende ændring, der var sket i Hospitalets økonomiske grundlag. De egentlige godsindtægter, landgilden, er nu uden betydning, kun cirka 78 rdl., mens renterne af udlånt kapital – normalt 5% – er den helt overvejende post på indtægtssiden, cirka 560 rdl. af en samlet driftsindtægt på cirka 856 rdl. Den udlånte kapital er opgjort til cirka 11.150 rdl. fordelt på 22 lån; blandt de nye låntagere er den bekendte stiftsprovst Christen Lassen Tychonius (290 rdl.). Når de beskedne jordegodsindtægter er omtalt, skal det ikke glemmes, at Hospitalet stadig fik sine tiendeydelser, særlig de 33 sognes kongekvægtiender, som fra 1700-årene var bortforpagtede, og som indbragte et betragteligt beløb, 2-300 rdl.⁸

Regnskabet giver billedet af et sundt økonomisk foretagende. Kassebeholdningen stiger i årets løb med 100 rdl., fra cirka 587 til cirka 687 rdl. Der er nu 52 personer, der deler en understøttelse på cirka 581 rdl.

Det er nærliggende igen at sammenligne disse tal med tallene fra byens eget fattigvæsen, men her skal man stadig huske på, at efter de gældende regler var det kun 2/3 af Hospitalets midler, der kom købstadens trængende til gode, groft taget var der altså 35 købstadborgere, som understøttedes med 400 rdl. af Hospitalets midler, hvortil jo kom husly for nogle stykker. I 1728 var Viborg fattigvæsens samlede

indtægter 405 rdl., og der var omkring 60 trængende, som understøttedes med 321 rdl. Tallene taler deres tydelige sprog: det er ikke for meget sagt, at Hospitalet vedblivende var en hovedhjørnesten i byens sociale forsorg.⁹

I de følgende årtier gik det, med enkelte ganske små udsving, jævnt op ad bakke. I 1736 var der 57 fattige, som fik 703 rdl. i understøttelse; byens fattigvæsen udbetalte samme år 485 rdl. Samtidig var der oparbejdet et tilgodehavende hos hospitalsforstanderen på omkring 1.000 rdl. Dette sidste gjorde de store reparationsarbejder i begyndelsen af 1740'erne et betydeligt indhug i, men fremgangen fortsatte og nåede en foreløbig kulmination i 1747-48 med op imod 850 rdl. til 70 fattige. Tallene lå gennemgående en smule lavere de følgende årtier – i 1761 var der f.eks. cirka 800 rdl. til 64 fattige; samme år uddelte byens fattigvæsen cirka 520 rdl.

Ved midten og slutningen af 1770'erne løb man ind i en vanskelig periode. Man var i 1772-73 nået op på samme tal som i slutningen af 1740'erne, men indtægterne var dalende. I 1773 gjorde hospitalsforstanderen direktionen opmærksom på den faretruende udvikling, som først og fremmest skyldtes, at udlånsrenten var faldet fra 5 til 4% samtidig med, at der var pålagt al kapital en ekstraskat til staden på ¼%. I løbet af to år havde man måttet optage 679 rdl. af kapitalen til nødvendige bygningsreparationer.¹¹ Følgen var, at man allerede i 1775 var nede på 57 fattige med 698 rdl. i understøttelse (i byen uddeltes der i 1778 cirka 417 rdl. til cirka 50 personer).¹² Det var nogle år med økonomisk tilbagegang også for landet som helhed, og desværre kan vi altså på ny konstatere, at jo større behov, der er for hjælp, desto færre hjælpekilder er der at øse af. I 1777-78 var underskuddet på regnskabet nået op på 264 rdl., og en yderligere indskrænkning af Hospitalets virksomhed var uundgåelig.¹³ I 1781 nåede man ned på 54 understøttede, men da var udviklingen i økonomien allerede vendt til det bedre. F.eks. var renteindtægterne af udlånt kapital, som udgjorde så væsentlig en del af Hospitalets økonomiske grundlag, begyndt at stige efter at have nået et lavpunkt omkring 1780 med kun 605 rdl. I midten af 1750'erne havde renteindtægterne været nær 800 rdl., og det tal nåede man først igen ved

århundredets udgang; år 1800 var kapitalen 20.900 rdl., som gav 789 rdl. i rente. Antallet af understøttede var nogenlunde jævnt stigende, i 1794 nåede man op på 77 med 918 rdl. i ugepenge (byens fattigvæsen: 538 rdl.).

Som andetsteds nævnt beholdt Hospitalet sine andele i købstadens markjorder, og de blev udlejet på auktion, gerne for seks år. Når tiderne var sløje for landbruget, kunne det knibe med at få dem afsat,¹⁴ men normalt indbragte de en ganske pæn sum, som var nogenlunde jævnt stigende. I 1739 indbragte de cirka 87 rdl., i 1760 102 rdl., i 1800 180 rdl. og i 1810 391 rdl. Markjorderne var dog ikke lutter fortjeneste. Da agrene i 1751 måtte eftermåles og indpæles med 162 egepæle, kostede det over 52 rdl., men det var også en meget omstændelig affære med udmeldte mænd og heste og vogn og 2 arbejdskarle i 8 dage. Selv måtte hospitalsforstanderen følge i hælene på udmeldelsesmændene i 13 dage for at sikre sig, at Hospitalet ikke led skade, og han beregnede sig 3 mk. om dagen for sin møje.¹⁵ Markjorderne blev væsentligt forøgede – med 24 agre – da forhenværende hospitalsforstander Niels Bertelsens enke døde i 1819. Det bragte indtægten op på mellem 3 og 400 rbdl.

En helt ny udgift, som optræder første gang på regnskabet i 1762, skal også nævnes her. Det drejer sig om 15 rdl. til brandassurancekassen, som Hospitalet skulle være forsikret i. Kontingentet blev dog i de følgende år sat væsentligt ned. Fra 1763 dukker også den forhadte kopskat op, som er omtalt side 119.¹⁶

Til gengæld fik Hospitalet fra 1815 en ny indtægt i form af loftsleje af amtsforvalteren, der oplagrede korn i det store loftsrum – den gamle blomstersal – i hovedbygningen. Som fortalt i kapitel 34 voldte det hospitalsforstanderen store bryderier, men omkring 1840 betalte amtsforvalteren regelmæssigt 12-15 rdl. i loftsleje.¹⁷

Krisen efter 1813 og særligt i 1820'erne kan aflæses i betydelige restancebeløb og et stort fald i antallet af understøttede. I 1808 havde man været helt oppe på 111 personer, i 1819 var tallet sunket til 89 og i 1826 yderligere til 59. På den anden side bevarede man hospitalsformuen nogenlunde intakt – omkring 20.000 rigs(bank)daler – og fra omkring 1840 var den igen i god vækst; blot fra 1841 til 1845 steg

den fra cirka 22.700 til cirka 29.800 rbd. Det betød, at man økonomisk stod vel rustet til de store opgaver, der meldte sig ved århundredets midte.

31. Om uvisse indtægter

Griis maae gielde det gammel Soe har brudt

Det er en gammel menneskelig erfaring, at det regelrette ikke er så umiddelbart spændende som det uberegnelige, det tilfældige. Sådan også i et regnskab. Vi har strejft begrebet: uvisse indtægter, men det lønner sig at se lidt nærmere på, hvad der egentlig gemmer sig under den betegnelse.

Til de uberegnelige indtægter hørte stedsmålet eller indfæstningen, de penge, der skulle betales for at tage en ejendom i fæste. Det blev ikke til meget, ofte et rent nul; man skulle være glad til, at nogen overhovedet ville binde an med ejendommen.

En post, der godt kunne løbe i vejret, var betaling for kongebreve eller ægteskabsbevillinger, som skulle til ved ægteskab i det, der hed forbudne led. I det ældste regnskab fra 1680 betalte en mand fra Lihme 3 slettedaler for at gifte sig med en pige, »som var i tredje led med hans første kone«. Prisen var bestemt af biskoppen. Men i 1682-83 indbragte to kongebreve til adelsfolk 40 rdl. og to borgerlige 8 rdl. Op i 1700-årene var taksten gerne 2-3 rdl., 1740-41 var der f.eks. 7 kongebreve, som indbragte 15 rdl. Ægteskabspengene fortsatte forøvrigt, tro det om man vil, helt op i begyndelsen af vort århundrede.¹

Hospitalet fik også de bøder, biskoppen idømte for beganget lejermaal, dvs. samleje uden for ægteskab. Efter al menneskelig erfaring burde det kunne have skæppet godt i Hospitalets kasse, selv med en beskedent takst, men i virkeligheden blev denne bøde kun brugt helt undtagelsesvis. I 1678 erfarer vi om en gammel lejermaalsbøde, der gik ud på, at bonden havde forbrudt sin halve boslod, men som var blevet modereret til 7 slettedaler, og i 1740 betalte Peder Schaltz, der var af en kendt viborgensisk købmandsslægt, 6 rdl. til Hospitalet for at blive fri for at stå åbenbar skrifte for en sådan forseelse.²

En anden bøde, som man skulle tro kunne have været indbringende, var de 10 rdl. der skulle erlægges til nærmeste hospital af bønder, der blev grebet i at have destillerpander og brændevinshatte, men den indtægt mangler ganske.³ Herudfra at slutte, at der ikke blev begået lejermål eller brændt ulovlig brændevin i Viborg stift vil nok være temmelig forhastet.

I ældre tid er en særlig slags bøde måske tilfaldet Hospitalet; den optræder nemlig kun én gang i det ældste regnskab fra 1680. Det drejede sig om en kone i Hjermind, som af vanvare havde ligget sit barn ihjel. Præsten i Hjermind stillede hos hospitalsforstanderen med manden, hvor han efter biskoppens befaling erlagde 1 mk. i bøde.⁴ I et par enkeltstående tilfælde blev Hospitalet også betænkt med bødepenge. Det var i 1769, da landsretten dømte herredsfoged Peter Kold i Fjends-Nørlyng herreder til at betale 100 rdl. til Viborg Hospital, fordi han havde forhalet en domsafsigelse. Da han sad i største fattigdom med kone og mange små børn, blev bøden nedsat til 20 rdl.⁵ Helt op i første halvdel af 1800-årene faldt der lejlighedsvis bødepenge til Hospitalet. F.eks. måtte en mand i sommeren 1826 bøde små 17 rbd. for at have forårsaget en hedebrand på den kongelige skovplantage.⁶ Endelig har vi et tilfælde fra 1797, hvor tre folk, der havde optrådt forargeligt i Skivum kirke med støjen og banden, blevet pålagt offentlig afbigt og en bøde til Hospitalet.⁷

Til det uvisse regnedes også indtægter fra salg af forskelligt, særlig bygningsmaterialer, som vi tidligere har set (side 76); det kunne også være »hugne sten«, troligt nok kvadersten fra 1200-årene, eller en plade, som i 1744 blev solgt til Nørre sogns kirkegård for 5 rdl.⁸

I ældre tid indkom der også lidt såkaldte »tavlepenge« fra Domkirken, gerne omkring 10 slettedaler årligt. Tavlen var den offertavle eller offerpung, som blev båret rundt under gudstjenesten, men der kom kun skillingsmønter i. En enkelt gang fik Hospitalet et gratis læs tørv, som borgmesteren havde priset hos Frans Toldbetjent, dvs. konfiskeret.⁹

Vi har endnu en uvis indtægt til gode – den mest højlydte af dem alle, må man nok sige, nemlig svinepengene. Man vil erindre Frederik III's forordning fra 1650 om vildfarne svins indbringelse til Hos-

pitalet (kapitel 12). Nu optræder svinene ikke i hospitalsregnskaberne før fra omkring 1730, men selvfølgelig har der også i ældre tid været løse svin i byen; forklaringen er måske den, at man har taget forordningens ord om, at de skulle slagtes til de fattiges bedste, bogstaveligt og virkelig serveret flæskesteg for hospitalslemmerne.

Anderledes i 1700-årene. Det hændte flere gange om året, at store svin, åringssvin, grise eller polte under stort skrål og spektakel blev dirigeret ved halen ind i Hospitalet, velsagtens i et aflukke af tørvehuset. Det var et job, som bysvendenes koner havde omtrent encret på; det indbragte dem fra 2 til 12 sk., alt efter hvor omfangsrigt dyret var. Hvis ikke ejermanden indfandt sig inden for en vis frist, blev sagen bekendtgjort ved trommeslag i gaderne. F.eks. blev der i 1780 indleveret 5 svin, og da ingen ejermand indfandt sig efter to dages forløb, blev det bekendtgjort ved trommeslag. Så meldte forpagteren på Nørgård sig som ejer og betalte 2 mk. pr. svin foruden udgiften til trommeslagningen. Særlig moro og også skadefryd, som er så udbredt en mislighed i menneskesindet, har det vakt i sommeren 1739, da det var hospitalsforstanderen, Naaman Harch, selv, som måtte udrede 2 mk. i løsningspenge, som det hed, for 2 åringssvin.¹⁰ Et par år senere fastsatte direktionen løsningspengene til 3 mk. af et stort svin, 1 mk. af et åringssvin og 8 sk. af en gris, og man måtte ikke mere koste penge på at få dyrene vurderet; det var nemlig en udgift, Hospitalet hidtil selv havde betalt!¹¹

En enkelt gang gjaldt det for øvrigt ikke svin, men tre køer, som havde græsset løse nede ved søen. Også dem fik man opstaldet i Hospitalet, og de blev udleveret til ejermanden for 24 sk. pr. styk. Det synes billigt sluppet for så store dyr, men sagen var den, at svinetrynerne gjorde meget mere skade på havebede og marker, for slet ikke at tale om kirkegårde, hvortil jernriste dog skulle hindre adgangen.¹²

Men uomtvisteligt er det: løsningspengene blev ført til indtægt i hospitalsregnskabet, og der var absolut ingen udsigt for hospitalslemmerne til at få svinesteg, sådan som nogle har antydnet det.¹³ Nok om de uvisse indtægter, de var alle dage mere kuriøse end tungtvæjende på regnskabet.

32. Om supplikanter eller ansøgere

Den ene har Lykken, den anden Krykken

Hvordan blev man hospitalslem i fordums tider? Ja, man ansøgte naturligvis om en plads eller en portion, var supplikant, som det hed i den tids embedssprog; i langt de fleste tilfælde ville det sige, at man fik en skrivekyndig, ofte præsten, til at skrive en ansøgning. Efter de gældende regler var det normalt kun folk fra Viborg by eller stift, der kunne komme i betragtning, og i almindelighed indgik ansøgningen til hospitalsforstanderen eller hospitalsdirektørerne, stiftamtmand eller biskop. Der er dog stadig eksempler på, at folk indgav en ansøgning direkte til kongen, og at han, staten, regeringen, Kancelliet – det kommer her ud på ét – traf afgørelse i sagen, også imod gældende regler. Det gjaldt en bonde fra Jerslev sogn i Ribe stift, som i 1744 bad kongen om hjælp til sine 7 børn og en kone, der var berøvet forstanden, »på det hun ikke skulle kreper og han nødes til med hans mange små børn at forlade stedet og betle om brødet«. Han fik bevilget en portion. Det samme fik en tidligere sognepræst i Blære og Ejdrup, som havde måttet afstå sit embede, »da hans mund og mæle var blevet så uforståelig, at menigheden intet kunne fatte af hans ord og tale«. Egentlig skulle han have været underholdt af sin efterfølger, og Kancelliet betonedede, at tilfældet ikke måtte danne præcedens, det var noget ekstraordinært.¹ I et andet tilfælde drejede det sig om en mand med hustru og fem »uopfødte« børn, af hvilke de to var værkbrudne. Han havde i mange år stået i kongens krigstjeneste, men var i 1730 blevet afskediget og var nu – i 1740 – endt i stor elendighed. Biskoppen kviede sig ved at lade Hospitalet hjælpe, da »tallet af nødlidende, såvel i som uden byen, er langt større, end dets midler kan tiltrække«; man havde heller ikke andre eksempler på, at en portion fra stiftet blev givet til en militærperson. Bevillingen gik dog igennem, men det blev på ny understreget, at det var noget ekstraordinært.²

Et interessant tilfælde forekommer i 1739, hvor en løsladt fange, Anders Jensen Støttrup, var rejst til udlandet og derfra begærede

sine børn tilsendt. Kancelliet resolverede, at »børnene ej bør sendes ud af landet til deres vildfarende fader«, men den yngste datter skulle underholdes enten af Viborg bys fattigkasse eller af Hospitalet. Denne vildfarende Anders Støttrup er en kendt skikkelse i århundredets kirkehistorie. Han er én af de såkaldte Støttrupbrødre fra Rinds herred, nogle antikirkelige, religiøse sværmere, som voldte stort bryderi i 1730'erne. Anders havde været svend hos guldsmed Johan Mehl i Viborg, som vi kender som Hospitalets forstander fra 1743-53, og det var netop guldsmeden, som i 1734 anmeldte sværmerne for de kirkelige myndigheder. Det endte med, at brødrene blev landsforvist.³

Men, som sagt, den almindelige vej var at indgive ansøgning til hospitalsforstanderen eller hospitalsdirektionen. Vi kan tage en sådan ansøgning for os, dateret den 29. april 1722, og udstyret med alle de fine titulaturer på amtmand og biskop, som utvivlsomt er ført så korrekt i pennen af den stedlige sognepræst: »Jeg fattige forarmede mand boendes udi Ramsing indfalder ydmygeligst til Deres Velbårenheder angående en bedrøvet datter, hvilken jeg haver, som fra sit barns ben haver hårdeligen været straffet med et jævnlig og daglig fald, ja, er udi så slet stand, at når det hende overkommer, hun ej kan sky eller skønne, hvor udover hun og for nogle år er falden udi ilden og rent forbrændt ansigt, hænder og krop, så at hendes elendighed af hver kristen omværende er bekendt«. Ansøgningen begrundedes også med, at hun ikke var i stand til at betle, og at faderen sad i armod med 6 børn og »ikke ved det tørre brød til hendes livs ophold«.

Et par år senere, den 17. juni 1722, var hospitalsdirektørerne – det betød endnu dengang også borgmestre og præster – forsamlede for at tage stilling til ansøgninger m.v. Ikke færre end seks personer, som nød hel portion, fik pålæg om enten »at forsøje sig ind i Hospitalet eller lade sig nøje med halv portion herefter«. Det gør unægtelig én temmelig utryg ved tilstanden i Hospitalet netop på den tid, jævnfør side 116. En fik frataget sin portion, bl.a. med den begrundelse, at hun ikke havde bragt nogen attest og tilmed havde formuende venner.

Christen Organists enke, som var i Hospitalet, fik tillagt hel portion, og det blev noteret, at hun ville være meget tjenlig som opvar-

terske, hvis pladsen blev ledig. Thomas Christensen i Lindum fik bevilget hel portion, »såfremt han vil være i Hospitalet«, og endelig fik Jacob Dollerup, som var i Hospitalet, bevilget fuld portion, »såsom han fører god skudsmål med sig om meget skikkelige forhold«. De indkomne ansøgninger blev gennemlæst, og der blev opstillet en venteliste på tre, nr. 1 fra Rind og nr. 2 og 3 fra Viborg. Endelig blev en mand fra Skals forestillet personligt for forsamlingen, og det gjorde så stærkt et indtryk på de tilstedeværende, at han for sin elendigheds skyld blev optaget som nr. 4 på ventelisten. Derimod leder vi forgæves efter den epileptiske pige fra Ramsing; hendes ansøgning er åbenbart ikke kommet i betragtning, så velformet og velbegrundet den end var.

Stiftamtmanden Palle Krag (1713-23) havde ikke været til stede ved sagsbehandlingen, og beslutningerne blev derfor sendt til ham på hans gods, Katholm på Djursland, hvor han den 27. juni approberede, godkendte, dem.⁴

Som vi allerede har set i kapitel 27, findes der et par eksempler på, at folk købte sig ind eller af familien blev indkøbt i Hospitalet, men det var ikke nogen heldig ordning. De havde meget svært ved at indordne sig under hospitalsordenen, og var der tale om særforplejning, kunne det vanskeligt undgå at skabe splid og misundelse. Netop på det ovennævnte møde i 1722 var det, at Christian Weischer blev bortvist fra Hospitalet for sit uskikkelige levned (side 115).

Så sent som i 1808 har vi et eksempel på, at en væverenke fra Viborg får tillagt hel portion – stadig 28 sk. ugentlig – på den betingelse, at hun straks betaler 50 rdl. og hendes dødsbo andre 50 rdl. I realiteten var der altså tale om at tilkøbe sig en slags livrente af Hospitalet, og hospitalsforstanderen var med rette meget misfornøjet med ordningen. Han skønnede ikke, at den kunne være til Hospitalets store fordel, og med en direkte henvisning til Danske Lov (2-19-6) foreslog han hende slettet. Hun blev slettet.⁵

De ansøgninger, der blev indleveret til hospitalsforstanderen, ekspederede han normalt blot videre til biskop og stiftamtmand, men det hændte, at han lod en indstilling følge med som i 1769, da han lagde et godt ord ind for den gamle blinde Gotfrid Schiønning fra

En myndig mand med et solidt greb i sagerne, sådan ville Niels Sehested ses, og sådan var han også, ofte i krig med de stedlige myndigheder. Kun 33 år gammel blev han i 1789 stiftamtmand i Viborg – født 1756 – giftede sig til herregården Rydhave, men residerede på Nytorv i en naboejendom til den nuværende stiftamtmansgård. Her døde han 18.6.1821, få måneder efter, at byens magistrat havde fået ham erklæret umyndig.

Foto i Lokalhistorisk Arkiv, Viborg, vistnok efter maleri på Rydhave.

Viborg og Kirsten Lauritzdatter fra Simsted, som var lam og i usle omstændigheder; blandt alle supplikanterne vidste han ingen, der var så trængende.⁶

Hospitalsdirektørerne var sat på en meget vanskelig opgave, når de skulle vælge ud af den store bunke af ansøgninger; for perioden 1781-1809 drejede det sig om 346 personer. Gang på gang erindres vi om den store trang, som Hospitalet ikke kunne afhjælpe. Om Henrik Vævers kone hedder det, at hun er trængende nok såvel som mange andre; om en anden enke i byen, at hun som mange andre sidder i fattige omstændigheder uden næringsvej, om en tredje, at hun ganske vist har et legat på 10 rdl. årligt, men at hun ifølge pastor Rogerts attest trænger til hjælp, »når andre ældre og mere hjælpeløse først blev hjulpne«. Her har stiftamtmanden skrevet med store bogstaver i margenen: »Når! Niels Sehested«.⁷

Udvælgelsen blev ikke lettere af, at der naturligvis var dem, der forsøgte at føre direktionen bag lyset. Om Lars Pors' kone fra Ulbjerg bevidnede sognepræstens attest, at hun var en skrøbelig kone, både værdig og trængende til at nyde hjælp. Her har Niels Sehested tilføjet i margenen: »Der kan man se, hvad slige attester er: Lars Pors er formuende og hans – i præsteattesten gudfrygtige – kone løb fra ham og erhvervede siden separation fra seng og bord«. Om Peder Kjeldsen, forhen graver ved Nørre sogns Kirke, som havde ansøgt for sig og sin hustru som værende meget trængende og i fattige omstændigheder, noterede Sehested: »Er endnu en rørig brolægger«. Om Anders Barch i Viborg, der var skrædder af profession, men formedelst mangel på sit øjesyn ikke kunne forrette noget ved sit håndværk, hedder det kort: »Han kan arbejde på anden måde. N. S.«.⁸ Omvendt med en seksårig pige fra Skive, som ifølge ansøgningen var ganske uden menneskelig fornuft og måtte behandles som et umælen- de kreatur. Her noterede stiftamtmanden: »Denne memorial indeholder sandhed«, og om en 18-års dreng fra Viborg, der havde flådt i begge benene og armene: »Den søgendes søn er en stor korsdrager«. Flere gange nævnes det direkte, at den ansøgendes eneste udvej er at betle, f.eks. Lisbeth Falkenskjold af Viborg, en fattig enke, »som iblandt andre fattige går omkring her i byen at betle«; hun fik understøttelse af fattigkommissionen og senere seng i Hospitalet. I øvrigt har vi også eksempler på, at folk, der nød understøttelse af fattigkassen, søgte Hospitalet med den motivering, at de hellere ville have hospitalshjælp. Interessant er det at se, at det i slutningen af århundredet også hændte, at syge folk uden for Hospitalet fik lægehjælp på Hospitalets regning, når direktionen skønnede, at der var udsigt til bedring.

En vis favorisering fandt sted. Det var lettere at slippe igennem for en præstedatter, en forhenværende skoleholder, en slægtning til en rådmænd end for gemene folk. Men den store flok af hospitalslemmer kom alligevel fra almuen, håndværksfolk og arbejdsfolk.

33. Om gaver og legater

Den Rige har den Fattige fornøden

En almennyttig stiftelse som Viborg Hospital fik i tidernes løb skænket milde gaver og legater af privatfolk, men det blev rigtignok aldrig til de helt store summer. Den første ædle giver, vi kender – men der kan godt have været nogle ældre – er den store herremand Erik Grubbe til Tjele – fader til den vidtbekendte Marie Grubbe – som i 1670 skænkede noget jordegods i Thy og på Holstebroegnen; til gengæld skulle Tjeles ejer have ret til at indsætte et armt og elendigt lem i Hospitalet. Godset blev bortsolgt, og indsættelsesretten blev ikke håndhævet i 1700-årene.¹

Af de betydelige legater må først nævnes Trellunds legat, stiftet af den hovedrige og højlærde biskop Johannes Trellund (1725-35). Skønt han havde lidt store tab ved bispegårdens brand i 1726, ejede han ved sin død en formue på 60.000 rdl., hvoraf 20.000 blev givet til almennyttige formål, og heraf blev de 2.000 rdl. Hospitalet til del. Oprindeligt havde Trellund tænkt sig kun at give Hospitalet halvt så meget, og han var meget omhyggelig med at få pengene anbragt et sikkert sted mod godt pant. I 1734 skriver han om de 1.000 rdl., »thi som jeg altid beflitter mig på at være prompte og rigtig i at holde, kan jeg ej andet end være varlig i at love«. I det endelige testamente blev det altså også til mere end det lovede. Til husarme, fattige og betlere i Viborg by skænkede han yderligere 3.400 rdl. I økonomiske anliggender var Trellund absolut ikke nogen upraktisk nar, sådan som man ellers har villet se ham.² Det skal her indskydes, at biskoppens søn, landsdommer Edvard Trellund, også har en, omend beskedent, plads i rækken af Hospitalets velgørere. Han havde i 1744 købt en lille øde plads, 28 alen bred, ud til Mogensgade og grænsende op til kirkegården, for blot 15 rdl. Året efter testamenterede han den til Hospitalet, som senere solgte den, da den var Hospitalet til aldeles ingen nytte.

Viborg Hospitals største velgører blev den rige og meget dygtige administrator på Asmildkloster, kaptajn Johan Braëm, den sidste

Johannes Trellund var født i København i 1669 i en rig købmændsslægt, var vidt berejst og blev efter at have været professor i København biskop i Viborg i 1725. Degnen Thjørring siger i sine optegnelser om ham, at »Trellund var en af de mærkværdigste og berømmeligste biskopper, som har været i Viborg siden Lutheri reformation; hans ugemene store lærdom, hans utrættede flid og troskab i hans adskillige embeder, hans gudeligsindede væsen og omgængelse, og især hans rare og fast mageløse testamentemente gør ham udødelig hos efterkommerne«. Dette sidste kom Hospitalet også til at nyde godt af.

Det kgl. Bibliotek fot.

adelige besidder af herregården. Kaptajn Braëm havde giftet sig til godset, men hans kone døde tidligt, og deres to børn var døde som ganske små, så kaptajnen sad tilbage uden livsarvinger. Det kom Asmild og Tapdrup sogne og Viborg by i høj grad til at nyde godt af. Hospitalet var i første omgang betænkt med 3.000 rdl., senere blev der lagt 500 rdl. til. Det var meningen, at legatet skulle finansiere to, senere tre vel aflagte hospitalspladser, hver nemlig med 3 mk. eller 48 sk. i ugepenge. Det var altså, hvad godsejeren mente var en rimelig understøttelse.⁴ Braëm, der var født på Skovsgård, døde på Asmildkloster i 1790, og da endelig det store skifte var afsluttet, og man skulle til at uddele legatpengene, viste det sig, at der, i hvert fald efter den nye godsejer, kancelliråd Niels Schous mening, slet ikke var to trængende, som behøvede så stor en hjælp som 3 mk. om ugen. Han foreslog derfor, at beløbet blev delt ud på flere. Hospitalsdirektionen støttede forslaget, bl.a. fordi de frygtede for, at det kunne føre til

ubehageligheder, at nogle hospitalslemmer fik 48 sk. og alle de øvrige, selv de mest trængende, kun 28 sk. Enden på det blev, at pengene blev delt til fire personer, så to fik 28 sk. og to 20 sk., det var i alt 96 sk. eller 1 rdl. om ugen. Det var en god forretning for Hospitalet, for selvfølgelig kunne kapitalen afkaste betydeligt mere end 52 rdl. Efter pengeforvirringens år – statsbankerotten 1813 – i det næste århundrede nedskrev man simpelthen kapitalen til 1.300 rbdl., som svarede til de 4% eller 52 rdl., som årligt blev uddelt.

Man vil måske undre sig over, at kancelliråd Schou ikke kunne finde to i sine sogne, som kunne trænge til de 48 sk. om ugen, men det er der en forklaring på. Sognebeboerne var så vist ikke velhavende, tværtimod, men netop fordi Johan Braëm havde erkendt, at fattigforsørgelsen var en alt for tung byrde for disse sogne, havde han testamenteret deres fattigvæsen den formidable sum af 3.000 rdl.⁵

En lidt ældre hjælpekilde havde Hospitalet i »Det Rosborgske Legat«, skiftet i 1756 af Anne Kirstine de Voss, enke efter Jacob Rosborg til Rosborggård i Mønsted sogn. Det var på 1.600 rdl. og rakte normalt til to hospitalspladser, men familien havde fortrin, og det tilfaldt også i mange år slægtninge. For øvrigt fik Viborgs fattige et lignende beløb.⁶

Blandt de mindre legater kan der være grund til at nævne »Klokker Nors' Legat«. Det var stiftet i 1760 af klokker ved Domkirken og prædikant i Hospitalet, Niels Jørgensen Nors, som en slags kvittering for, at familien Nors i 65 år havde nydt godt af Hospitalets midler (se kapitel 21). Legatet var kun på 50 rdl.⁷ Samme beskedne størrelse havde »Lourings Legat«, stiftet i 1858 af Christen Louring på Bjørnsgård i Tapdrup efter hans afdøde broder, sognefoged Jacob Lourings ønske. Jacob Louring har sikkert både gennem det Braëmske legat og som tiendeforpagter haft forbindelse med Hospitalet i Viborg.⁸

Til Hospitalets større velgørere hørte, som vi før har set, hospitalsforstander Niels Bertelsen (side 112). Man kunne også nævne de enkelte hospitalslemmer, som fra tid til anden medbragte kapital. Til de allerede omtalte kan vi føje jomfru Ane Margrethe Gadegas, som i 1781 fik tillagt halv hospitalsportion. I 1783 skænkede hun Hospita-

let 200 rdl., dog sådan, at hun skulle nyde renterne heraf på livstid.⁹

Blandt de egentlige legater bør også nævnes »Det Jessenske Legat«, stiftet i 1792 af rektorinde Jessen, enke efter den udelige rektor Peter Jessen (død 1780). Hospitalet blev betænkt med 4 agre på bymarken.¹⁰

Ikke alle legater er der blevet plads til her, men noget særlig stort blev det som sagt aldrig til.

34. Om fattigvæsen og hospitalsvæsen

Penge skille os ad, men Døden gjør os liige

Viborg var i 1700-årene en lille og fattig by. Årsagerne skal ikke blot søges i den store brand i 1726, men også i den hårde økonomiske krise, som ramte landet få år efter med stærkt faldende priser på korn og andre landbrugsvarer. Det var stadigvæk sådan, at »Viborg bys handel, handtering og næring består den største part udi den avling, som indvånerne nyder af de byen af Arilds tid tillagte markjorder og ejendomme«; en, ikke helt ringe del heraf tilhørte, som vi véd, Hospitalet.¹ Der er nok af vidnesbyrd om byens slette og usle tilstand. Endnu i 1805 siger en rejsende, at Viborg egentlig kun er en landsby.² Ved den første folketælling i 1769 blev der optalt 1.990 indbyggere.³ Vi véd ikke nøjagtigt, hvor mange der var under fattigforsørgelse, men flokken af fattige var stor. I 1770 fortæller en mand, der har boet i den fattige by i mange år, at han nu »meget kendelig har formærket, at armod, usselhed og elendighed fra år til andet har tiltaget således, at den for nærværende tid er blevet ligesom herskende«.⁴ Købstaden havde altså fortsat hårdt brug for den aflastning i fattigforsørgelsen, som Hospitalet kunne give. Der var ellers åbnet en ny udvej for fattigvæsenet, efter at det store Tugt- og Manufakturhus var blevet opført i begyndelsen af 1740'erne. Fundatsen bestemte nemlig, at de, der nød fattighjælp af Viborg bys fattigvæsen, skulle arbejde i Manufakturhuset, hvis de kunne. De skulle dog ikke anses for arrestanter og have lov til at sove uden for huset.

Murermester Chr. Gullev, der var født 1806, har i en ganske lille farvelagt tegning afbildet Tugt- og Manufakturhuset ved Søndersø, sådan som han huskede det fra sin barndom. Fra »Gullevs manuskript« på Landsarkivet, et slags tillæg til stiftsprovst Ursins bog om Viborg fra 1849.

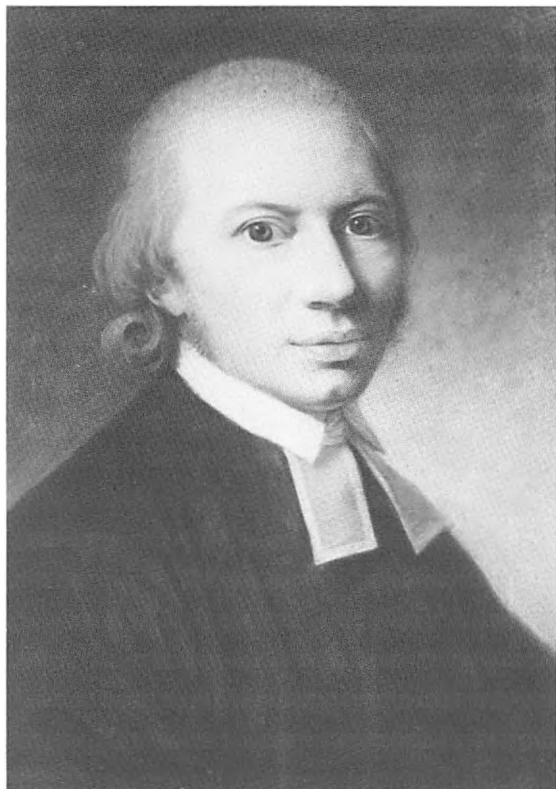
Hvor tæt på hinanden hospitals- og fattigvæsen egentlig var, viser et enkelt tal. Da justitsråd Dyssel i 1736 fremkom med sit forslag til et tugt- og manufakturhus i Viborg, forestillede han sig, at tiggere og omløbere i Viborg skulle tvangsindlægges dér og have 28 sk. om ugen til kost og tæring – det var præcis, hvad hovedparten af hospitalslemmerne fik!⁵

I året 1770 var der 17 lemmer i selve Hospitalet, og af dem var de fleste fra byen, men desuden modtog 5 ude i byen understøttelse af Hospitalet; det kunne være enkeltpersoner eller familier. I 1774 dukker for første gang et hospitalslem op, som kun nyder frit hus, men ingen portion. Dette tal skulle med tiden vokse betydeligt. I 1801 drejede det sig dog endnu kun om tre, hvoraf de to fik understøttelse af byens fattigkasse, mens den ene levede af almisse; hvis det sidste betyder betleri, var det i direkte modstrid med gældende lov, bl.a. også lovbestemmelserne for hospitaler.⁶

Der havde i 1790'erne været gjort forskellige forsøg i Viborg på at få fattige sat i arbejde og udgifterne til fattigunderstøttelsen bragt ned. Oprettelse af arbejdsanstalter var ligefrem tidens løsen på dette

felt, og det gjaldt, som vi skal se, i høj grad også Viborg. Disse forsøg var imidlertid slået fejl, og i 1803 kom så en gennemgribende nyordning af fattigvæsenet, først og fremmest byggende på, at de nye fattigkommissioner kunne udskrive en regulær fattigskat.⁷ Fattigkommissionen i Viborg bestod af byens sognepræster, hvor navnlig provst H. C. Zahrtmann ved Søndre sogns Kirke gjorde sig gældende, og af fattigforstanderne for de 8 såkaldte byroder og for den udenbys rode, nemlig hospitalsprædikant Laurits Randrup. Kommissionen holdt sine første møder i oktober 1803, og fra første færd var spørgsmålet om at »forskaffe arbejde til de arbejdsføre trængende« et kernepunkt i forhandlingerne. Men der blev gjort den tilføjelse, at før man kunne komme videre, måtte man have nøjagtig rede på, hvilke hjælpekilder der stod til fattigvæsenets rådighed. Bag disse ord gemte sig i virkeligheden ønsket om at få hele Hospitalet og i hvert fald hovedparten af dets kapital lagt under byens fattigvæsen, således som det kom frem i et andragende, som fattigkommissionen indsendte direkte til Kancelliet i februar 1804; men sagen egnede sig også glimrende som påskud til at få den upopulære tvangsudskrivning af en fattigskat udsat længst muligt. Da den nye biskop, Jens Bloch, i oktober 1805 tiltrådte sit embede, fandt han til sin største forundring fattigvæsenet »i den samme slendrian og uorden, som det desværre endnu findes«, som han udtrykker sig i 1809.⁹ Hele nyordningen af fattigvæsenet i Viborg trak altså ud år efter år, idet fattigkommissionen brugte den manglende klarhed om Hospitalets stilling som undskyldning. Vi kan ikke i detaljer følge det årelange tovrækkeri mellem hospitalsdirektørerne (som også havde sæde i amtsfattigdirektionen) og købstadens fattigkommission om Hospitalet.

I april 1810 var biskop Bloch i København, hvor han udfærdigede en detaljeret plan for Hospitalet og fattigvæsenet i Viborg, som han sikkert selv har været i Kancelliet med og drøftet med de deputerede. Det er påfaldende så stor en imødekommenhed, han her viser over for byens fattigvæsen. Ganske vist skulle Hospitalet for så vidt beholde sin fundatsmæssige selvstændighed, ligesom bygningerne fortsat skulle være et tilflugtssted for elendige, dvs. gamle, syge og krøblinge,

Jens Bloch var søn af en skibskaptajn i Ålborg, født 1763, og en meget lærd mand. I 1804 blev han biskop i Kristiansand, men allerede året efter forflyttet til Viborg. Her virkede han ivrigt for almueskolens udvikling, for lærerseminariet i Ranum og for et bibelselskab i Viborg. Pastel i privateje. Det kgl. Bibliotek fot.

som forfædrene havde bestemt det til; men biskoppen var villig til eventuelt helt at overlade valget af hospitalslemmer til fattigkommissionen. Forinden skulle der dog ske en opdeling efter det gamle tredjedelssystem, så $1/3$ af hospitalsmidlerne tilgik sognenes fattigkommissioner (som sorterede under amtsfattigdirektionen), mens $2/3$ af midlerne og også selve hospitalsbygningerne skulle være byens alene. Samtidig måtte der gennemføres en række ændringer i bygningernes indretning, som også inddrog hospitalsprædikantens tidligere lejlighed i sydfløjen, som stod tom efter Laurits Randrups død i 1808, og som i mange år kom til at gå under betegnelsen »de randrupske værelser«. ¹⁰ Der skulle indrettes en aparte sygestue for hospitalslemmer, en fælles, opvarmet arbejdsstue for hospitalslemmerne, hvor de kunne syle med det, de havde lyst til, en anden, stor arbejdsstue for

byens fattiglemmer, også børn, som kunne f.eks. spinde, sy, knytte og væve. Desuden en offentlig madlavningsanstalt, en vaccinationsstue og endelig et eller flere små anstændige, afsondrede værelser for sindssvage. Endda mente biskoppen, at der nok yderligere kunne blive plads til et antal fattigsenge. Han indrømmede, at hospitalsforstanderen under disse forhold nærmest blev overflødig, men foreslog, at han blev fattigkommissionens sekretær og dermed beholdt sin hidtidige løn. Den 19. maj forelå Kancelliets resolution, som i et og alt fulgte biskop Blochs plan, bortset fra at man ikke ønskede værelser indrettet til sindssvage. Fattigkommissionen fik en frist på 3 måneder til at bringe byens fattigvæsen i anordningsmæssig stand, og der skulle hver måned ske indberetning om arbejdets fremme.¹¹

Stiftsprovst M. R. Ursin (1795-1855) har ganske ret, når han skriver, at denne resolution ville – hvis den var blevet efterkommet fuldt ud – næsten have tilintetgjort hospitalsstiftelsen.¹² Men man lempe- de sig i Viborg. Allerede på det møde i fattigkommissionen, hvor resolutionen blev fremlagt, vedtog man med hensyn til arbejdsindretning, at dyrtiden, der havde seksdoblet priserne på bygningsmaterialer, gjorde det til en pligt for fattigkommissionen at opsætte enhver ny bygningsindretning til næste år.¹³

Hospitalsdirektørerne var utilfredse og foreslog værelserne indrettede inden vinteren, men fattigkommissionen havde en ny undskyldning parat, nemlig at det var hensigtsmæssigt at vente til en egentlig arbejdsanstalt kunne etableres i Hospitalets store hovedfløj, »men fattigkommissionen anså det overensstemmende med direktionens menneskekærlige hensigt og som prøve, så længe den endnu var uvis om nogen i vintertiden vil afbenytte samme, at opsætte en bilæggekakkelovn i afgangne hr. Randrups forrige dagligstue og derefter indbyde de fattige til at tage del i denne fordel ved offentlig indkaldelse«. ¹⁴ Heller ikke dette nåede man – den kakkelovn, man havde tænkt sig at bruge, var foreløbig sporløst forsvundet – og imidlertid var man kommet alvorligt på kant med hospitalsforstanderen, som jo i henhold til kancelliresolutionen fra maj var blevet fattigkommissionens sekretær. I november havde man udpeget ham til også at være fattigkommissionens kasserer, hvilket han pure havde nægtet. Kom-

*Martin Reinhardt Krüger Ursin (1795-1855) er ved siden af Chr. Erichsen Viborgs mest berømte historiker. Det skyldes hans store værk »Stiftsstadn Viborg«, som udkom i 1849, og som indeholder et overvældende rigt stof til byens historie. Han var fra 1827 kapellan ved Domkirken, fra 1833 sognepræst ved Søndre Sogns Kirke og fra 1843 sognepræst ved Domkirken og stiftsprovst. Hans hustru, Hansine Kirstine Ingstrup (1811-80), var datter af en amtsforvalter i Viborg.
Det kgl. Bibliotek fot.*

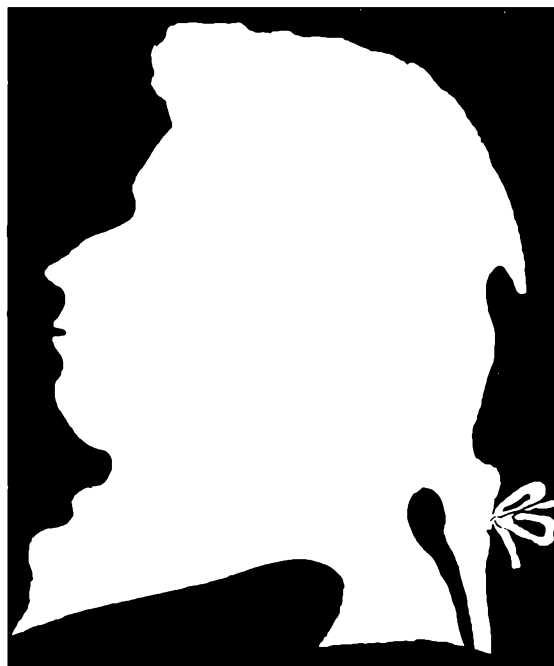
missionen klagede derpå direkte til Kancelliet over en sådan »mangeløs ringeagt for kommissionens anordningsmæssige foretagender«. Det kom man naturligvis ikke godt fra, hospitalsdirektørerne støttede hospitalsforstanderen, og så ham endda helst også fritaget for sekretærarbejdet; det blev han dog først i 1825.¹⁵

I sommeren 1811 pressede hospitalsdirektørerne atter på for at få indrettet et arbejdsværelse med kakkellovn i Hospitalet og de nødvendige tørv indkøbt. I september fandt man omsider den længe eftersøgte kakkellovn stående i Hovedvagten for enden af Gravene; men noget arbejdsværelse fik man alligevel ikke indrettet. Biskop Bloch forsøgte at lægge pres på fattigkommissionen ved at erklære, at han ikke ville give mere end 10 rdl. månedligt i fattigskat – mod ellers 12 – før en arbejdsanstalt kom i gang, men da endelig arbejdsstuen var

blevet etableret, formentlig i januar 1812, viste det sig, at ikke én meldte sig, »da de fleste hellere samlede sig i eget nabolag til fælles varme end gik vejen til Hospitalet«. Det var en slem dukkert for biskop Bloch, som igen måtte acceptere, at værelserne blev lejet ud til private; det var første gang sket i 1810.¹⁶ Vedligeholdelse kom ikke på tale, og værelserne kom hurtigt i forfald. Endnu i 1812 var der blevet betalt 50 rdl. halvårligt i husleje, men i 1814 – året efter statsbankerotten – boede der to familier, den ene betalte 4 rbd., den anden ingenting; i praksis var hospitalsfløjen allerede blevet til husvildebolig for byens fattigvæsen.

Fattigvæsenet var også på anden måde stærkt involveret i Hospitalets anliggender. Der udviklede sig efter 1810 den praksis, at fattigkommissionen kom med forslag til hospitalsdirektionen om, hvem af byens fattige der var værdig og trængende til hospitalsplads eller hospitalsportion. Det skete i passende ærbødige vendinger – »i tillid til den velvilje, den høje stiftsøvrighed stedse har vist i at komme Viborg bys fattige til hjælp ved udnævnelse til hospitalsplads osv.« – men man havde jo kancelliresolutionen fra 1810 at holde sig til, hvad man også udtrykkeligt gjorde. Med hensyn til sydfløjen, de randrupske værelser, blev det efterhånden sådan, at fattigkommissionen af stiftsøvrigheden blev opfordret til at komme med forslag, som så blev ekspederet videre til hospitalsforstanderen med anmodning om at komme med en indstilling. Derpå fulgte så direktionens udnævnelse af nye »hospitalslemmer«. I et vist omfang gjaldt det også de egentlige hospitalspladser i de gamle lemmesale. Byens behov var stort, fordi man ikke havde noget fattighus. Det gamle militære sygehus, der tilhørte byen, havde en tid fungeret som husvildebolig, men det blev solgt i 1823, og stiftsøvrigheden tilstod kun én af de husvilde derfra husly i Hospitalet.¹⁷

Hospitalsdirektionen havde i årene 1812-17 gjort en række forsøg på at få hospitalsforstanderen og fattigkommissionen til at samarbejde om at få nyindrettet Hospitalet, men alt strandede dels på de opskruede priser, dels på Hospitalets tarvelige indtægter, som ikke strakte videre end til lemmernes højst nødtørftige understøttelse, for at bruge biskop Blochs egne ord. I 1818 faldt priserne imidlertid

I Anton Frants Justs privatarkiv i Landsarkivet ligger denne morsomme vandfarvede silhouettegning af ham selv, den første af den lange række hospitalsforstandere, vi har noget billede af.

atter, og stiftsøvrigheden bad om, at der nu blev udarbejdet overslag over indretning af fattigværelser i hospitalsfløjen og sygestue i sydløjen; det var tanken, at der i hospitalsfløjens anden etage skulle bygges lejligheder til 16 fattige.¹⁸ Den nye hospitalsforstander, A. F. Just, gik varmt ind for planen og fik murermester Lars Grønbæk til at udarbejde tegning og et detaljeret overslag, som beløb sig til 2.275 rbd. Hovedidéen i planen var at lade stueetagen stort set urørt, men bygge 4 to-mands værelser og én fælles forsamlingsstue i hovedbygningens anden etage – dér, hvor der på denne tid var kornmagasin – og bygge 2 sygestuer i sydløjens øverste etage; der ville blive 27 faste pladser. Just havde endda endnu mere vidtgående planer; han forestillede sig Nørre sogns Kirke, der siden 1813 stod tom, inddraget i projektet, sådan at Hospitalet byggedes sammen med korskirken, hvor der kunne indrettes arbejdsanstalt, mens hospitalsforstanderen kunne få bopæl i tilbygningen, eventuelt i sydløjens anden etage, en ting Just naturligt nok lagde stor vægt på.¹⁹

Men endnu engang havde biskop Bloch gjort regning uden vært. For nok var arbejdslønnen og prisen på byggematerialer dalet, men huslejerne var faldet endnu mere, så et simpelt regnestykke viste, at det bedre kunne betale sig – som hidtil – at betale for at leje de fattige ind hos byens borgere end at bygge om på Hospitalet.

Imidlertid havde planerne omkring Hospitalet fået ny næring gennem et inspektionsbesøg, som en højtstående embedsmand, højesteretsassessor A. C. Kierulff, havde aflagt i Viborg i sommeren og efteråret 1819. I sin indberetning til Kancelliet var han temmelig kritisk over for byens fattigvæsen, og i Hospitalet, hvis forhold han i øvrigt ikke kommenterede, havde han bemærket, at der var overflødigt lokale, som måtte kunne gøres anvendeligt for fattigvæsenet. Kierulff tænkte næppe på hovedfløjens store anden etage – her var som nævnt på denne tid kornlager for amtsforvalteren, som i parentes bemærket næsten ikke var til at fravriste nogen lagerleje – men derimod på sydfløjen, hvor kun ét værelse i nederste etage var beboet af husvilde fattige. Hospitalsforstander Just indhentede også et nyt forslag vedrørende sydfløjen fra murermesteren, men da det ikke indebar nogen forstanderbolig, var Justs interesse kølnet betydeligt, og han opstillede forskellige spørgsmål, f.eks. hvem der skulle passe den nye lemmeafdeling; det kunne i hvert fald ikke påbydes Hospitalets opvarteriske at passe byens syge, da hun havde fuldt op at bestille med de 18 hospitalslemmer. Selv om Kancelliet pressede på, skete der foreløbig ikke noget; den økonomiske krise spændte ben for alle planer. Da hospitalsforstanderen i 1824 havde indberettet om alvorlige bygningsskader, fik han en bevilling, men blev pålagt på det knappest at tinge med håndværkerne om prisen.²⁰

I 1823 havde fattigkommissionen, som nævnt, afhændet det gamle militære sygehus, og igen engang rettede man blikket mod Hospitalets sydfløj, hvis anden etage man tænkte sig indrettet til sygestuer for fattigvæsenet.²¹ Hospitalsforstanderen var fortsat meget skeptisk; han mente, at sydfløjen i gamle dage først og fremmest havde været bolig for hospitalsforstanderen, som efter Danske Lov skulle bo i stiftelsen; i det mindste måtte han have sit kontor i Hospitalet. Men han pegede også på, at man ikke måtte komme i konflikt med Hospi-

talets gamle fundatser. Når fattigkommissionen havde antydnet, at betydelige dele af Hospitalet stod ubenyttede, var dette heller ikke rigtigt; selv den store anden etage på hovedfløjen havde fra gammel tid været brugt til at tørre vasketøj om vinteren. Kamrene ovenpå i sydfløjen havde været brugt til saltede aborrer, men i sommeren 1824 havde Just haft et lager af modnet havefrø dér, »som jeg tror udbreder en meget bedre lugt«! Fattigkommissionen havde også nævnt de tomme udhuse, dvs. nordfløjen, og her måtte Just – »for ikke at drage d’herrers troværdighed i tvivl« – antage, at man havde set dem tomme for deres sædvanlige indhold, hvorpå han opremsede, hvordan de tre rum normalt var fyldt med brændsel m.v. Blandt de betingelser, der måtte opstilles, hvis fattigkommissionen virkelig skulle disponere over sydfløjen, var den, at fattigvæsenet ikke skulle indrømmes nogen ret til haven; den var Just særlig øm over.²²

Stiftsøvrigheden gav hospitalsforstanderen medhold i, at det ikke var hensigtsmæssigt at indrette sygestuer i sydfløjen. Man nøjedes derfor med at tilbyde fattigvæsenet plads til 8 eller 9 værdige fattige i lokalerne på andensalen, sådan som de nu engang var, og sådan blev det med virkning fra 1. maj 1825. Fattigkommissionen foreslog 14 fattige, og af dem indstillede hospitalsforstanderen 8 til optagelse. I det norderste kammer til haven fik to kvinder plads, i stuen næstud til haven to madammer, og i de to små kamre til gården installeredes to par fattige.²³ Viborg Hospital var dermed gledet ind som en regulær del af byens fattigvæsen, samtidig med at det gamle Hospital fortsat bestod. I det store og hele delte de to slags lemmer samme kår. Fattiglemmerne i sydfløjen havde rigtignok en besværlig vej at stavre for at nå ned på vandhuset, til gengæld havde de det lidt mere for sig selv, og i et par af kamrene kunne mand og kone bo sammen. Egentlig var der i disse år ikke to, men tre eller rettere fire slags lemmer i hospitalsbygningerne, nemlig i lemmesalen nogle, der fik ugepenge af Hospitalets kasse, men ikke samme beløb, gerne 6 eller 4 sk. dagligt, nogle der fik understøttelse af fattigvæsenet, og endelig de fattige i sydfløjen, som også fik hjælp af fattigvæsenet. Det illustrerer godt, hvor sammenvævet hospitals- og fattigvæsen var blevet.

Om fattigvæsenet skal her søjes til, at de 8-9 pladser i Hospitalet

selvfølgelig langt fra dækkede behovet. I sommeren 1825 forhandlede man om at købe Sct. Mogensgade nummer 20 til fattig- og sygehus. Det glippede imidlertid, men i 1826 erhvervede man, mere ved en tilfældighed, en ejendom ved Skottenborg Port, og her kom byens første fattighus til at ligge, omtrent på den gamle brandstations plads.²¹

35. Om hospitalslemmer og fattiglemmer

Den er dobbelt arm, som har været riig

Fra 1820 har vi hospitalsforstanderens egen beskrivelse af Hospitalets sydføj. I underetagen her havde fire kvinder, der hørte under fattigvæsenet, plads i et af de såkaldte randrupske værelser; to af dem modtog hospitalsportion, dvs. 4 skilling daglig i understøttelse. I mange år havde her ikke været kalket, begge vinduesfag var rådne og brøstfældige, det ene fag helt tilstoppet med sten og pjalter. Indgangsdøren var sparket itu, så der var træk og kulde, og gulvet var trådt helt i stykker. Der var med hospitalsforstanderens egne ord så skident og væmmeligt, »at de fire mennesker opholder sig som i en svinesti i stedet for stue«.¹ Ikke underligt betragtedes det som en avancement at rykke over i hovedfløjen.² Men hvordan var forholdene hér i 1820'erne? I det ydre var der ikke sket store forandringer.³ En ram lugt slog én i møde, for man havde stadigvæk ingen skabe til at opbevare madvarer, pottes og pander og tøj i. Det hele blev anbragt hvor som helst, der var plads, under alkoverne, i vindueskarme osv., og lugten af fordærvede madrester blandede sig med de mange andre dunster. Man sled fortsat på det århundredgamle kolde stengulv, som sugede så meget fugt til sig, når det blev vasket, men man havde dog fået anskaffet en del halmgulvmåtter til at sidde på. Hospitalsforstander Just fandt, at hvert lem burde have en simpel, men dog magelig halmstol, fordi gamle og svagelige ikke godt tålte at sidde på bænke. Alkoverne var de samme og stadigvæk med rughalm i bunden; den første madras blev anskaffet i 1825, den var vistnok

udstoppet med mos, som efter Just's mening ikke var så tiltrækkende for utøj. Mange af lemmerne havde ikke lagner, men Hospitalet havde efterhånden fået rådighed over et mindre antal gamle dyner og puder, som opvartersken fordelte efter behov.

Man lagde stor vægt på at sysselsætte lemmerne. Vi erfarer, at en svagelig spinder godt, en anden 73-årig spinder lidet, en krøbling kan lidet arbejde, mens en svagelig enke binder godt, og en anden svagelig kvinde både kan spinde og sy.⁴ Det var også meningen, at lemmerne skulle være opvartersken behjælpelig med vask, rengøring, indbæring af tørv, og hvor hun nu havde brug for det, men det kunne godt knibe, »thi ofte bilde de sig ind, at de er i Hospitalet for at opvartes«, beretter Just. I 1822 gik hospitalsdirektionen så vidt med hensyn til lemmernes selvhjælp, at man gjorde et forsøg på helt at inddrage opvartersken og dermed også hendes løn.⁵ Når man overhovedet kunne tænke på noget sådant, hænger det sammen med den gradvise ændring i lemmernes fysiske tilstand, som var sket i årenes løb; for hundrede år siden ville det have været en umulighed. Allerede folketællingen i 1787 havde givet forklaringen. Alderdom havde til en vis grad afløst sygdom og vanførhed. Folketællingen i 1801 viste det samme. Der var dengang 15 hospitalslemmer, 2 mænd og 13 kvinder, og 9 af dem var over 70 år gamle, oldinge efter den tids målestok. A. F. Just fremhæver i 1819, at Hospitalet nu særlig bidrog til at tage sig af gamle, og ved folketællingen i 1834, hvor der var 19 hospitalslemmer og 9 fattiglemmer – 24 kvinder og 4 mænd – var de 12 over 70. Blandt fattiglemmerne var der 1 ægtepar. Den ældste var Gjertrud Iversen med sine 101 år. Hun døde i øvrigt i november samme år, og det står for avisens egen regning, når den bringer det som en sensation, at Gjertrud Kjældsens i Hospitalet er død 106 år gammel! Den forskydning, der var sket, berørte også fattiglemmernes sociale status. I 1841 får vi udtrykkeligt at vide, at fattigvæsenet har benyttet hospitalslokalerne »til deri at anbringe de bedre blandt de husarme og værdige trængende og sætter pris på disses afsondring fra de slettere i det egentlige fattighus«. ⁷ Det egentlige fattighus var huset ved Skottenborg Port.

Skete der da slet ingen forbedringer i takt med denne udvikling?

Evangelisk-kristelig
Psalmebog,

til Brug

ved

Kirke- og Hus-Andagt.

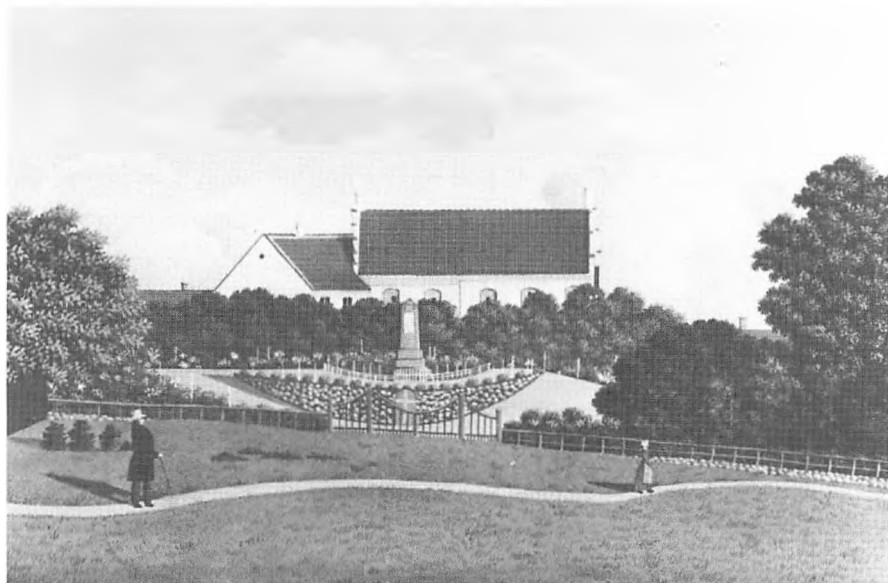
Rjøbenbavn, 1823.

Trykt udi det Kongl. Rejsenbuses Bogtrykkerie
og paa dets Forlag,
af Carl Frid. Schubart.

Det var denne salmebog, et par år ældre, som biskop Bloch forærede til Hospitalet. Det var den rationalistiske tids salmebog, som siden blev betegnet som hverken evangelisk eller kristelig! Den var blevet indført i 1798 – ganske vist til menighedernes frie valg – men blev allerede ved sin fremkomst angrebet for sin åndsforladthed. Fra 1812 tog N. F. S. Grundtvig del i angrebene, men først i 1855 kom den nye »Psalmebog til Kirke- og Husandagt«.
Landsarkivets bibliotek.

Jo, man havde i 1820 fået anskaffet 10 læderindbundne evangelisk-kristelige salmebøger med stor skrift, så de kunne læses, selv om der ikke var råd til briller; det var med andre ord allerede nu ikke ualmindeligt, at lemmerne beherskede læsekunsten.⁸ Det var også derfor, at biskop Bloch i 1825 forærede Hospitalet to Ny Testamenter, en Bibel og en prædikensamling. I parentes bemærket blev det også alt, hvad Hospitalet fik som gave fra den stenrige biskop – han var god for små 100.000 rbdl. Han synes ellers at have været interesseret i Hospitalets anliggender, og når han ikke her gik i sin forgænger, biskop Trellunds, fodspor (side 148), kan det skyldes, at han døde temmelig pludseligt uden at have skrevet testamente.⁹

For at blive lidt ved lemmernes litterære sysler så stod jo stiftsprovst Mossins skrifter stadig på alteret til lemmernes brug – og samlede støv, tør man formode. Men i 1836 fik man både en beretning om reformationen ved jubelfesten i 1836, ved 300-året, og en bog om Hans Tausen i Viborg i 1528; i 1836 har lemmerne da også været tilskuere til festen, da »Tausens Minde« blev indviet og billedhugger H. E. Freunds mindestøtte afsløret. I 1841 fik man et tobinds værk af Joh. Chr. Drewsen, der hed »Underholdning for Menigmand«, og nu dukker også »Almuevennen« op – vel at mærke ikke det politisk radikale blad, som Bondevennerne udgav, men et politisk ganske uskyldigt romanblad, som blev udgivet i Århus, til nytte og moro. Det var i 1842, et par år efter suppleredes bogsamlingen med pastor Edvard Hindbergs opbyggelsesbog i fængsler.¹⁰ Den var skrevet på grundlag af præstens egne erfaringer i Viborg Tugthus. Men passede den også til Hospitalet? Jo, måske nok endnu dengang, selv om man forlængst havde lagt de barske kriseår i 1820'erne bag sig. Det eneste lyspunkt, man kan få øje på fra disse år, er anskaffelsen i 1825 af et bord og to bænke i hospitalstøften. Ganske isoleret står dette lille nyttige møblelement midt i en strøm af økonomiske klager, nedskæringer og forsmædelser. Gang på gang anmelder hospitalsforstanderen Hospitalets pengetrang til direktionen, udenbys lemmer kan ikke få deres ugepenge, regninger fra købmænd og professionister, dvs. håndværkere, kan ikke betales, der er ikke midler til lemmernes fredagspenge, og de knapt tilmålte ugepenge

Den kendte naturmaler og antikvar Rasmus Henrik Kruse (1796-1877) malede i 1838 dette flotte billede af det nye anlæg, »Tausens Minde«, med Gråbrødre Hospital i baggrunden; anlægget var dengang kun to år gammelt. Afbildet i farver i Johs. E. Tang Kristensens bog om Kruse (1979).

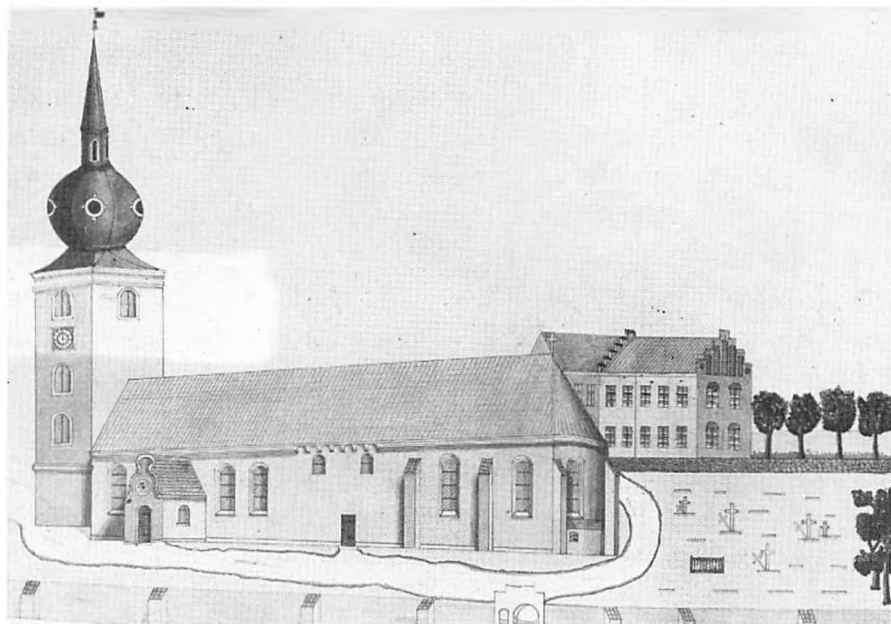
Original på Nationalmuseet.

må nedsættes, de udcnbys med $\frac{1}{3}$, selve hospitalslemmernes med fra 3 til 7 sk. om ugen – af den normale hospitalsportion på 28 sk. om ugen. Og da var antallet af dem, Hospitalet understøttede, endda faldet drastisk, fra 89 i 1819 til 59 i 1826.¹¹ Kulminationen nåedes, da hospitalslemmerne i 1827 indgav en klage over hospitalsforstander Just til direktionen. Noget lignende var ikke sket siden 1649 (side 53). Man klagede over, at man først fik sine ugepenge så sent om lørdagen, at man ikke kunne nå at købe noget på torvet, fordi torvehandelen var slut; for det meste fik man endda kun halvdelen af, hvad man tilkom. Nogle penge fra det såkaldte Jessenske Legat blev heller ikke udbetalt.

Just blev meget harmfuld over den tort, der overgik ham som embedsmand, og foranstaltede en inkquisition på Hospitalet. Her kunne han konstaterc, at alle hospitalslemmer havde været vidende

om klagen, undtagen Jens Mogensen, den eneste mand blandt hospitalslemmerne; af de andre var der dog én sindssvag og én tilsyneladende i beskænket tilstand! Med kvitteringer i hånden og med støtte i opvartersken og Jens Mogensen kunne Just bevise, at påstanden om ugepengene var usand, tværtimod havde han ofte ved selv at yde lån skaffet penge til udbetalingen. Når de pågældende legatpenge ikke var blevet udbetalt, skyldtes det, at jordlejen var udeblevet og havde været umulig at inddrive ad lovens vej. Just henstillede til direktionen, at den vinkelskriver, der havde forfattet klagen, blev draget til ansvar.¹²

Men der var andet end det økonomiske, som formørkede tilværelsen for både fattiglemmer og hospitalslemmer i disse forfaldets år. Der stod ingen respekt om Hospitalet mere, og byens ungdom forsøgte mest muligt at chikanere de gamle tosehoveder derinde. I årevis klagede hospitalsforstanderen over skoledisciplenes utilbørlige opførsel. De havde udset sig den øde Nørre sogns kirkegård til legeplads, hvor de under gruelig skrigen, hujen og banden spillede langbold. Bolden røg ofte ind på Hospitalets grund, der, efter at plankeværket var forsvundet, nu kun var adskilt fra kirkegården ved et jorddige. Drengene trampede hensynsløst både dige og haveurter ned, og naturligvis bortstjal de også træfrugter ved højlys dag. Langt værre var det dog, at drengene havde gjort sig det til en vane at kaste sten efter Hospitalet. Mange tagsten på hovedfløjens sydside var blevet knust, og lemmerne kunne kun færdes på toften med fare for deres liv. En klage til byfogeden i 1824 var bilagt en kampesten, vægtig 1 pund og 12 lod, som var blevet kastet efter et hospitalslem. Værst var det om søndagen, hvor det gik løs både formiddag og eftermiddag – til hverdag var det dog kun efter skoletid – så lemmerne for råb og skrig ikke kunne høre den prædiken, klokkeren læste højt. Hvis klokker Heegaard da overhovedet indfandt sig, må vi tilføje, for i hans tid i 1820'erne var prædikantordningen også ved at gå i opløsning. I 1825 måtte han kaldes til orden, dels fordi han fra prædikestolen havde truet med at få et hospitalslem kastet ud af stiftelsen og derved blandet sig i forhold, som alene vedkom hospitalsforstanderen, dels fordi han to gange slet ikke var kommet for at prædike og ellers ofte

I Stiftsmuseet i Viborg opbevares en række meget værdifulde tegninger fra murermester Chr. Gullevs hånd. Tegningen her er fra 1885, men forestiller Gråbrødre Kirke – eller Nørre Sogns Kirke – som den tog sig ud i 1812 umiddelbart før, den gik ud af brug. I baggrunden Gråbrødre Hospital.

mødte op til forskellig tid, stundom når de gamle plejede at holde middag. Irettesættelsen hjalp imidlertid ikke. Året efter indberettede hospitalsforstanderen, at Heegaard søndag den 28. maj var udeblevet indtil om aftenen mellem klokken 9 og 10, da lemmerne, på opvartersken nær, var i senge; da kom han pludselig og lod tænde lys og sang og læste. Søndagen efter kom han slet ikke, »endskønt de skrøbelige blev oppe over deres sædvanlige sengetid for at høre en natprædiken«! Morgen- og aftenbøn havde han kun holdt to gange i denne uge, og forargelsen var stor blandt »de gamle og svage, for hvilke Guds ord har megen værdi, når det værdigen forkyndes«. Det endte da også med, at den forsømmelige kløkker blev suspenderet i 1827.¹³

Som et synligt symbol på al forfaldet og elendigheden i kriseårene i

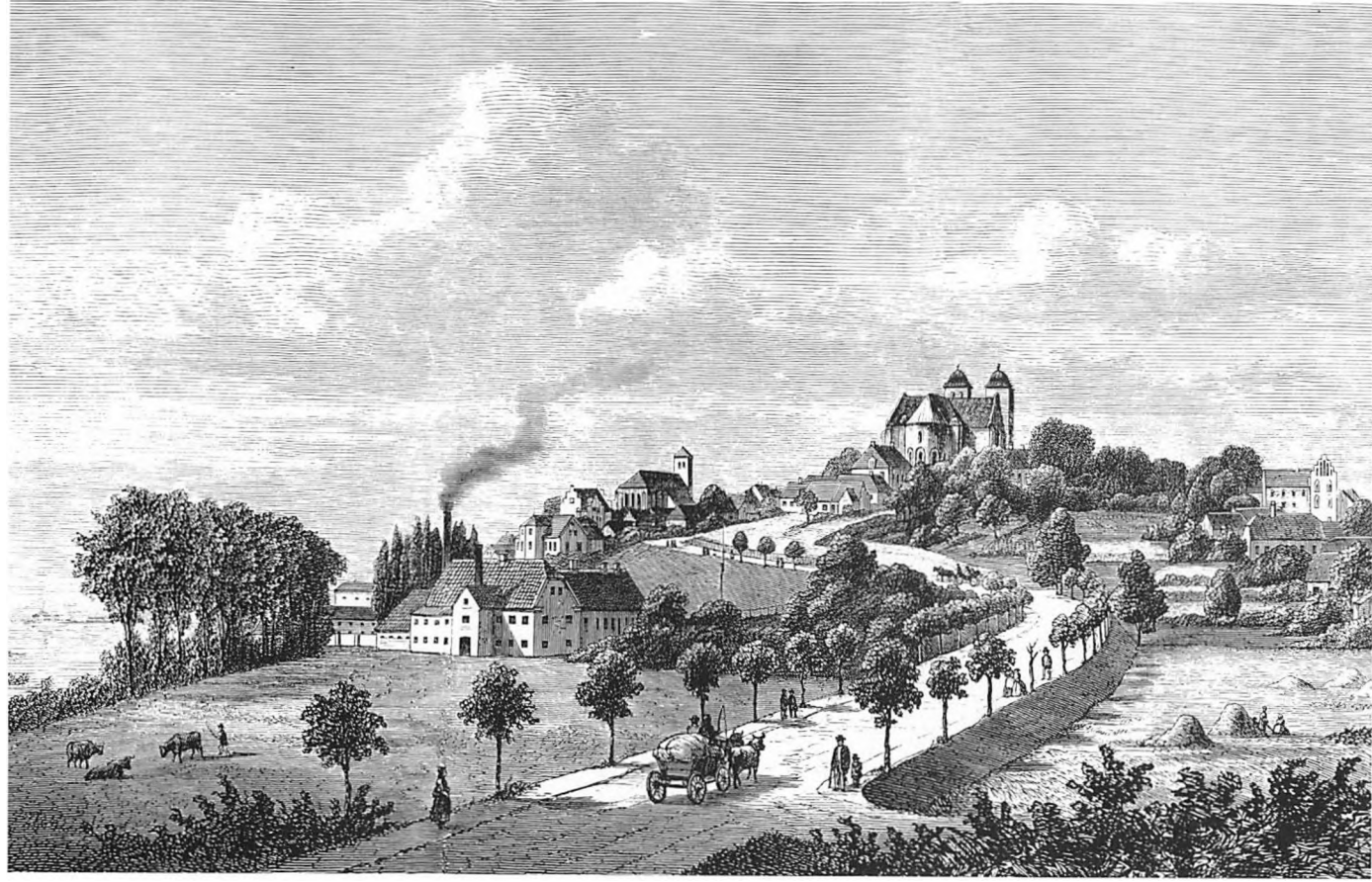
1820'erne rejste sig mod sydhimmelen Gråbrødre Kirkes mægtige kolos, opgivet som kirke i 1813 og nu allerede i opløsning. Gadedrenge bidrog deres til forfaldet, knuste ruderne og hev sten ud, som de i blinde kastede over den høje kirkegårdsmur ud på Mogensgade. Der havde i årenes løb været mange planer fremme om den store bygnings brug, til sindssygeanstalt, til sygehus og sidst – i 1828 – til tvangsarbejdshus, ja, selveste arkitekt C. F. Hansen havde været indblandet i planerne, men det hele løb ud i sandet. Endelig i 1830 slap man af med det triste syn af kirkeruinen, da den blev nedrevet til grunden.¹⁴ Ved et sært tilfælde var det netop som tiderne vendte sig til det bedre, også for Hospitalet.

36. Mere om hospitalsforstandere

Hvo som haver mange Jern i Ilden, han brænder somme

Som allerede nævnt kom der i 1797 for første gang en administrativt uddannet mand på hospitalsforstanderposten. Det var Jens Georg Dinesen, som var examinatus juris eller dansk jurist, en slags reduceret juridisk embedseksamen, som skulle fremskaffe kvalificeret arbejdskraft og længe var meget populær.¹ Det synes nu ikke at være kommet Hospitalet til gode, for Dinesens indsats som hospitalsforstander var absolut på det jævne. Til hans undskyldning tjener, at han samtidig var branddirektør, en krævende stilling, hvor han skulle være på farten en stor del af året. Alligevel, det ser ikke godt ud, at direktionen gang på gang må rykke ham for hospitalsregnskabet og efter fulde 7 års forløb true med at indberette ham til Kancelliet. I 1810, da en omorganisation af Hospitalet var på tale (kapitel 34), var

Parti af Viborg set fra Borgvold. Efter en skitse af V. Dahlerup bragt i »Illustreret Tidende« i 1860. Længst til venstre anes Tugthuset, så følger, med rygende skorsten, »Gamle Brænderi« eller »Brænderigården«, som man siger i dag, et af byens kønne, men desværre lidt bortgemte bygningsværker. Derpå domprovstegården, Søndre Sogns Kirke, bispegården, Domkirken og længst til højre – eller mod nord – rejser Viborg Hospital sig meget markant.

Dinesen straks parat til at sælge både hospitalsjorderne og tiender, men blev stoppet af hospitalsdirektionen.² Hans træghed som hospitalsforstander skinner også igennem på andre måder, og nogle forbedringer indad til i hans forstandertid i Hospitalet kan man ikke få øje på. Ikke desto mindre støttede direktionen hans andragende i 1807 om at få lønnen forhøjet til 150 rdl., begrundet i dyrtiden og manglende tjenestebolig. Det gik da også igennem, men ved sin død 16. december 1817 efterlod han sig ligefuldt en gæld til Hospitalet på 1.117 rbdl., som hans enke måtte hæfte for; det var kun hans engagement i brændevin, »Det gamle Brænderi« (se billedet på foregående side), der reddede boet fra at gå konkurs.³

Hidtil havde det været hospitalsdirektionen, som foretog udnævnelsen af hospitalsforstanderen, som derpå fik kongelig konfirmation. Men fra nu af indkaldte hospitalsdirektionen ansøgninger, foretog indstilling til Kancelliet, som igen indstillede til kongen. I 1818 indkom der 19 ansøgninger, og blandt de indstillede var den nye branddirektør og biskop Blochs kontorholder.⁴ Den foretrukne blev imidlertid kammerråd og forligskommissær Anton Frants Just, som direktionen havde anbefalet med megen varme som ligeså værdig som trængende. Hans trang var åbenbar, eftersom han netop var gået fallit; af den grund blev han heller aldrig andet end konstitueret som hospitalsforstander. Men med A. F. Just fik Hospitalet både sin mest farverige personlighed og samtidig en energisk og aktiv mand på posten som forstander.

A. F. Just (1766-1829) var præstesøn og student fra Viborg. Han var virksom på en lang række områder som et ægte barn af oplysningstiden, men huskes i dag mest for sin redaktion af Den Viborger Samler fra 1797 til 1828 og for sin forfattervirksomhed.⁵ Hans vanskabne var at blive sat til roret netop på et tidspunkt, da ikke blot hans egen økonomi var brudt sammen, men hvor tillige landet blev kastet ud i én af nyere tids alvorligste økonomiske kriser, en krise, som uundgåeligt fik dybtgående virkninger også for Hospitalets forhold. Året før sin tiltræden som hospitalsforstander havde Just trykt et nytårsønske for byens borgere i sin avis: »Vær tilfredse med tiden! Brug den. Lad den være din!«. Men uden penge var det van-

skeligt, for ikke at sige umuligt, at efterleve dette gode motto. Just interesserede sig levende for Hospitalets anliggender og havde store planer, men der kom så godt som ingenting ud af det hele. I stedet for kom han til at administrere nedskæring på nedskæring, og det bekom ham ikke vel. Vi kan nævne, at han straks i 1818 fik bragt et forlig i stand i den efterhånden gamle strid om vandlejen, jfr. kap. 23, og han kæmpede energisk for at få indkasseret leje af korn oplagt i Hospitalets øvre regioner.⁶ Der er andetsteds omtalt enkelte små forbedringer, han fik ført igennem, men det var og blev bagateller. Med indædt styrke stred han for at værne Hospitalets enemærker, træer og planter havde hans særlige interesse, men haven var også en hellighed for hospitalslemmerne. Men selv i kampens hede kunne hans sunde jyske lune røbe sig, som i denne lille annonce, han indrykkede i sit blad i 1827: »Det tyvepak, der i mandags nat eller morgenstund har stjålet gulerødder af to bede i hospitalshaven, ville, da der nu for eftertiden går vagt, forvare deres skind fra at blive behandlet på en følelig manér. A. F. Just«. Hans omhu på dette felt fik dog også alvorligere konsekvenser, nemlig en meget bitter skelstrid med provst H. C. Zahrtmann, hvis ejendom grænsede op til hospitalshaven mod nord; ifølge regnskaberne skulle det være den gamle ladegårds plads, og provsten ydede hver Mikkelsdag en ganske lille afgift til Hospitalet. Efter Justs mening havde provsten i 1824 uberettiget nedhugget gærdet af ask, hylde osv. på sydsiden på Hospitalets område. Sagen blev ført gennem de retslige instanser, forligelseskommission og domstol, men endte med at blive afvist ved en dom i 1826, og Hospitalet og nu enkeprovstinden blev pålagt hver at udrede halvdelen af sagsomkostningerne. Det var en pinlig sag, at en kirkens mand, ledende medlem af fattigkommissionen, stredes til den bitre ende med byens milde stiftelse om så beskeden en sag. Men det er gammel menneskelig erfaring, at skeltrætter hører til det argeste og sejeste konfliktstof i denne verden, og vi skal da straks i dette kapitel se endnu et eksempel på dette faktum.⁸

Just residerede i øvrigt selv ganske nær åstedet, i »Storkereden« på hjørnet af Nicolaigade og Villadsstræde; det var netop hér, den store vandrende, som fra Sct. Hansgade førte vandet gennem hospi-

talstoften, udmundede i den såkaldte Munkesluse.⁹ Men efter fallitten i 1818 boede han i virkeligheden til leje hos sin svigersøn, og han kæmpede gennem årene forgæves for på den ene eller anden måde at få indrettet forstanderbolig til Hospitalet. Et af hans gode argumenter herfor var den lave aflønning af hospitalsforstanderen. Nok var den 150 rbdl., men de 50 måtte Just betale til enkemadam Dinesen. Han søgte derfor på alle måder – også ved direkte henvendelse til kongen – at få sin løn sat i vejret. Hans energi belønnedes for så vidt i 1827, da han blev tilstået et gratiale på 200 rbdl., men han fik ingen glæde af pengene. I første omgang lagde hospitalsdirektionen beslag på dem, fordi han manglede at aflægge et årsregnskab. Just var nemlig med udgangen af 1827 trådt tilbage fra forstanderstillingen på grund af dårligt helbred. Forinden havde han imidlertid foretaget det besynderlige skridt helt på egen hånd at afslutte en overenskomst med landvæsenskommissær Morten Hansen, som fra nytår 1828 skulle være hans efterfølger som hospitalsforstander på den betingelse, at Just fik halvdelen af forstanderlønnen i 2 år og fortsat ret til at bruge hospitalstoften! Desuden forpligtede han sig til at aflægge regnskabet for 1827. Her kom det til at knibe, for det viste sig, at Just skyldte Hospitalet 1.120 rbdl., senere nedskrevet til 852 rbdl. Men rent bortset herfra kunne direktionen selvfølgelig ikke acceptere Justs private aftale med Morten Hansen.¹⁰

Da Just ikke kunne skaffe det skyldige beløb, kom sagen til at gå sin gang. Den 13. november 1828 gjorde fogeden arrest i hans ejendele, den 21. november afholdtes der et forligsmøde, som på grund af Justs svaghed var flyttet til hans bopæl. Her overdrog Just alle forlagsrettigheder og hele sit bibliotek til hospitalsdirektionen, som dog reserverede sig eventuelle yderligere krav. Just døde få måneder efter, den 6. maj 1829, og det famøse gratiale på 200 rbdl. måtte end ikke komme hans stervbo, dvs. dødsbo, til gode.¹¹

Man kommer vanskeligt uden om at betegne Justs indsats som hospitalsforstander som en fiasko, trods alle gode hensigter. En tabt retssag, en klageskrivelse fra lemmerne (side 165) og et stort under-skud blev slutstenene på hans virke, og selv var han ikke helt uden skyld. Men han var virkelig også sat på en uriaspost. Præcis med

hans tiltræden og afgang som hospitalsforstander begyndte og udbedede den frygtelige økonomiske krise, som hærgede landet.

Hospitalsdirektørerne havde taget afstand fra Justs »overenskomst« med sin efterfølger, men kunne i øvrigt godt godkende hans valg. Morten Hansen (1790-1864) var exam. jur., landvæsenskommissær og kammerråd; han blev den første såkaldte borgerlige rådmand i Viborg og blev ydermere stiftskasserer og stiftsrevisor, men kvitterede i 1841 alle sine poster for at blive by- og herredsskriver i Skive, netop som der for alvor var ved at komme skred i udviklingen omkring Hospitalet.¹² Det var i Morten Hansens forstandertid, at planerne dukkede op om at udlægge den store, øde Nørre sogns kirketomt til et mindeanlæg for Reformationen ved 300-års festen i 1836. Tomten blev kun brugt til græsning for kreaturer og til legeplads. For at anlægget, »Tausens Minde«, kunne få lige grænser, afstod Hospitalet cirka 1.000 kvadratalen af hospitalsforstanderens embedstof med træer imod en erstatning på 150 rbdl. sølv. Renterne heraf tilfaldt for fremtiden hospitalsforstanderen.¹³

Langt den mest afgørende begivenhed i Morten Hansens embedstid var dog kongens besøg i Hospitalet i 1840, men det vender vi tilbage til i et senere kapitel.

Den 12. juni 1841 berettede Viborg Stiftstidende, at stiftsøvrigheden i anledning af kronprinsens – den senere Frederik VII's – bryllup den 10. juni havde foranstaltet et festmåltid for lemmerne i Hospitalet, og det var arrangeret af den konstituerede forstander, hr. Hagemann. Denne Jacob Hagemann (1789-1863), hvis udnævnelse til hospitalsforstander kongen underskrev få dage senere, var en kendt og populær skikkelse i byen. Han var født i Viborg og havde i 1812 taget borgerskab som købmand, men siden også været klubvært og haft billardsalon, og talrige gange var det ham, der indbød til bal på kongehusets festdage.¹⁴ Han var altså uden juridisk uddannelse, men havde haft en række krævende, dårligt aflagte tillidshverv. Her er der grund til at nævne, at han siden 1827 havde været regnskabsfører for fattigvæsenet og derigennem haft god kontakt med Hospitalet. Som kirkeværge for Domkirken havde han haft med de store ind- og udvendige restaureringsarbejder at gøre, og han havde såmænd af

egen lomme bekostet kirkens udsmykning og belysning bl.a. ved gudstjenesterne, der indledte stænderforsamlingernes møder, første gang i 1836. Det var således en i alle henseender veltjent mand, der i 1841 blev udpeget til hospitalsforstander, men der ventede ham også store opgaver. Hospitalet gennemgik i hans tid en fuldstændig forvandling, men dette har nær sammenhæng med det nysnævnte kongebesøg og skal derfor også gemmes til de følgende kapitler.

Jacob Hagemann, der ved sin udnævnelse var gift for anden gang, boede meget bekvemt i naboejendommen til Hospitalet i Mogensgade. Alligevel ønskede han meget gerne en forstanderbolig, men på det punkt mislykkedes hans bestræbelser. Hospitalsforstanderlønnen var nu reguleret op til 166 rbdl., hvortil stadigvæk kom som et lille tillæg brugen af hospitalstofen. Det var meget beskedent, og Hagemann ansøgte da også allerede i 1844, da han var ramt af sygdom og økonomisk uheld, om et gratiale, som bevilgedes ham med 200 rbdl. Og i 1847 tilkendegav Kancelliet sin tilfredshed med Hagemanns duelighed og tjenstiver og den omhu, han udviste for at gøre hospitalslemmernes ophold i stiftelsen så hyggeligt og bekvemt som muligt. At der var realiteter bag disse ord, skal vi snart få at se; Hagemann hørte til dem, der satte pris på liv og festlighed. De store forandringer med Hospitalet, der skete i hans tid, lagde stærkt beslag på hans tid og kræfter, men da nyordningen i 1855 var vel overstået, blev hans indsats også honoreret med et personligt løntillæg på 100 rdl. årligt.¹⁵ Hagemann, der til sine tillidshverv havde søjet stillingen som borgerlig rådmand fra 1848-55, oplevede i sine senere år en del fortrædeligheder med opsætsige og fordrukne hospitalslemmer; til gengæld kunne han slutte af med et par prægtige guldbryllupsfester for hospitalslemmer, som vist i lige så høj grad har været følt som fester for forstanderen. Alt det er der fortalt om i et følgende kapitel. Kronen på værket for Hagemann personligt blev nok, da han i foråret 1862 modtog besøg i Hospitalet af selve justitsministeren, som udtalte sig anerkendende om forholdene, og Hagemann fik titel af justitsråd. Det er afgjort med god grund, at han ved sin død omtales som en meget dygtig hospitalsforstander. Han døde i efteråret 1863 og blev efterfulgt af Adam Conrad Reisz (1823-88), som var søn af en

Adam Birger Conrad Reisz – navnet er af polsk oprindelse – var født 22.3.1823 i Viborg som søn af overlærer ved Katedralskolen Jacob Frederik Reisz. I 1849 blev han cand. jur. og samme år amtsfuldmægtig i sin fødeby, hvor han kom til at bestride en række hverv bl.a. som kærner 1851-67 og klasselotterikollektør. Fra 1863 (udnævnelse 31.12.1864) til sin død 19.4.1888 var han Hospitalets forstander. Hans hustru, Vilhelmine Franziska Kalhauge, døde først i Viborg i 1909. Lokalhistorisk Arkiv, Viborg.

adjunkt ved Katedralskolen og den første juridiske kandidat på posten. Ved sin tiltrædelse var han amtsfuldmægtig og byens kærner og fik flere andre hverv at bestyre.¹⁶

Reisz fik sin – man kunne vel næsten sige – ilddåb som hospitalsforstander i foråret 1864, da Viborg under krigen blev besat af tyske tropper. Okkupationen varede med afbrydelser fra den 26. april til den 17. november. Det mest kritiske tidspunkt kom den 2. maj, da Viborg var blevet pålagt en krigskontribution på 50.000 prøjsiske dalere (cirka 135.000 kr.), og tyskerne gennemsøgte alle byens offentlige kasser; vi må formode, at man også har været ude efter hospitalskassen. Det gav dog ikke noget udbytte, for allerede den 19. februar havde hospitalsforstanderen sammen med byens andre embedsmænd fået ordre til at bringe penge og værdipapirer i sikkerhed, bortset fra en lille kontant beholdning; Hospitalets midler blev oversendt til Nationalbanken i København. Her var de i sikkerhed, for

Et glimrende vue over Hospitalets bygninger set fra nordøst – fotografen må vist være klatret helt op på taget af nabobygningen, Østre Skole – men motivet er også så godt, at det er blevet anvendt til prospektkort (postkort).

Zacho fot., Viborg. Lokalthistorisk Arkiv, Viborg.

det skal ikke glemmes, at Danmark i krigen havde overtaget til søs, og det var netop også opbringningen af nogle prøjsiske skibe, som havde givet anledning til den famøse krigskontribution. Viborg blev i første omgang oversvømmet af flere tyske soldater end byen havde indbyggere (cirka 5.000), og alle disponible lokaler måtte udnyttes, så det er meget vel tænkeligt, at også hospitalskirken en overgang har været belagt med fjendtlige tropper.¹⁷

Både Just og Hagemann havde, som vi har hørt, arbejdet ivrigt, omend forgæves, på at få opført en passende forstanderbolig. Denne opgave tog Reisz fat på med største energi, men der var lang vej til målet. Endnu i krigsåret 1864 blev arkitekt Julius Tholle (1831-71) – kendt bl.a. for Stiftsmuseets hovedbygning ved Hjultorvet – bedt om at levere tegning og overslag til to forskellige projekter, et énetages og

et toctages hus, det sidste med plads til både forstander og nogle enlige personer. Man kan vist godt sige i dyre domme, hans honorar var henholdsvis 40 og 30 rdl., det første tal svarede til portnerens årsløn!

Også byggegrunden havde Reisz på rede hånd. Det drejede sig om en grund ud til Mogensgade, med et godt bindingsværkshus kaldet »Bergs Gård«, som var til salg for 1.800 rdl., men som nok kunne fås et par hundrede rdl. billigere.¹⁸ Inspektionen støttede Reisz' forslag, men da sagen trak ud, købte Reisz resolut grund og hus for egen regning. Ministeriet fastholdt imidlertid, at en forstanderbolig ville blive en uforholdsmæssig tung byrde for Hospitalet og ville kun gå med til, at Hospitalet kom til at stå som køber af grunden, ikke til noget byggeri. Arkitekt Tholles – i øvrigt smukke – tegninger måtte lægges til side; det samme gjaldt en betydeligt billigere løsning, som muremester A. Louens udarbejdede tegning og overslag til i 1866. Ejendommen i Mogensgade blev foreløbig udlejet, et par år til pastor Martin Brandt, residerende kapellan ved Domkirken.¹⁹

Der var nu også et byggeføretagende, som trængte sig endnu mere på. Det var den gamle dårekistebygning på Hospitalets nordside, hvor nu lokummerne og vaskehuset fandtes, som i bogstaveligste forstand var faldefærdig – ved et syn i sommeren 1871 blev den rentud erklæret for livsfarlig. Kun på dette ydmyge sted fik arkitekt Tholle lejlighed til at sætte sit præg på Hospitalet; dog skyldes den tårnagtige bygning på nordsiden med den ejendommelige blyhat vistnok også Tholle. Muremester Louens' regning lød på 760 rdl., arkitekt Paludan (se nedenfor) fik 35 rdl. for tilsyn med arbejdet, Tholle var død i 1871.²⁰

I 1873 afstod man cirka 200 kvadratalen nord for hospitalet til et asyl for børn. Det stod færdigt, med plads til 60 børn, i 1875; i dag er det blevet til Sct. Mogensgades Børnehave.

Samme år – det var netop kulminationen af en økonomisk højkonjunktur i landet – kronedes forstanderens byggeplaner omsider med held. Det lykkedes at få godkendt en tegning af arkitekt Hother August Paludan (1841-88) – han byggede også tvangsarbejdsanstalten i Skottenborg og fattiggården i Nicolaigade. Det var muremester

Fotografi af Sct. Mogensgade med hospitalsforstanderboligen til venstre – det er formentlig forstander Chr. Heise, der står på trappen, som ifølge skødet måtte løbe ud i fortovet! Efter klædedragten at dømme er billedet fra århundredskiftet; en fotograf med hele sit udstyr har ikke været hverdagskost for gadens drenge.

Lokalhistorisk Arkiv, Viborg.

Louens, der stod for selve arbejdet, som i alt kom til at koste cirka 9.000 kr. Den gamle bygning på grunden fik lov at blive stående – dens sydmur i bindingsværk kan ses den dag i dag – kun blev gavlen nybygget med kamtakker og rykket en alen tilbage, så den flugtede med forstanderboligens facade; til gengæld fik boligen ret til at have trappetrin ud i fortovet.

Huset stod færdigt i efteråret 1875, og året efter kunne Reisz søge justitsrådtitlen til sit navn. Passende bolig, passende titel!²¹

Derimod bortfaldt nu hospitalsforstanderens kontantløn. Aflønningen bestod for fremtiden i fribolig og brugen af hospitalstoften, hvortil kom 30 kr. til kontorholdsudgifter. Først på regnskabet fra 1904 dukker der igen et beløb op som lønningstillæg, nemlig 100 kr.

Det blev i 1908 sat op til 400 kr.; med et par personlige tillæg var hospitalsforstanderens pengeløn i 1930'erne 900 kr.²²

Reisz fik også på anden vis afløb for sin byggetrang, nemlig ved at opføre et grundmuret lysthus i hospitalstøften øst for »Tausens

Midt i den idylliske have til Viborg bispegård står her biskop Hans Jørgen Swane sammen med sin hustru Magdalena Sorena Bruun, datter af højesteretsassessor P. D. Bruun til Asmildkloster. H. J. Swane var født i København i 1821 som søn af en varemægler og havde bl.a. været sognepræst i Hjerminde – hvor H. C. Andersen besøgte ham – før han i 1871 blev stiftsprovst i Viborg og i 1878 efterfulgte biskop O. Laub. Swane var ultrakonservativ og højkirkelig, og det var ham, der fik gennemtrumfet opførelsen af et menighedshus – ikke et missionshus – i den østlige ende af »Tausens Minde«, hvor nu Vestre Landsrets bygning ligger, altså lige over for Hospitalet, jfr. F. Elle Jensen: Menighedshuset i Viborg, i Fra Viborg Amt 1954. Lokalthistorisk Arkiv, Viborg.

Minde«. Hospitalet købte det for 150 kr. ved hans død. Den indtraf i 1888; i nekrologen roses han for sine udmærkede evner og sin flid. Foreløbig blev hans søn, Vilhelm Emil Reisz (1857-1932), konstitueret i embedet; han var fuldmægtig ved stiftamtet og amtsrådssekretær m.v., senere blev han også justitssekretær ved Landsoverretten, fra 1919 Vestre Landsret, og blev en kendt skikkelse i byen. Men den foretrukne til hospitalsforstanderembedet blev alligevel Christian Frederik Reginald Heise (1855-1940), som overtog embedet den 9. oktober.²³

Han var i 1886 kommet til Viborg som ung sagfører og blev samme år amanuensis hos biskop Jørgen Swane (1878-1901), der var gift med en Bruun fra Asmildkloster, og Heise ægtede allerede i 1887 Magdalene Bruun, der var datter af ejeren af Bruunshåb Klædefabrik, Bertel Bruun; året efter blev han altså hospitalsforstander i en alder af kun 33 år, og i 1889 overretssagfører.²⁴

Den nye hospitalsforstander havde således fået sig solidt plantet i byens højeste borgerskab og embedsaristokrati – ikke ganske uden lighedspunkter med, hvad vi iagttog for 300 år siden – men samtidig startede han sin virksomhed med at gøre sig grundigt ud til bens med de kommunale myndigheder. Det drejede sig igen om en skeltrætte. Nord for hospitalshaven, der strakte sig helt ned til Nicolaigade, havde byen bygget den nye, store borgerskole (Østre Skole), indviet i 1887.²⁵ Langs med grænsen mellem skole og Hospital løb det åbne vandløb, som flere gange har været omtalt, og som førte vandet fra Sct. Hansgade-kvarteret ned gennem Hospitalets have.²⁶ Nord for vandløbet var der en skrænt med nyplantede træer og nogle store, gamle asketræer, og her et sted løb skellinjen. Byrådet mente at være kommet til enighed med den gamle hospitalsforstander om linjeføringen, men nu kom så den nye og væltede hele spillet.

Sagen startede nok så dramatisk med, at Heise en skønne morgen overraskede nogle arbejdsmænd, der var i gang med at fælde et stort asketræ, og som blev bedt om omgående at forføje sig. I byrådssalen blev der brugt store ord – om hensynsløs optræden, oprørt fredsfølelse og ondt blod – og først efter langvarige forhandlinger og store omkostninger sluttede sagen med undertegnelsen af en højtidelig

*Portræt af Chr. Heise som ung,
omtrent fra den tid – 1886 – han
kom til Viborg for i 1888 at blive
udnævnt til hospitalsforstander.
Lokalhistorisk Arkiv, Viborg.*

overenskomst af 17. oktober 1892. Man må erkende, at Heise her virkelig lagde sin energi som hospitalsforstander for dagen, for i realiteten drejede det sig kun om nogle få kvadratmeter jord.²⁷ Det har næppe noget med denne sag at gøre, men en kendsgerning er det, at han i 1895 søgte stillingen som forstander ved det store hospital i Slagelse, men forgæves. Stiftsøvrigheden erklærede ved denne lejlighed, at han havde gode evner til at omgås de gamle og med mildhed og kærlighed forstod at holde god orden og tone og sømmelig skik i hospitalets daglige forhold.²⁸ Der er nok af vidnesbyrd om, at Heise varetog sit embede med nidkærhed og dygtighed, med god støtte i sin kone, som færdedes meget blandt de gamle, som hun med små midler søgte at glæde på forskellig vis. Hun var også sin mand en god medhjælp i hønsriet og den meget store frugthave, som skulle sup-

plere den beskedne forstanderløn – der var nu nok også andre hjælpemidler!²⁹ Havens forbudne frugter var fortsat en stor fristelse for den viborgske skoleungdom; det gik så vidt, at hospitalsforstanderen ansøgte om at få sat et pigtrådshegn op, men inspektionen sagde blankt nej; mon det er helt uberettiget at mistænke de høje herrer for inderst inde at mene, at her var tale om en sportsgren med ældgammel hævd!³⁰

Det var selvfølgelig i det hele taget langt fra lutter idyl i Heises tid. Der havde i 1895 været en enkelt sag med bortvisning af en mandlig alumne, nærmere omtalt i kapitel 39, men ellers var det særlig i Heises sidste tiår, at han fik en del fortrædeligheder. I 1930 måtte et ægtepar bortvises.³¹ I 1934 var der problemer omkring alumnernes aldersrente. Enkelte af Hospitalets beboere havde fået alderdomsunderstøttelse, som det egentlig hed, efter loven af 1891, men til alderdomsunderstøttelsen frem til 1933 klæbede der endnu for mange en anelse af skam.³² Efter socialreformen i 1933 var aldersrente blevet noget nær en selvfølge, men hospitalsforstanderen fortsatte sin gamle praksis med at indkassere beboernes aldersrente og fordele den efter behov ud fra den betragtning, at alle alumner burde have nogenlunde ens kår. En af de mandlige beboere klagede, og inspektionen måtte pålægge hospitalsforstanderen at udbetale hver enkelt alumne vedkommendes aldersrente med dens fulde beløb; det var åbenbart, at forstanderens gammeldags-patriarkalske indstilling her var kommet til kort. Den samme mand beskyldte også hospitalsforstanderen for bedrageri med hensyn til nogle hegnspenge, hvad der blev pure afvist, men han vedblev at volde forstanderen store bryderier og var truet med bortvisning, da han døde i 1936. Sagen bundede i virkeligheden i et politisk modsætningsforhold. En mand, der tillod sig at abonnere på »Klassekampen« og demonstrere sine kommunistiske sympatier, fik bogstavelig talt den ærkekonervative hospitalsforstander til at se rødt! Når selve Hospitalet i 1930'erne måtte abonnere på både Socialdemokraten og det radikale Venstreblad har det sikkert været følt som et nederlag for hospitalsforstanderen. I øvrigt var der flere udtrædelser – 1931, 1934, 1936 – noget, der næsten ikke forekom tidligere. I 1938 bortvistest en mand-

Fra 1888 til 1940 kom Chr. Heise til at residere som hospitalsforstander, og i mange år var hjemmet i Mogensgade et sted, hvor byens mange embedsmænd særledes og hyggede sig i kredsen af standsfæller. Ældre viborgensere vil endnu kunne huske Heise som den udpræget gammeldags embedsmandstype, korrekt til det yderste i både påklædning og optræden.

Lokalhistorisk Arkiv, Viborg.

lig alumne, som havde nægtet at følge hospitalsdirektionens påbud om, at alle skulle købe deres fulde kost i Hospitalet. Bestemmelsen var begrundet med, at der ikke var de fornødne lokaler til rådighed til madlavning for den enkelte.³³

I samfulde 51 år kom Heise til at varetage forstanderhvervet og kunne i 1938 fejre 50-års jubilæum. Viborg Hospitals eneste jubeløding! Tre år efter døde han.³⁴

De vigtigste ydre forandringer, der var sket i hans lange embedsperiode, var for det første indretningen af de mange 1- og 2-sengs stuer; som andetsteds omtalt var der i 1939 kun én 4-sengs stue tilbage, og alumnerne, som man nu sagde, var fordelt på ikke færre end 11 værelser. I 1915 var der blevet opstillet badekar med gasbadeovn. I 1930 fik Hospitalet indlagt elektricitet,³⁵ men dertil kom en stor modernisering i 1932, hvor Klosteret fik centralvarme, vandklosetter og badeværelser. »Ja, vi følger med udviklingen inden for

disse gamle mure«, forklarede Heise med berettiget stolthed ved den lejlighed, »da jeg kom hér, havde vi petroleumslamper, så fik vi gas (1907), og så kom elektriciteten, og nu er kaminen og kakkelovnen afløst af radiatorer overalt. Varmen leveres fra et komfur, hvor der samtidig laves mad til pensionærerne. Jeg tror, det bliver billigere for os på denne måde. Vi brugte tidligere en masse tørv«. ³⁶ Hospitalsregnskaberne bevidner rigtigheden af det sidste; forsøgte man at gøre tallet op, ville det løbe op i millioner. Og endda var tørvenes tid i virkeligheden slet ikke forbi! Men lad os foreløbig skue tilbage og ikke frem.

Det var den 17. januar 1940, at Chr. Heise afgik ved døden. ³⁷ Hospitalshistorien er dermed ført helt op til tærskelen af Anden Verdenskrig, men om Hospitalet og dets beboere i det forudgående sekel er der rigtignok meget mere at berette.

37. Om et kongebesøg og hvad deraf fulgte

Kongen er Loven og Lovens Ende

Vi kommer nu til at foretage et ryk tilbage i tiden, et ryk på nøjagtigt 100 år, fra forstander Heises død i 1940 og til 1840.

Den 28. juni 1840 var stemningen høj i Hospitalet – der blev serveret festmåltid for lemmerne! Men anledningen var nu også en ganske særlig, det var dagen for den nye konge, Christian VIII's kroning – det blev for resten den sidste kongekroning hertillands. ¹

Få uger senere, torsdag den 23. juli om aftenen, holdt kongeparret sit indtog i Viborg, og byen var i en sand festrus, hvis da avisen står til troende. Småpiger strøede blomster på gaderne, smukke æresporte var rejste, kirkeklokkerne kimede, kanoner salutede, vedvarende hurraråb gjaldede, og på Store Torv (Nytorg) præsenterede borgerkorpset gevær. Et par timer senere drog et fakkeltog under blæsende instrumenters musik og vajende faner op foran stiftamtmandsboligen, hvor kongeparret havde taget ophold, og en hyldestsang forfattet af stiftsprovsten blev afsunget. ²

Christian VIII – før Prins Christian Frederik (1786-1848) – havde som statholder i Norge 1813-14 gjort sig bemærket ved sin liberale holdning. Hans første ægteskab blev opløst, og i 1815 ægtede han Caroline Amalie, datter af hertug Frederik Christian af Slesvig-Holsten m.v. Hun døde først i 1881. Billedet af Christian VIII er malet omkr. 1845 på elfenben af hofminiaturemaleren Johannes Møller. Portrættet af dronningen er malet i 1821 af Marie M. F. Jensen. Dansk malede Portreter IV. Bd. Miniaturesamligen på Rosenborg (1912).

Der er heller ingen grund til at betvivle viborgensernes troskab og loyalitet imod den enevældige konge og stat. Havde man ikke fået storslået hjælp efter kæmpebranden, husede byen ikke nu på 100. år det mægtige »Viborghus«, Tugt- og Manufakturhuset ved søens bred, beregnet for hele Nørrejylland, var Landsoverretten ikke forblevet i byen, da Landstinget blev nedlagt i 1805, og var staden ikke nylig blevet udset til sæde for de rådgivende provinsialstænder – den stad, som mange ville kalde en hensygnende og afsidesliggende hedeby; byens indbyggertal var ligefrem gået tilbage fra 1834 til 1840. Men dertil kom, at også folk med liberale tilbøjeligheder så hen til, hvad den nye, frisindede monark ville sætte i værk i sin regeringstid.

Man kan spørge, hvad alt dette vedkommer Hospitalet og de gamle lemmer derinde. Jo, kongeparret besøgte om søndagen alle byens institutioner, dog ikke fattiggården, men derimod Hospitalet, og den-

ne inspektion, som den rettelig må kaldes, blev begyndelsen til en fuldstændig omkalfatring af Hospitalet både i det ydre og indre. Det er ganske interessant at erindre om, at det blev to kongelige navnebrødre, Christian III og Christian VIII, der kom til at gribe afgørende ind i Hospitalets skæbne; de var begge cnestående særskud på den oldenborgske stamme med hensyn til begavelse og statsmandskløgt. Men netop her skal det rigtignok understreges, at kongen havde en stærk støtte i sin dronning, Caroline Amalie, der med et åbent blik for de svage i samfundet arbejdede ivrigt på at forbedre deres kår, så hvad kongen måske ikke havde øje for, det så hun.³

Allerede den 14. august lod kongen på Augustenborg Slot et re-skript udfærdige til sine kancelliembedsmænd om de uordener, han havde iagttaget i Hospitalet i Viborg, særlig alterets placering midt imellem lemme-salene og kaminen som kogeanstalt; desuden sammenblandingen med byens fattigvæsen, som kongen ønskede skulle etablere et særligt fattighus med tilknyttet arbejdsanstalt.⁴

Hermed var sagen bragt i skred, men det skulle komme til at tage ikke færre end 15 år at få den ført til ende, og i løbet af disse år produceredes der en formidabel bunke papirer – erklæringer, betænkninger, erindringsskrivelser, forslag, tegninger, overslag osv. fra fattigkommissionen, magistrat, hospitalsforstander, arkitekter og bygmestre, stiftsøvrighed og Kancelli. Det lader sig ikke gøre at følge sagen i alle detaljer, men vi kan plukke de vigtigste dokumenter ud. I marts 1841 var stiftsøvrigheden nået så vidt, at man kunne afgive en udførlig betænkning til Kancelliet. Lemmesalenes anvendelse til kirkesal ville man gerne bevare, bl.a. af hensyn til dem, der var bestandigt sengeliggende, og fordi lemmerne nødigt ville forlade »den varme eller dog lune stue, hvorpå alle gamle sætter så megen pris«. Man indrømmede, at der kunne forefalde ting, der var mindre passende for en kirkesal, f.eks. trætter indbyrdes mellem lemmerne, men det var uundgåeligt på et sted, »hvor omsorgen for livets nødtørft forresten i hver henseende hersker« og havde ikke hidtil givet anledning til bekymring. Dog kunne man eventuelt have et gardin til at trække for alteret eller ligefrem et portativt (flytteligt) alter og prædike-stol. Kaminen ønskede man afløst af en stor kakkelovn, men stadig

med adgang til madlavning; »mangen én ville dog vist hellere ønske at kunne med sit lille kar gå til kokeanstalten i den dog noget lune sal end i det kolde køkken. Kiggen i andres potter, disses undersøgelse af nysgerrighed eller i andre øjemed og deraf opstående trætter kunne ej heller finde sted, så længe kogcindretningen bliver i salen«. Det var en absolut fordel nårsomhelst at kunne varme sig mad og drikke i ovnen (kaminen), hvor der den større del af året altid brændte ild.

Med hensyn til lemmernes antal og herkomst var der for tiden kun 18 kvinder, alle fra Viborg. Dette var imidlertid aldeles ikke for at begunstige byen, men ordningen var fremkommet af sig selv, idet den nogenlunde ordentlige og rørige landsbyfattige i almindelighed hverken ønskede eller kunne være tjent med at optages. Han ville altid »der hjemme i sin by, i sit sogn, iblandt slægtninge og mennesker, mellem hvilke han som oftest er opfødt og bleven gammel, finde en hjælp, nu og da en vederkvægelse, vel også stundom nogen fortjeneste, som han ikke finder i den ham fremmede by, hvor han er indskrænket til sit faste, knappe ugentlige«. De landsbyfattige, man kunne forvente at få tilsendt, ville være de uordentlige, ustyrlige, tossede, aldeles værkbrudne eller behæftede med modbydelige sygdomme, og de hørte ikke hjemme i en stiftelse. Konklusionen var, at det ville være rigtigst dels eventuelt at forhøje ugepengene for de 18 hospitalslemmer, dels at antage nogle flere på landet til at nyde understøttelse i deres hjem. Om de 18 pladser i Hospitalet blev besat af fattigvæsenets eller Hospitalets bestyrelse kom nogenlunde ud på ét, men fattigvæsenets folk ville dog nok bedst kunne bedømme, hvem der var værdig til optagelse. Endelig havde alle implicerede myndigheder frarådet oprettelsen af en arbejdsanstalt, først og fremmest fordi den ville blive alt for bekostelig, men også fordi kun en lille del af de trængende ville kunne sættes i arbejde dér.⁵

Det næste skridt var, at Kancelliet afgav sin betænkning til kongen; forinden fremskaffede man en grundtegning af Hospitalet, men i alle hovedtræk fulgte man stiftsøvrighedens indstilling. Endelig fulgte så kongens resolution, den er dateret Odense den 9. oktober 1841. Det er interessant at se, hvordan Christian VIII personligt griber ind i sagen. Gudstjenesteordningen kunne indtil videre forblive uforan-

dret, og kakkelovnen til madopvarmning kunne accepteres, men der skulle alligevel indrettes køkken i et af de gamle dårekamre og – det var det afgørende punkt – Hospitalets fundats skulle i det hele overholdes, således at fattige fra stiftet fik plads i Hospitalet i stedet for fattigvæsenets klienter. Endelig fastholdt kongen ønsket om en arbejdsanstalt.⁶

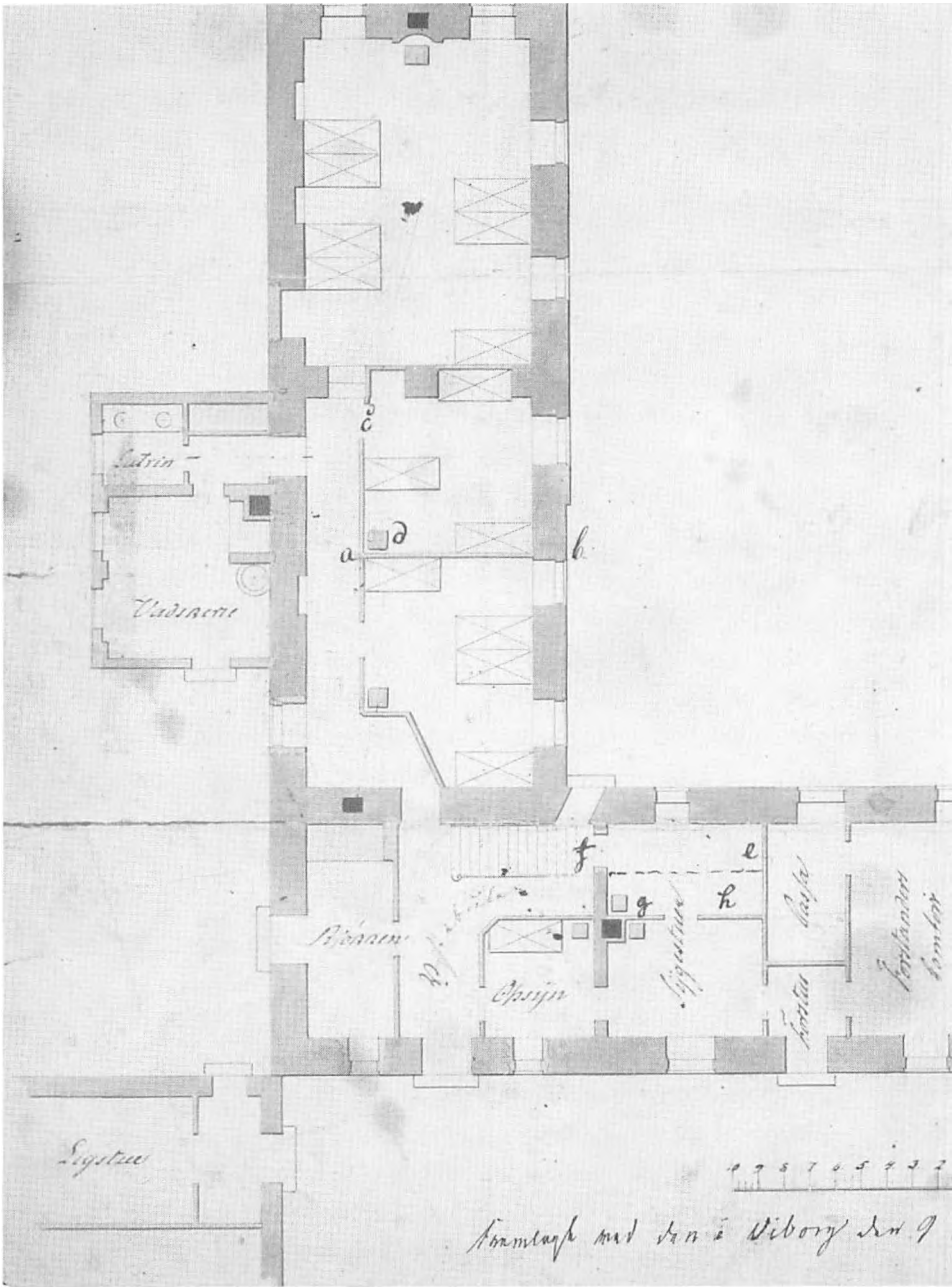
Med den kongelige resolution var rammerne lagt for en nyordning af Hospitalet både indadtil og udadtil. I oktober meddelte hospitalsforstanderen, at kaminen var nedbrudt og en jernkakkelovn opstillet samtidig med, at der var indrettet et midlertidigt køkken m.m. Ved samme lejlighed rejste han for første gang spørgsmålet om en passende tjenestebolig for forstanderen. Sagen gik noget i stå, bl.a. fordi stiftsøvrigheden blev stærkt optaget af en større ombygning på Tugt- og Manufakturhuset, som arkitekt N. S. Nebelong (1806-71) fra Ribe stod i spidsen for.⁷ Det var ham, som siden gjorde sig bekendt som én af arkitekterne ved Domkirkens nybygning; midt under arbejdet med Tugthuset udfærdigede han også tegning og overslag for en ny indretning af Hospitalet, men hans materiale blev lagt til side af de lokale myndigheder, som var enige om at betegne det som, mildest talt, hastværksarbejde.⁸ I stedet fik man den kongelige bygningsinspektør på Sjælland, arkitekt F. F. Friis (1793-1865), som i sommeren 1843 opholdt sig i Viborg, til at lave tegning og overslag, og hans arbejde var så brugbart, at det kom til at danne grundlaget, da man en halv snes år senere nåede frem til at realisere byggeriet.⁹

I 1844 var man foreløbig nået så vidt, at man gik i gang med det arbejde, som indtil for en menneskealder siden var indledningen til ethvert større byggeri, nemlig gravningen af en stor kalkkule, som Jacob Jensen fra Mønsted leverede 74 tønder stenkalk til. De følgende par år blev der yderligere indkøbt og oplagret en del bygningsmaterialer, fra Randers således store partier fjæl, planker og tømmer, som blev fragtet ad Nørreå til Bruunshåb og derfra kørt til byen. Købmand Schach Hagemann, søn af hospitalsforstanderen, leverede 27.785 hel- og halvbrændte mursten og 2.000 tagsten, der var udsøgt på Aunsbjerg og Liselund teglværker. To soldater tjente en skilling ved at tage imod dem i Hospitalets gård og stable og afdække dem.¹⁰

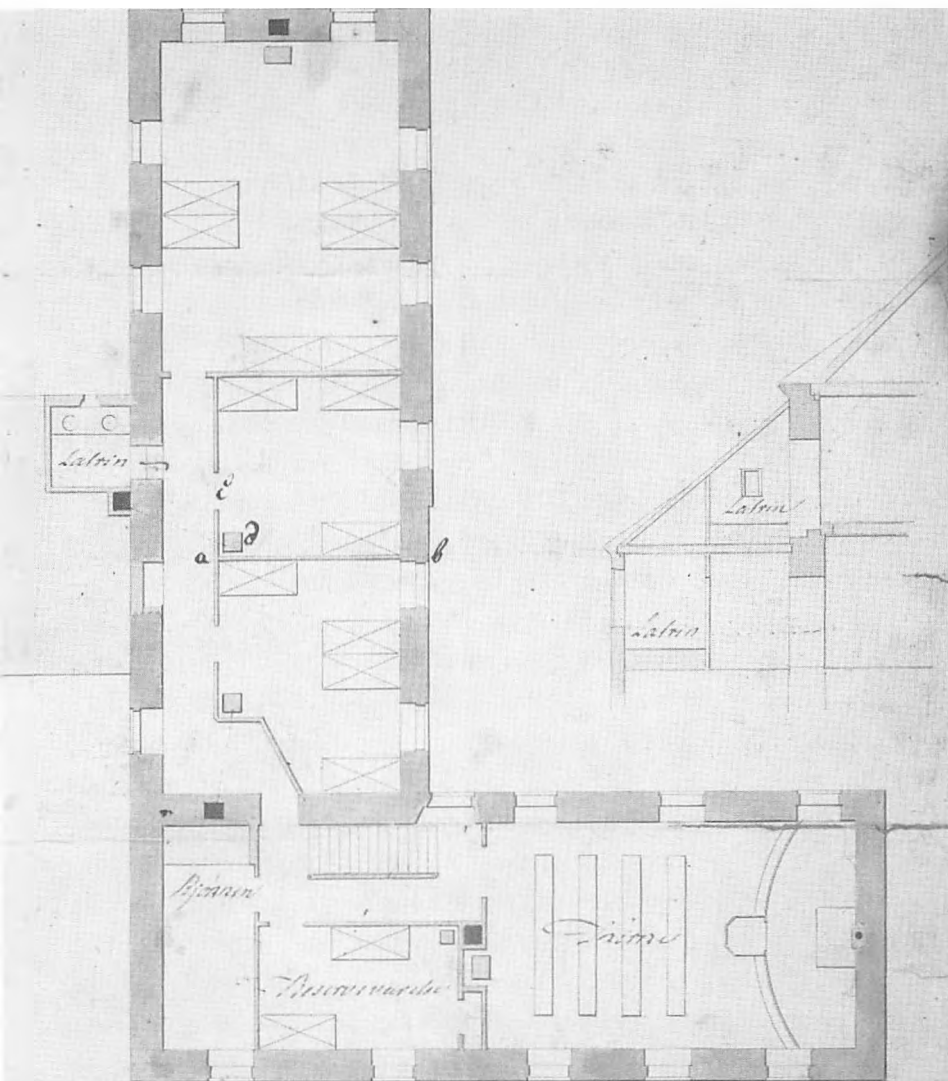
Depotet kom byen til gode i efteråret 1848, da en mængde tagsten blæste ned i en storm den 25. oktober; da man ikke kunne opdrive tagsten til at dække hullerne med, kom hospitalsforstanderen de berængte husejere til hjælp ved at stille halvdelen af depotet til rådighed.¹¹

I 1845-46 blev en ny byggeplan bragt frem, udført af en lokal mand, malermester og fotograf A. F. Jæger (1801-73),¹² hvis centrale idé var at benytte hovedfløjens 2. etage til forstanderlejlighed. Det blev afvist af Kancelliet, som fandt, at det bedre tjente lemmernes tarv at indrette lemmestuer i det store rum.¹³ I 1847 var man derfor tilbage ved inspektør Friis' plan, som ville give plads til i alt 27 lemmer – 18 kvinder og 9 mænd – fordelt på 3 stuer i begge hovedfløjens etager. Foreløbig satte dog de politiske begivenheder i 1848 og Treårskrigen 1848-50 en stopper for byggeplanerne, og da sagen igen blev taget op i 1850, forsøgte forstander Hagemann sig med et helt nyt forslag, som indebar opførelsen af en selvstændig forstanderbolig som en ny sydfløj i Hospitalets gårdanlæg. Han havde i princippet fået stiftsøvrighedens tilslutning, men da tegning og overslag kom på bordet – udført af maler Jæger – afsløredes det, at bygningen imod, hvad der var aftalt med stiftsøvrigheden, var planlagt med fuld kælderetage og i det hele taget ville blive så både pompøs og dyr en affære – små 300 rbdl. mere end selve ombygningen af Hospitalet, som var anslået til 2.950 rbdl. – at biskop og stiftamtmand slog kontra og blankt tog afstand fra det. Forstanderboligen blev helt opgivet, Hagemann havde spillet sine kort for højt.¹⁴

Det blev derfor, som allerede nævnt, Friis' plan for en ombygning af Hospitalet, der blev udbudt i licitation den 9. januar 1852.¹⁵ For sydfløjens vedkommende indeholdt den i underste etage et rummeligt kontor til forstanderen i sydenden, desuden to sygestuer, et værelse til opsynet og i vestenden et køkken, som med andre ord var placeret inde i den gamle bygning. Et tilsvarende køkken fandtes ovenpå i overetagen, hvor der også var et reserveværelse, mens hele den sydlige del var optaget af den nye kirkesal eller kapel. Omkostningerne var anslået til 1.993 rbdl., men de laveste bud var på 1.570 og 1.575 rbdl. Malermester Jæger, som skulle have tilsyn med arbejdet,

Frederik F. Friis (1793-1865) var en fremragende arkitekt. Da han i 1847 udarbejdede ombygningsplanerne for Hospitalet, var han kgl. bygningsinspektør for Sjælland og medlem af Akademiet, senere blev han titulær professor med bolig på Charlottensborg. Grundplanen – stuen til venstre og 1. sal til højre med hospitalskirken – viser alle detaljer: sengepladser, skorstene, latriner, kirkebenke osv. Bortset fra flytningen af kirken og ombygning af de sanitære forhold i

1852 afholdt licitation
 N. N.

22/2. 47. *D. N.*

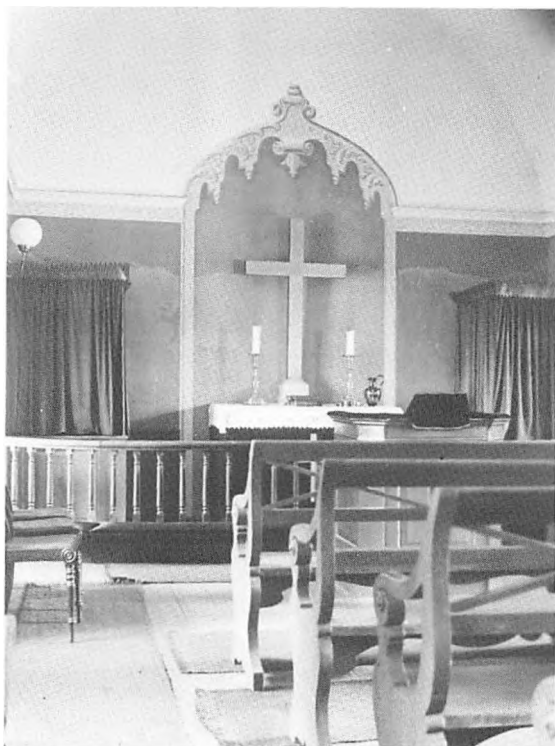
1947 var det disse grundtræk, der blev bevaret frem til den fuldstændige ombygning og restaurering 1975-77. Som det fremgår, har tegningen været »fremlagt ved den i Viborg den 9. jan. 1852 afholdte licitation«. Om licitationens lidt mærkelige forløb beretter teksten.
 Bispearkivet, Landsarkivet.

frarådede imidlertid stærkt de pågældende håndværkere og fremkom med et underbud på en række Viborg-håndværkeres og egne vegne, bl.a. den kendte murermester Christian Gullev (1806-92). Det androg 1.564 rbdl., men med honorar for tilsyn m.v. blev det på i alt 1.630 rbdl. Med Jægers ord ville arbejdet dermed blive overdraget til duelige og pålidelige mænd, som satte en ære i arbejdet. Den 26. januar forelå hospitalsdirektionens godkendelse af hans forslag, og arbejdet kunne gå i gang¹⁶. Det foregik på den måde, at man først tog fat på at indrette hovedfløjens øverste etage; man slap derved for at flytte lemmerne midlertidigt ud i byen, og da der var højt til loftet i underetagen og loftet var gibset – det var det blevet så sent som i 1842¹⁷ – kunne det nok gå an, i hvert fald »ville lemmerne vist hellere underkaste sig nogen dag-uro end udsættes rundt omkring i byen«. ¹⁸ Det meste af arbejdet blev færdiggjort i 1852; sidste led af projektet var hospitalskirken. Da byggeregnskabet blev endelig opgjort i november 1853 viste det en samlet udgift på 4.512 rbdl. 50 sk.; indtægter ved salg af nedbrydningsmaterialer og lidt efterladenskaber – kister og skabe m.v. – efter bortdøde hospitalslemmer var cirka 120 rbdl. De største enkeltregninger var murermester Gullevs på 978 rbdl. og snedkermester J. Bøndings på 790 rbdl. Men der var også kommet meget ekstra til, bl.a. måtte det næsten faldefærdige tørvehus – dvs. nordfløjen i hospitalsgården – have bygget ny grundmur i nordsiden og i begge ender; her blev der ligstue, rullestue og brændselsrum. Indretningen af hospitalskirken blev også temmelig beko-stelig, selv om der her blev foretaget nedskæringer til stor fortrydelse for malermester Jæger; alene skræddermester Munchs regning på en messehagel af rødt silkesløj med ægte guldgaloner, messeskjorte, prædikestolens beklædning, alterdug osv. løb op i 170½ rbdl. Og så slap man endda for udgiften til et orgel – bortset fra til opstillingen – idet adjunkt E. Ekeroth i 1850 havde foræret sit orgel til hospitalskirken.¹⁹

Indvielsen af kirken og dermed hele Hospitalet i sin nye skikkelse blev forhalet på grund af den store koleraepidemi, som grasserede i sommeren 1853. Stifstidende kunne i hvert nummer fortælle om nye foruroligende høje antal koleradødsfald, i København drejede det sig

Hospitalskirken i den skikkelse, den havde fra 1853 til 1948, placeret på 1. sal i sydfløjen. Som det ses, var prædikestolen anbragt midt for, måske for at give tung-høre gamle den bedste mulighed for at kunne høre. Alterpartiet var tegnet af malermester Jøger, som leverede tegninger til adskil-ligt kirkeinventar til oplandets kirker.

Lokalhistorisk Arkiv, Viborg.

om tusinder, i nogle af de større jyske byer om hundreder. Frygten for smitten var stor i Viborg. Midt i juli, bekendtgjorde byfoged Zingelmann, at man under en bødestraf af op til 100 rbdl. ufortøvet skulle anmelde mistænkelige sygdomstilfælde, og i september blev »Toftemarked« indskrænket og bl.a. dans forbudt. Men Viborg slap med skrækken, og den 21. september kunne biskop N. E. Øllgaard bekendtgøre, at hospitalskapellets indvielse var fastsat til søndag den 25. september kl. 11½. Formedelst det indskrænkede rum var der kun adgang for folk med billetter. Dagen efter skildrede avisen den højtidelige begivenhed, hvor »indvielsestalen holdtes i et sand kraftfylde åndende foredrag af den højagtelsesværdige olding, hr. biskop Øllgaard«. ²¹ Det blev forøvrigt en af hans sidste embedshandlinger; året efter tog han sin afsked, nedbøjet af dyb melankoli. Avisen fortalte også sine læsere om, hvor hyggeligt et hjem, der nu var blevet

Nicolai Esmark Øllgaard (1775-1863) var en mand, der nød Frederik VI's gunst, men også en yderst samvittighedsfuld embedsmand. Før han i 1830 kom til Viborg som biskop, havde han bl.a. været præst ved Frederiks Hospital og Fødselsstiftelsen i København og sognepræst i Asminderød, som var forbundet med hvervet som slotspræst ved Fredensborg. I 1854 tog han sin afsked p.g.r. a. dyb depression, som han led af til sin død 4.3.1863. Det kgl. Bibliotek fot.

indrettet for hospitalslemmerne; det kunne ikke andet end glæde dem, der tidligere havde kendt Hospitalet med dets store mangler. Det nye kapel med dets ypperlige orgel blev naturligvis særlig rost, og det blev fremhævet, at der var taget et fornuftigt hensyn til den svage og aldersstegne, idet lokalet kunne opvarmes; det kunne almindelige kirker ikke. Artiklen sluttede med den tilføjelse, »at som seværdighed for fremmede, der gæster vor by, bør Hospitalets herlige lokale næppe forglemmes«.

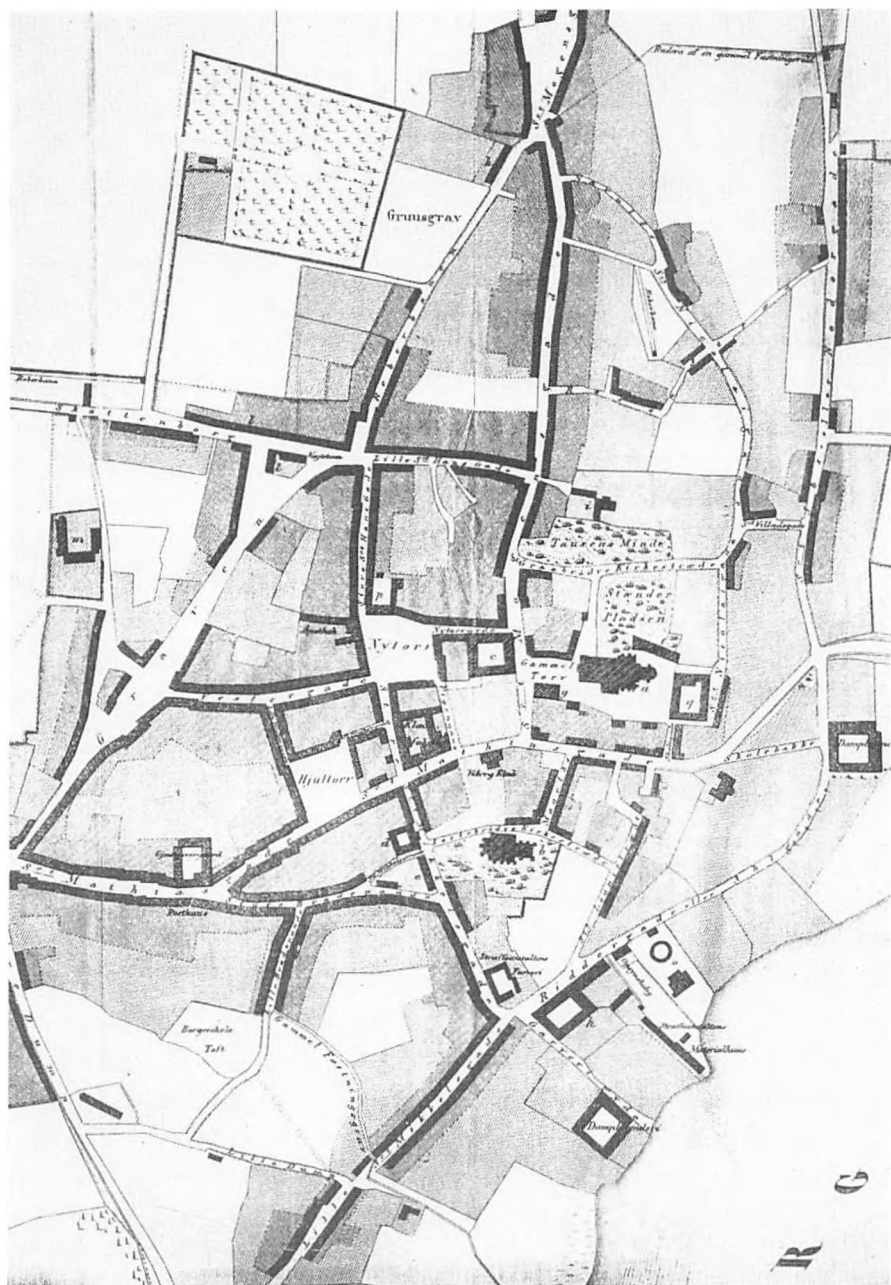
38. Om en ny fundats eller grundlov

Med Lov og Ret trives alting net

Det kongelige reskript af 9. oktober 1841 havde også omtalt Hospitalets fundats, og ret hurtigt, i hvert fald fra 1843, havde man gjort sig klart, at den 300 år gamle fundats i virkeligheden var ganske forældet; der var i tidens løb lappet på den igennem lovgivning og reskrip-

ter, men der tiltrængtes en helt ny og tidssvarende fundats eller grundlov for Hospitalet.¹

Hospitalsdirektionen og forstander drøftede indbyrdes bl.a. spørgsmål om hospitalsledelsen, det vil sige om der skulle oprettes en inspektion bestående af borgmester og sognepræster, om ugepengenes størrelse og om Hospitalet skulle fortsætte med at betale til folk ude omkring i stiftet; om disse såkaldte landfattige erklærede direktionen, at det ikke var meningen, at Hospitalet blot var til for at lette sognenes fattigvæsen, mens hospitalsforstanderen på sin side var fuldstændig overbevist om, at pengene på den ene eller anden måde havnede i fattigvæsenets kasse, ja, han kunne endda citere en sognepræst, der kvitterede for understøttelsen fra Viborg Hospital på N. N. fattigkommissions vegne! Han mente også, at der var velsituerede gårdmænd, som tilsneg sig understøttelse til en vansør slægtning, som de i virkeligheden havde påtaget sig at forsørge f.eks. imod fritagelse for at udrede arv til vedkommende. Han anbefalede derfor, at understøttelse til personer uden for Hospitalet helt hørte op, mens direktionen nøjedes med at foreslå deres antal fastsat til 20; samtidig ønskede man det direkte udtrykt som en ufravigelig regel, at ingen, der nød hjælp af noget fattigvæsen, kunne opnå eller beholde understøttelse af Hospitalet, »hvis bestemmelse ene er og skal være enten direkte at komme elendige, vansøre, i svar sjæls- eller legemssygdom stedte eller af anden livs-ulykke trufne mennesker, til hjælp, eller indirekte at yde sådan hjælp ved for dem, der har at underholde deslige ulykkelige, at lindre byrden, når hine ikke eller disse formedelst forholdene ikke kunne gøre fordring på hjælp af fattigvæsenet«. I justitsministeriets endelige redaktion fra 1855 blev det til, at alle hospitalslemmerne skulle bo i Hospitalet, og at de understøttelser, som forhen var givet til personer udenfor, skulle inddrages efterhånden, som de blev vakante (§ 18).² Fundatsen lagde klar afstand mellem fattigvæsen og hospital ved at fastslå, at folk af den egentlige almueklasse, såsom tjenestetyende, daglejere med flere, der, når de blev trængende, snarere egnede sig til forsørgelse af det egentlige fattigvæsen, normalt ikke kunne optages i stiftelsen. Dermed støttede man den tendens, der allerede i de foregående årtier havde været, til

Det meget anskuelige kort over det gamle Viborg er hentet fra 1. udgave af Trap: Danmark (1859). Det er let at finde Hospitalet (mærket i), »Tausens Minde« syd for, »Stenderpladsen«, Stenderhuset eller Domhuset (j), Domkirken, bispegården osv. Formindsket målestok.

at gøre Hospitalet til et hjem for gamle, der havde siddet i rimeligt gode kår, men nu var uden midler. Ordret kom det til at lyde: »Stiftelsen er nærmest bestemt for sådanne personer, som efter deres opdragelse eller tidligere livsstilling ikke kunne henregnes til den ringere almueklasse, navnlig personer af borgerstanden, landmænd, som med dem kunne sættes i klasse, og personer der have beklædt offentlige bestillinger, samt alle slige personers enker og børn –«. Aldersgrænsen for mænd blev sat til 60 år, for kvinder til 50 år; undtagelser herfra kunne gøres for folk, »der ere beladte med en særdeles legemlig svaghed såsom blindhed eller stor vansørhed«. Den gamle bestemmelse om, at personer, der led af smitsom eller vederstyggelig sygdom, ikke kunne optages, blev opretholdt; det gjaldt også dem, der manglede fornuftens brug (§ 13). Sammenligner man med hospitalsdirektionens forslag, vil man se, hvordan ministeriet har givet optagelsesbetingelserne en drejning over imod en stiftelse for »pæner« gamle.³

Fundatsens nye og klare bestemmelser af begrebet hospitalslem kan også ses i et videre socialhistorisk perspektiv; lignende fundatsbestemmelser blev inden for en kort årrække givet til en række danske hospitaler. I dansk socialhistorie plejer man at lade loven om alderdomsunderstøttelse fra 1891 stå som indledningen til differentieringen af de fattige, dvs. udskillelsen af den ene gruppe efter den anden fra fattigvæsenet – først de gamle, så de syge, de ulykkesramte, de arbejdsløse osv., så man efter en menneskealders forløb kun stod tilbage med nogle få tusinde, der nød egentlig fattighjælp. Et lille, men indledende skridt i denne retning var imidlertid taget ved århundredets midte med de nye fundatser for de borgerlige klostre, hvor man så udtrykkeligt søgte at unddrage folk af middelstanden, der havde kendt bedre kår, fra at havne i fattigvæsenets sump.⁴

Kunne man så efterleve fundatsens ordlyd? Det afslører lemme-protokollen, som er påbegyndt i 1868 og for tidsrummet op til Anden Verdenskrig indeholder 102 hospitalslemmer. Ser vi først på deres herkomst, kan vi konstatere, at ikke færre end 55 er landmandsbørn, heraf 32 gårdmandsbørn, 14 har en regulær håndværker som fader, 15 en arbejdsmand; af andre kan nævnes en møller, en fisker, en

skibsfører, en vægter, en postkører, en kirkebetjent og også en enkelt præstesøn. Af endnu større betydning er det selvfølgelig at se på hospitalslemmernes eget erhverv; efter sagens natur vil det i de fleste tilfælde sige ægtefællens, men der optræder dog to forhenværende jordemødre og også betegnelsen: gangkone; som tidligere ser vi både gangkone og portner optage lemmepladser på deres gamle dage. I øvrigt ligger de egentlige håndværkere i spidsen med 27, landmændene når op på 17, arbejdsmænd på 7; desuden er der et par skovfogeder, et par købmænd, tre postbude, en vejmand og en fyrbøder. For en del kvinder oplyses kun deres ugifte stand, det drejer sig om 12. Den, der når højest på den sociale rangstige, er fru Caroline Bartels, datter af en smed i Eckernförde i Slesvig, selv uddannet mejerske og gift med proprietær på Sdr. Teglgård ved Viborg, Johan Heinrich Bartels.⁵ Alt i alt må man nok sige, at fundatsens bestemmelser her var opfyldt fuldt ud.

Oprettelse af en *hospitalsinspektion* anså hospitalsforstander Hagemann for aldeles unyttig, ja, måske direkte skadelig. Hospitalsdirektørerne, der jo boede i byen, havde et godt og nemt tilsyn med Hospitalet, mens de eventuelle hospitalsinspektører i forvejen var overlæssede med arbejde og derfor kun ville blive en inspektion af navn. Omvendt kunne han også forestille sig, at »en eller anden af disse personer sprang op og pønsede på reformer og bestyrelse efter sit eget tykke og således skadede og fortrædige den egentlige underordnede bestyrer, hospitalsforstanderen, gav ham en mindre anseelse hos lemmerne, men påførte ham derimod mere bryderi og unyttig skrivi«.

Han henstillede derfor til hospitalsdirektionen, at man i det mindste i hans tid »ville afværge dette onde«. Hospitalsdirektionen fulgte ham i sit udkast til fundats, men det blev der ikke taget hensyn til i ministeriet. Her ønskede man ensartede regler for alle hospitaler, og det ville sige en hospitalsledelse bestående af tre led: direktion, inspektion og hospitalsforstander.⁶ Inspektionen, som altså kom til at bestå af borgmesteren og begge sognepræsterne i Viborg, skulle have det almindelige tilsyn med Hospitalets drift, herunder kasse- og rengskabskontrol; udgifter på op til 100 rdl. kunne inspektionen afholde på eget ansvar. Man skulle afgive betænk-

ning om ansøgninger og varetage Hospitalets korrespondance med hospitalsforstanderen som stiftelsens sekretær. I det mindste én gang hvert fjerdingår skulle man samles i Hospitalet (§ 5). I disciplinærsager var inspektionen ankeinstans, mens det var direktionen, som traf bestemmelse om bortvisning af hospitalslemmer (§ 26). I sager af lægelig karakter skulle distriktslægen tiltræde inspektionen. Han skulle i øvrigt fortsat betjene hospitalslemmerne uden betaling og jævnligt aflægge besøg der (§ 10). Denne ordning vedblev, indtil distriktslægeordningen ophævedes i 1915. Ved en ændring af fundatsen fik Hospitalet egen læge med en årsløn på 100 kroner, i 1920 forhøjet til 150 kroner. Den første blev amtslæge Kai Bøggild (1863-1952).⁷

Inspektionen kom fra starten kun til at bestå af borgmester og byfoged V. J. Zingelmann (1852-65) som formand og den nye stiftsprovst F. P. Welding (1855-71), som havde efterfulgt M. R. Ursin. Først ved et præsteskitte i 1866 kom sognepræsten ved Søndre sogns Kirke med.⁸ Særlig borgmester Zingelmann, der var ugift, ser ud til at have fattet interesse for Hospitalet. Han flyttede i 1865 til Århus som herredsfoged for Hasle med flere herreder, men døde allerede året efter. Han blev imidlertid begravet i Viborg og havde testamenteret sin formue til byen, deraf fik Hospitalet 680 rdl.⁹

Det første inspektionsmøde blev holdt på rådstuen den 10. december 1856, men efter at hospitalsforstanderens kontor i sydfløjen i 1857 var blevet møbleret og bl.a. udstyret med det jernpengeskrin med 3 nøgler, som fundatsen havde dekretet, ser det ud til, at møderne afholdtes dér.¹⁰ Allerede i 1857 fik man en disciplinærsag til behandling, se nærmere side 215. Her blev inspektionen en støtte for forstanderen, og i det hele synes der fra begyndelsen at have udviklet sig et fornuftigt samarbejde. I de første år holdt man gerne tre møder om året, men sidenhen svigtede effektiviteten rigtignok til tider. I slutningen af forstander Reisz' tid fungerede inspektionen knap nok – fra 1880 til 1887 blev der holdt fire møder i alt – men efter Heises tiltræden i 1888 kom der et stort opsving. I begyndelsen af 1890'erne blev der holdt op til tolv møder om året, fra århundredskiftet dalede tallet igen til et par eller blot et møde om året. Som medlem af

inspektionen efterfulgtes stiftsprovst Welding i 1871 af H. J. Swanc, som i 1878 flyttede over i direktionen som biskop til 1901. Han erindredes længe som indstifter af et »kaffelegat« på 100 kroner; dengang var det ikke småpenge. Et pund kaffe kostede ved århundredskiftet 1 krone og 15 øre. Kaffen skulle nydes på biskoppens fødselsdag.¹¹

Hospitalsforstanderen havde som sin hovedopgave at drage omsorg for lemmernes tarv og mindst én gang dagligt skulle han besøge alle lemmestuerne, »han har at sørge for god orden og politi i stiftelsen«, som det hedder ordret i fundatsen, hvis ordvalg i det hele taget er præget af de gamle love og forskrifter (§ 6). Over for de underordnede betjente, altså portner og gangkone, træder han i husbonds sted. Mindre reparationer på op til 20 rdl. kan han lade foretage på eget ansvar. I øvrigt blev der naturligvis givet detaljerede regler for hans varetagelse af Hospitalets pengesager og regnskabsvæsen. Fremtidige hospitalsforstandere skulle stille en sikkerhed på 500 rdl. Hans årsløn fastsattes til 200 rdl. foruden 15 rdl. til kontorudgifter og renten af 150 rdl., som var en kapital, der var særlig tillagt hospitalsforstanderembedet (jfr. s. 00). Dertil kom så brugen af hospitalstøften. Embedet var ikke forbundet med pension.¹²

Den residerende kapellan ved Domkirken skulle som hidtil fungere som *præst* og sygetrøster, og *klokkeren* ved Domkirken som prædikenoplæser og nu også orgelspiller.¹³ Deres løn fastsattes til henholdsvis 40 og 32 rdl. (§§ 8 og 9). Tycndet – portner og gangkone – skulle hver have et værelse i hospitalsbygningen med varme og brændsel til madlavning samt desuden en passende løn (§ 12). Det blev skik at yde dem en særlig gratifikation ved nytårstid, når de havde vist sig ordentlige og påpasselige; erfaringerne viste, at det havde en gavnlig virkning på forholdene.¹⁴

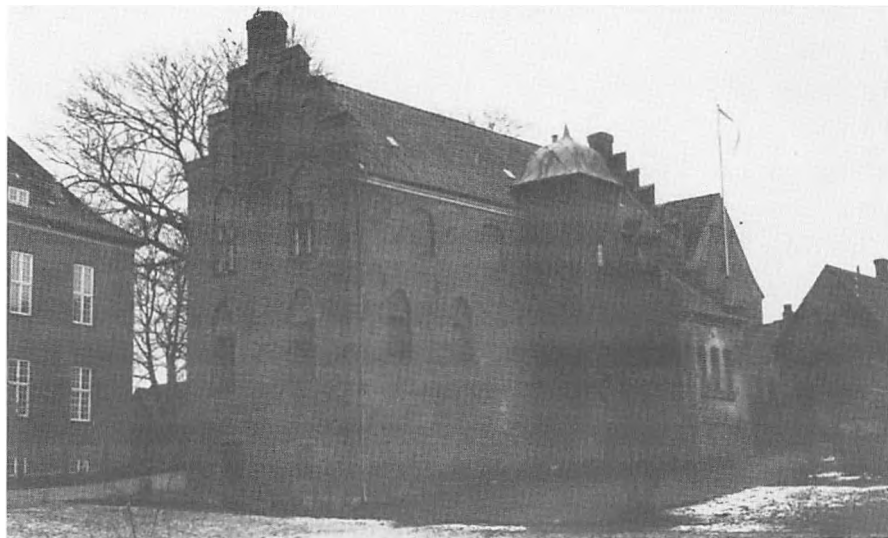
Hospitalslemmernes antal blev bestemt til 27, nemlig 21 fruentimmer og 6 mandfolk. Ugepengene blev fastsat til 80 sk. for de 12 ældste og 65 sk. for de øvrige; direktionen kunne dog forøge ugepengene til 7 mk. for enkelte hospitalslemmer, som havde ført et eksemplarisk levned, men højst for et halvt år (§§ 16 og 17). Den gamle afgørelse fra 1636 om fordelingen af lemmerne blev der lagt stor vægt på; for

fremtiden skulle reglen om, at 2/3 af pladserne blev besat af folk fra Viborg købstad og 1/3 af folk fra stiftet, nøje overholdes (§19). Et hospitalslem kunne eje eller arve kapital og nyde renterne heraf, men kapitalen skulle administreres af hospitalsforstanderen og tilfaldt Hospitalet, når vedkommende døde. Der blev givet adgang til efter ansøgning at udtræde af Hospitalet, men Hospitalet tabte ikke derved retten til en forventet arv.

Danske Lovs bestemmelser om, at hospitalslemmer ikke måtte gå meget omkring i byen havde stadig gyldighed; overtrædelse kunne medføre udgangsforbud. Rejsetilladelser skulle gives af inspektionen. Også Danske Lovs regler om hospitalslemmers begravelse gjaldt fortsat (§§ 23 og 25).¹⁵ Nyt var en pligt for hospitalslemmerne til at være tilstede under gudstjenesten; det havde ikke været aktuelt under de gamle forhold – om det nu også stemte overens med den nye grundlovs bud om religionsfrihed står hen i det uvisse!¹⁶

Grundlaget for hele institutionens eksistens var for det første dens *kapitaler*, nemlig den egentlige hospitalsformue, som var opgjort til 29.759 rdl. 31 sk., og som for fremtiden ikke måtte være under 30.000 rdl., og de fire legaters kapital, som tilsammen var 2.270 rdl.¹⁷ Dernæst jorder og tiender, små 77 tønder land på Viborg købstads mark, af hartkorn godt 10 tønder,¹⁸ og kongetienden af Testrup sogn og en del af Gislum sogn samt konge-kvægtienden af 32 sogne i Viborg stift. Tienderne havde man forlængst vænnet sig til at bortforpagte, så man undgik alt besvær med opkrævningen; i mange år var sognefogederne i Tapdrup tiendeforpagtere, senere andre sognefogeder, som regnedes for solide folk; det bortfaldt først endeligt efter tiendeafløsningen i årene efter 1903.¹⁹

Hospitalet havde, klogeligt nok, ikke noget ønske om at skille sig af med sit store jordtilliggende; adskillige købere gennem årene fik afslag på deres tilbud, og i det store og hele lykkedes det at bevare arealerne til efter Anden Verdenskrig. Til private blev der kun solgt smålodder, bl.a. allerede i 1873 den gamle toft i Sct. Mikkelsgade for 300 rdl. Derimod måtte man afstå jordarealer til offentlig brug enten ved salg eller ekspropriation, det drejede sig i 1895, 1909 og 1924 om Statsbanerne – første gang i anledning af flytningen af jernbanestati-

Billedet er kun et mådeligt amatør fotografi, men én ting afslører det særdeles tydeligt: hvor knugende tæt på Hospitalet Vestre Landsrets store bygning var blevet placeret i årene efter Første Verdenskrig.

Lokalhistorisk Arkiv, Viborg.

onen fra søen til dens nuværende plads – i 1898 om et større areal til Statens Sindssygeanstalt (knap 22.000 kvadratalen), og i 1910 til sygehuset, som i øvrigt allerede i 1888 havde fået lov til at føre en kloakledning gennem Hospitalets ejendom til Søndersø; sådan løste man jo langt frem i tiden spildevandsproblemer, uden at nogen spekulerede nærmere over det.²⁰

Derimod gik det ret hårdt ud over hospitalshaven. Da den nye Vestre Landsret skulle bygges i 1918, måtte man afstå et stykke af haven uden at kny – ved den lejlighed faldt det gamle lysthus – men forholdet var jo det, at både landsret og Hospital sorterede under Justitsministeriet, så sagen blev ordnet uden protester ved, at Viborg by købte arealet til Justitsministeriet for 5.000 kroner. Opførelsen af landsretsbygningen på dette sted var beklagelig og kastede bogstavelig talt sin skygge over Hospitalet; man placerede her en kopi af en dansk herregård presset alt for tæt op imod de gamle hospitalsbyg-

ninger. Så betød det mindre, at Hospitalet i 1936 solgte den østlige ende af haven ud mod Nicolaigade. Egentlig var det en københavnsk grosserer, som havde udset sig stedet til byggegrund, men det endte med, at byen købte arealet og indrettede sportsplads til Østre Skole. Endelig kan det nævnes, at Hospitalet i 1927 vederlagsfrit afgav et lille jordstykke nord for Hospitalet til Menighedsplejen til opførelse af et hjem for diakonisser; forklaringen på denne generøsitet skal søges i, at hospitalsforstanderens frue var grundlæggeren af Menighedsplejen i Viborg.²¹

Slutfacit på det hele var, at Hospitalet i 1939 endnu ejede cirka 58 tønder land af Viborg markjorder, svarende til knap 7½ tønde hartkorn.²²

Som i bogstavelig forstand bærer af Hospitalet stod de gamle *bygninger* – Mogensgade 16, gammelt matr. nr. 97 – med de favnetykke mure af gedigne munkesten, på denne tid for størstepartens vedkommende pudsede og overkalkede. I efteråret 1852 var de forsikrede for 17.620 rdl. (§ 2), i 1939 for 81.460 kroner, forstanderboligen for 27.430 kroner. Hospitalsbygningerne var i 1918 blevet fredede. Det var en god ting.²³

Som vi har set var hele sagen om Hospitalets nyordning blevet indledet af Danske Kancelli, nærmere betegnet dets 4. departement, men den blev afsluttet og fundatsen endelig udformet i Justitsministeriets 2. departement.²⁴ Justitsminister A. W. Scheel (1851-55) viste hospitalsagen personlig interesse, og de danske hospitalsstiftelser er på trods af alle administrative omskiftelser – f.eks. oprettelse af et Socialministerium i 1920 – blevet liggende trygt og godt i Justitsministeriets hænder. De er vist altid blevet betragtet som lidt af en vederkvægende oase midt i den megen jura.²⁵

39. Om nye tider for hospitalslemmerne

Gamle Mænds Sagn er sielden usandt

Det noksom bekendte kongebesøg i 1840 havde medført en helt ny indretning og en helt ny organisation af det gamle Hospital.

Men det fik rigtignok også umiddelbart følger for hospitalslemmernes dagligdag, og de blev ikke mindre af, at Hospitalet omtrent samtidig fik en ny forstander, Jacob Hagemann, som gik aktivt og energisk ind for at give lemmerne en bedre tilværelse.

Det første, der skete, var måske mere af symbolsk betydning, men alligevel af vigtighed. Det var fattigvæsenets rømning af de 6 værelser i sydfløjen. Fattigkommissionen fik det udskudt til foråret 1842, men forholdet var jo det, at man altid havde sørget for – med kommissionens ord – »at de trængende, som fik plads sammesteds, vare sådanne, der med hensyn til fortidens bedre kår, med hensyn til deres eget forhold kunne stilles øverst blandt de husarme og de værdige trængende«. ¹ Nogen økonomisk gevinst for Hospitalet blev det heller ikke, fordi fattigvæsenet samtidig inddrog den pengeunderstøttelse, man havde ydet til 8 egentlige hospitalslemmer. Betydningen lå i, at man nu klart havde fået markeret forskellen på fattigvæsen og hospitalsvæsen, noget, som hospitalsforstander Jacob Hagemann, der, som vi husker, selv havde været fattigforstander og kendte forholdene indefra, lagde stor vægt på. Sagen gav i øvrigt anledning til, at der for alvor kom gang i planerne om at få bygget et stort, regulært fattighus i Viborg; det blev opført vest for Hovedvagten lige over for det gamle fattighus, et stort, fleretagers bygningsværk. En mængde familier, som fattigvæsenet tidligere havde indtinget, dvs. lejet ind hos folk rundt om i byen, blev nu stuvet sammen her. ² Det var langt fra nogen fordel for de fattige. Hidtil havde de levet integreret med byens almindelige befolkning; fra nu af stemplede deres bopæl – sammen med fattiglovens bestemmelser og udelukkelsen fra valgret m.v. – dem som et regulært udskud, vanærede mennesker. Det er netop også her ved midten af århundredet, at skrækken for at komme under byens fattigvæsen kommer klart til udtryk. I efteråret 1853 dannedes der en komité for at komme trængende medborgere til hjælp i den forestående vinter, »for derved at bidrage til at en eller anden stræbsom mand med familie ikke skal nødsages til at komme under fattigvæsenet«. ³ Det var den ubodelige ulykke. Omvendt blev det da lykken at bjærge sig ind under Hospitalets skærmende vinger. I en samtidig ansøgning fra et ægtepar om plads i Hospitalet hedder

det, at »håbet om at kunne berede os en rolig og stille livets aften er desværre svigtet os, så vi med skræk må imødesee fremtiden. Kun ét håb har vi tilbage« – nemlig Hospitalet, og f.eks. i 1874 skriver en svagelig skorstensfejerkone, at hvis hendes ansøgning glipper, véd hun ingen anden udvej end at ty til fattigvæsenet, underforstået at det ville være en menneskelig ruin, som at falde i en afgrund.⁴ Man fornemmer tydeligt, at et hospitalslem er et respektabelt menneske, et fattiglem derimod nærmest en udstødt. Ansøgninger fra denne tid er naturligvis ledsaget af attester om sædelig og ædruelig vandel og om, at vedkommende ikke lider af nogen smitsom eller vederstyggelig sygdom, men den allervigtigste attest var sognerådsformandens om, at han eller hun ikke havde modtaget nogen fattigunderstøttelse.⁵

Hvordan går det egentlig til, at det netop i dette århundrede, hvor fattiglovene fra 1803 for første gang virkelig havde lovsikret de fattige udkommet, bliver en skam og skændsel at være fattig, at »komme på fattighuset«? Det falder uden for bogens rammer at gå dybere ind på dette problem; de slet ikke ubetydelige indskrænkninger i den personlige frihed har spillet en rolle, men at der også er en sammenhæng med »institutionaliseringen« af fattigvæsenet er indlysende. I 1879 var der 9 såkaldte fattiggårde – større huse med reglement – og 101 fattighuse i det forholdsvis lille Viborg amt og kun ét eneste Hospital! Alle andre amter havde flere hospitaler.⁶

Selv i døden blev denne afgørende forskel mellem hospitalslemmer og fattiglemmer klart understreget. Sådan som man havde fortolket loven, måtte hospitalslemmer ganske vist kun få den tarveligste begravelse, men hospitalsforstanderen fik alligevel i 1870 sat igennem, at den dyre ligvogn til 4 rdl. måtte afbenyttes til afdøde hospitalslemmer.⁷ Det var virkelig en stor sag for lemmerne. Den sidste rejse ad Mogensgade og Reberbanen til den nye kirkegård på Biskopstøften (siden 1808) gik herefter for sig på en måde, så ingen mere, måske ud fra det fåtallige følge, skulle gå hen og tro, at det blot var et fattiglem, der her blev stedet til hvile. Fra 1880'erne var det ikke ualmindeligt, at hospitalslemmerne selv købte jord på kirkegården, gerne for 20 eller 40 år. Ja, i 1896 var man kommet så vidt, at et hospitalslem,

Bibellæsning.

Om Gud vil agter jeg i denne Vinter at holde Bibellæsning

deels paa Kathedralskolen om Tirsdagen Kl. 6, hvortil Adgangskort — som til Dækning af Omkostningerne ved Localet betales med 24 Ø. — bedes afhentede hos Skolens Pædel,

deels i Friiskolen om Torsdagen Kl. 8, hvor Adgangen er aaben for Alle, som vilde komme.

Paa begge Steder bedes man medtage Psalmebog og ny Testament.

Jeg agter at brænde Torsdagen den 16de — og Tirsdagen den 21de d. M.

Viborg Bispegaard, den 11te November 1865.

D. Laub.

AVERTISSEMENTER.

Populære Foredrag.

Tirsdag den 14de Novbr. Kl. 7½ begynder Adjunkt Feddersen en Række Foredrag (mindst 6) over Jordens Udviklingshistorie; Foredragene holdes paa Latinskolen i Klasseværelset B og Adgangskort à 1 Rd. gjældende for alle Foredragene erholdes hos Hr. Boghandler Olsen.

Pløierne af Viborg Høspital tilhørende Jorden bringes herved i Grindring Bestemmelsen i Post 1 af Conditionerne for Fortleien, nemlig: **at ingen Jord maa bruges til Sæd i flere end 4 Aar og at Pløierne ere forpligtede til under Vuxet af 2 Rd. til Høspitalets Kasse senest hvert Aar 1ste Juli og 1ste December skriftligen at opgive for Høspitalsforstanderen, hvormeglet der af den leiede Jord er indtaget til Sæd.**

Denne Bestemmelse vil fra Dato blive paaseet strengt overholdt.

Viborg Høspital, den 9de November 1865.

Reisg.

I Viborg Høspital er en Fruentimmerplads bleven ledig. Ansøgninger om samme indgives til undertegnede forstønder inden 14 Dage, og hiles til Directionen for Høspitalet.

Viborg Høspital, den 9de November 1865.

Reisg.

Et annoncelip fra Viborg Stiftstidende november 1865. Biskop Otto Laub (1854-78) indbyder til bibellæsning, mens hospitalsforstander Reisg averterer om udlejning af Hospitalets jorder og om ledig plads i Hospitalet dog uden at anføre, at »tjenestetvende og folk af almueklasse ikke kommer i betragtning«; det plejede man ellers.

Rasmus Mogensen, forhenværende skytte og skovfoged på Viskum, som havde købt gravsted, ansøgte om tilladelse til at indbetale 100 kroner til Hospitalet, imod at gravstedet blev vedligeholdt 40 år efter hans død. Hospitalsledelsen fandt det ikke passende, men Justitsministeriet accepterede vedligeholdelsespligten indtil 1936.⁸

Det var selvfølgelig først den store ombygning 1852-53, der virkelig skabte bedre livsbetingelser for hospitalslemmerne, men fra starten i 1841 søgte hospitalsforstander Hagemann at gøre noget for lemmerne. Ifølge den kongelige resolution blev kaminen nedbrudt allerede i 1841, og en stor, lejet jernkakkellovn stillet op; den havde rum, hvor små portioner mad kunne varmes, men der blev dog også indrettet et midlertidigt køkken. Desuden fik forstanderen gennemført en række små forbedringer, som han mente kunne bidrage til mere orden, renlighed og beskyttelse mod vinterkulden. En storartet idé var det at arrangere højtlesning i Hospitalet. Skrædder Joseph Richter blev en velset gæst, når han to gange om ugen mødte op for at læse højt for lemmerne i en time, dog kun i vinterhalvåret; og det var endda en billig fornøjelse, 3½ rdl. var det halvårslige honorar. Nyt var det også, at der blev indkøbt 4-5 pund lys til aftenlæsning. Både Richter og hans kone blev for øvrigt selv hospitalslemmer i 1853-54 efter ombygningen; den foran citerede velskrevne ansøgning fra 1853 var fra Richters hånd.⁹ Da var der igen blevet plads for mandfolk, men i de sidste år før ombygningen var Hospitalet i virkeligheden blevet til et rent kvindehospital. Den sidste mand døde i marts 1840, og fra da af var der fast 18 kvinder i Hospitalet, det gælder altså også under kongeparrets besøg i juli 1840. Kun i ombygningsårene 1851-53 dalede tallet til 15-16 kvinder.

En anden ting, som lemmerne skattede højt, var den fælles bespisning ved forskellige festlige lejligheder, særlig da man ved siden af bibeholdt de såkaldte »højtidsaftenspenge«, som i gamle dage var blevet udskænket i øl. I disse år blev lemmerne bospist mindst fem gange om året, nemlig Nytårmorgen, Kongens fødselsdag (18. september), Mortensaften, Juleaften og 1. Juledags morgen.

Noget afgørende brud med fortiden kunne der dog ikke blive tale om, så længe bygningerne led af så store mangler, som det var tilfæl-

det før 1852, hvor der knap nok var sket ændringer siden 1680. Noget af det værste var det store kolde murstensgulv og de gamle, dårlige alkovesenge, som også var for korte, simpelthen.¹⁰

Hospitalsforstanderen havde under de givne forhold gjort, hvad han kunne for at lindre trængslerne for hospitalslemmerne. Det har derfor været en bitter dag for ham den 13. november 1850, da der kom bud om, at Mogens Tømmermands enke, Margrethe Lucasdatter, der havde boet i Hospitalet siden 1838, var blevet bragt ind på Dragheims ligstue i Lille Hjultorvgade efter at være blevet trukket op af søen af fisker Peder Baltzer. Forstanderen fik ganske vist indhentet stiftamtmandens tilladelse til, at hun måtte begravnes på kirkegården, men uden jordpåkastelse eller andre ceremonier. En mørk novembermorgen klokken 6 blev hun i al dulghed sænket i jorden til skæret fra en tranlampe. De otte ligbærere fik deres normerede betaling, såvel som snedkeren, graveren, fiskeren, avlsmanden, der kørte med liget, og madam Dragheim. Hvordan var mon stemningen i Hospitalet? Var der nogen, der skammede sig, eller måske nogen, der hoverede? Vi får det aldrig at vide. Vi véd kun, at Hospitalet på denne tid havde en opvarterske, som efter hospitalsforstanderens eget udsagn gjorde såre megen skade i sin tjeneste. Måske var det hende, der havde gjort livet så surt for den stakkels tømmerkone, at det førte hende i døden.¹¹

Dog, livet gik videre efter disse dystre novemberdage, og til julen fik hospitalsforstanderen endda en ekstra understøttelse bragt i hus på 16 rbdl., 1 pr. lem, julen 1852 forhøjet til 2 rbdl., men da var der på grund af ombygningen også kun 15 kvinder i Hospitalet. Den daglige understøttelse blev samtidig forhøjet fra 9 til 12 sk. Forstanderen begrundede det med, at de gamle og tildels svage menneskers arbejdsfortjeneste var for intet at regne, og 9 sk. kunne under dyrtiden ikke række til blot det tarveligste ophold. Der var dog én, som allerede fik 13 sk., og som forstanderen på grund af hendes særdeles gode opførsel indstillede til 16 sk., men hun var også 96 år gammel, næsten blind og måtte så at sige fødes af hånden. Karen Jensdatter hed hun og var enke efter en brølægger, og hun blev noget af en sensation i Hospitalet. Folketællingen i 1855 opgiver hendes alder til

98 år, i 1860 er hun 106, og da hun dør i 1861, går det landet rundt i aviserne, at landets ældste indbygger er død i Viborg Hospital – 108 år gammel! Regnestykket går ikke helt op.¹²

Karen Jensdatter var flyttet ind på Hospitalet i 1845 – med sine 88 år var hun allerede da den ældste i Hospitalet – så hun havde oplevet hele den store udvikling. Indadtil var det selvfølgelig en forandring, at der igen kom mandfolk i huset, men det kom nu ikke til at gå ganske efter planerne. Justitsministeriet gav i november 1853 tilladelse til, at der måtte optages 12 mandspersoner, 8 fra købstaden og 4 fra stiftet. Stiftsøvrigheden skar det i første omgang ned til 6, men alligevel måtte hospitalsforstanderen beklage, at han kun kunne bringe én eneste i forslag. »Af trængende gives der en mængde«, skrev han, »men de mangler al sædelighed, og det er vistnok ingenlunde hensigten med pladsernes besættelse i Hospitalet at tage endog det allermindste hensyn til fattigvæsenets tarv og skille det ved nogle af dets så omtrentlig i bund og grund moralsk fordærvede personer«. At hospitalsforstanderen navnlig havde brændevin og drukkenskab i tankerne, skal vi snart se beviser på. I første omgang blev der i 1854 kun optaget 5 mænd, nemlig fra byen skrædder Joseph Richter, som vi kender, og hvis kone allerede havde fået plads – enkelte ægtepar kunne nu optages – en skomager, en forhenværende konsumtionsbetjent, og fra stiftet en mand fra Skive og en forhenværende skolelærer. Det var samtidig meningen, at der skulle ansættes yderligere en gangkone, men hospitalsforstanderen forudså, at det kun ville bringe ufred og fik i stedet for ansat et ægtepar som gangkone og portner til en løn af henholdsvis 50 og 40 rbdl. Den tidligere opvarterske gled efter gammel praksis ind som menigt hospitalslem, men ministeriet understregede ellers nu, at gangkonen ikke mere skulle have nogen fortrinsret til optagelse.¹³ Som et kuriosum kan det nævnes, at gangkonen i 1871 fik lov til på Hospitalets regning at bade to gange om ugen på sygehuset i Grønnegade.¹⁴ Lemmernes behov i den retning var der endnu ingen, der tænkte på. Portneren skulle fungere som en slags altnuligmand og også gå gangkonen til hånd ved lemmernes opvartning, dog naturligvis kun de mandliges. Der blev en del udskiftninger af disse funktionærer, formentlig på grund af den meget

beskedne løn, men i 1874 var det dog drukkenskab, der førte til deres afskedigelse. Problemet med at skaffe kvalificerede mandfolk til lemmepladserne blev løst ved at omdanne en mandsstue til kvindestue og konvertere et antal mandspladser til fruentimmerpladser. Omkring 1860 var det normale tal på lemmerne 20 kvinder, fordelt på 3 lemmestuer, og 6 mænd på 1 værelse. Man fastholdt, i overensstemmelse med fundatsen, en forskel i ugepengebet, så de ældste i gårde fik 5, de øvrige kun 4 mk. om ugen.

I ældre tid var det, som vi har set, næsten aldrig forekommet, at én, der havde fået plads i Hospitalet, ønskede at udtræde. Det vedblev at være en sjældenhed, men det forekommer dog, i 1860, i 1892 og i 1898; i det sidste tilfælde havde en mand betalt 500 kroner, da han i 1896 var indtrådt, dem fik han tilbage ved sin udtrædelse.¹⁶ Den ældgamle skik med at »indkøbe« sig i Hospitalet fortsatte altså, og den almindelige sum i slutningen af århundredet var netop 500 kroner, som vedkommende nød renten af til sin død. I 1879 havde Rasmus Mogensen, herregårdsskytten, købt plads til sig og kone for 2.000 kroner; beløbet var ikke at kimse af, det svarede til et par almindelige årslønninger, men renterne skulle som sagt tilfalde ægteparret i levende live.¹⁷

Med den store ombygning fulgte en række praktiske forbedringer i lemmernes daglige tilværelse. Der blev syet rigtige sengemadrasser udstoppet med hø og halm, der blev syet og opsat rullegardiner med hornringe og messingknapper, man fik dørmåtter og skærmbredter, latrinerne blev nu tømt hver månedsdag, og der blev ligefrem antaget ekstra hjælp for gangkonen til hovedrengøring og pudsning af de mange kakkelovne. De nye kakkelovne gjorde, at man ikke mere behøvede at indkøbe de lette lyngtørv, som støvede så meget, og man begyndte nu at købe regulært bølgebrænde. I 1857 tegnede Hospitalet fast abonnement på Viborg Stiftstidende, og i den forbindelse kan vi nævne, at man i 1864 fik bevilling til gasbelysning. Det blev dog ikke til noget, fordi man frygtede for de gamles sundhed, og i stedet for blev der i 1866 anskaffet petroleumslamper til lemmernes stuer; i regnskaberne hedder det altid stenolie. De ældgamle højtidsaftenspenge faldt bort, fordi der ikke stod noget om dem i fundatsen, men

Den tidligere herregårdsskytte og skovfoged Rasmus Mogensen (1807-1900) i fuld krigsmaling, fotografens bagtæppe illuderer skoven, men hunden, der har apporteret, er ægte nok; sine hunde dresserede han selv i hospitalsgården. Rasmus Mogensen var en velsitueret mand, som i 1879 indkøbte sig selv og sin kone i Hospitalet for 2.000 kroner. Hospitalets arkiv. Landsarkivet.

det opvejedes rigeligt af, at der nu blev udbetalt hvert lem 2 rdl. om året til vask og lys.¹⁸

Og bespisningen på højtidsdage hørte langt fra op. Risengrød stod altid på menuen, Nytårsaften vankede der klipfisk, på kongens fødselsdag – Frederik VII var født den 6. oktober – morgenkaffe med hvdebrød, middagsmad med risengrød og flæskesteg med surkål foruden kage, om eftermiddagen kaffe og om aftenen smørrebrød, kage og punch – det tør man da kalde et fyrsteligt traktement! Mortensaften fik man andesteg og sigtebrød med puddersukker og Juleaften flæskesteg! Altid desuden kaffe med behørigt tilbehør af fløde og sukker. Det er da til at forstå, når den nye forstander i 1863 skriver, at det ville forårsage de gamle en stor sorg, om denne ældgamle skik skulle ophøre; han fik da også lov at fortsætte. I 1880 blev det endeligt bestemt, at hospitalsforstanderen måtte anvende indtil 150 kro-

Viborg Stift. Viborg Hospital.

Den nugældende Fundats er af 15de Martz 1855, hvorefter Hospitalet udelukkende er bestemt for Trængende af Viborg Stift. Lemmernes Antal er normeret til 27, nemlig 6 Mandfolk og 21 Fruentimmer, og skulle $\frac{2}{3}$ af Pladserne besættes med Personer fra Viborg By, $\frac{1}{3}$ fra det øvrige Stift. Lemmerne nyde frit Huusly, Varme, Ildbrændsel til Madlavning, Lægehjælp, Medicin og Sygepleie, 2 Rd. aarlig til Badst og Lys, samt derhos en ugentlig Pengeunderstøttelse, de 12 ældste hver 7 K. og de øvrige 6 K. Udenfor Stiftstelsen nyde f. T. 6 Personer Understøttelse fra 15 Rd. 20 ø til 6 Rd. 8 ø aarlig.

Stiftelsen eier Jorder af Hfl. 10 Td. 1 Skp. 1 Fd. 2 $\frac{1}{2}$ Alb., Tiender til Beløb c. 17 $\frac{1}{2}$ Td. Rug, 71 Td. Byg og 24 Td. Havre, samt en Capital, der ved Ugangen af Aaret 1872 udgjorde 37,902 Rd. 93 ø, hvorunder er indbefattet forskjellige Dotationer og Legater af Private.

Direction.

Stiftamtmanden og Bisoppen over Viborg Stift.

Inspection.

Byfogden og de tvende Sognepræster i Viborg.

Kammeradschef for Adam Conrad Birger Reif, Forstander.

Et klip i »Kongelig dansk Hof- og Statskalender« fra 1874. Fra 1870 har de danske hospitaler (stiftelser) været oplaget i Stats-håndbogen, endnu et tydeligt vidnesbyrd om, hvad man kunne kalde deres sociale opstigning. Som man kan regne ud, står det mærkelige tegn i teksten for: mark; egentlig er det bogstavet m med et forkortelsestegn.

ner årligt til lemmernes bespising plus et tillæg af 10 kroner til Juleaften.¹⁹

En ganske særlig glans kom der til at stå om en guldbryllupsfest i 1860. Det var en forhenværende dugmager på Bruunshåb, Hans Madsen Høyer, og hans kone, Ane Dorthea Koktoft, der var blevet optaget i Hospitalet året før, og som den 9. december, en søndag, kunne holde guldbryllup. I sin indstilling om højtideligholdelsen af dagen nævnte forstanderen, at parret stedse i ord og gerning havde vist taknemmelighed for at kunne henleve deres sidste dage uden bekymring for udkomme og pleje, »det kan ikke andet end hjertelig glæde enhver, der færdes imellem disse tvende gamle at være vidne til den inderlige kærlighed, hvori de leve med og omgås hinanden«. Og festet blev der rigtignok. Brudeparret blev udstyret med de allerbedste klædningsstykker, der fandtes i sortimentet efter afdøde lemmer. Festdagen begyndte med morgenkaffe og hvedebrød for i alt 30 personer, deriblandt også guldbrudeparrets to gifte døtre fra Viborg. Klokkeren 12 var der gudstjeneste i hospitalskirken og derpå middags-

spisning, oksekødsuppe, flæskesteg med surkål, butterdejskager og rødvin – 6 flasker á 24 sk.; så eftermiddagskaffe og til slut aftensmørrebrød og kage samt punch. Endda havde hospitalsforstanderen erholdt myndighedernes tilladelse til at overrække brudeparret en gave på 10 rdl. Hele herligheden kostede hospitalskassen 24 rdl.²⁰ Og så fik den gamle hospitalsforstander oven i købet endnu en lejlighed til at feste, da forhenværende skrædder Richter og hans kone, Ane Magdalene Ørum, holdt guldbryllup den 26. april 1862. De to gamle døde et år efter med få dages mellemrum. Det var et stort tab for Hospitalet. Richter var meget værdsat af hospitalslemmerne, helt fra 1841 havde han, som det vil huskes, haft sin gang i Hospitalet som oplæser og var i 1854 selv blevet hospitalslem, få måneder efter sin kone.²¹ Ak, lidt af festglansen blegner, når det oplyses, at ægtefæller dengang måtte bo på hver sin flersengsstue. Først i slutningen af 1870'erne fik Hospitalet mulighed for at lade ægtefæller bo sammen på én stue.

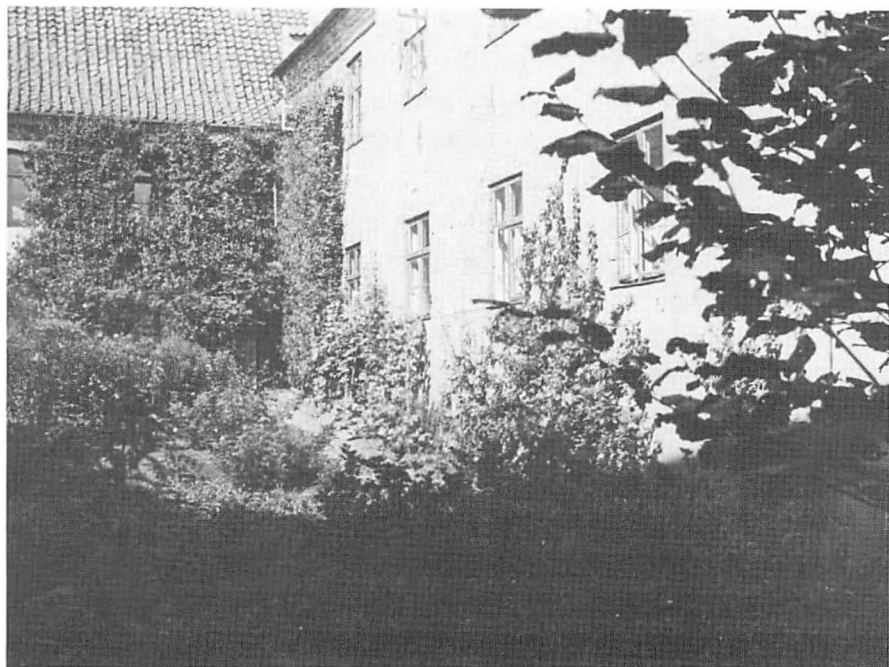
Var der dem, der kikkede vel dybt i festbægeret? Vel næppe ved disse lejligheder, hvor man var cirka 30 personer om at dele de 6 flasker vin og 2 flasker punch-ekstrakt. Men efter festerne kom igen den grå hverdag, og hvor fandt man da bedre lindring end i brændevinen, som flød billigt og rigeligt i Viborg. Blandt deltagerne i guldbryllupsfesten i 1860 havde været en Ane Kathrine Dam; løverdagen den 9. marts 1861 optrådte hun stærk drukken i Hospitalet, og rygten gik, at hun én gang tidligere havde været beruset uden for Hospitalet på offentlig vej. Hospitalsforstanderen havde givet hende en advarsel og forbudt hende at forlade Hospitalet, og inspektionen indskærpede advarslen og gav hende udgangsforbud til den 4. april. Ganske samme straf fik en anden kvinde, som gentagne gange havde vist sig som skændegæst og fredsforstyrer. I denne sag var spiritus vistnok ikke indblandet; det gjaldt derimod madam Krogsdahl, som samme efterår blev bortvist fra Hospitalet på grund af drikfældighed, men hun var nu også kun optaget på prøve.²²

Bortset fra den beklagelige episode i 1874 med afskedigelsen af den drikfældige portner, skal vi helt frem til 90'erne for at finde så ondartet tilfælde, at det har nedfældet sig i hospitalsakterne. Det drejede sig om forhenværende skrædder Jens Nielsen, og man må retfærdig-

vis sige, at myndighederne viste stor langmodighed over for ham. I foråret 1893 fik han første gang en alvorlig irettesættelse af inspektionen for utilbørlig opførsel mod hospitalsforstanderen i forbindelse med drukkenskab. Det gentog sig i 1894, hvor han højt og helligt lovede bod og bedring og ganske at afholde sig fra spiritus. Men i maj 1895 var det galt igen. Jens Nielsen havde ingen anden undskyldning, end at han, når han var fuld, ikke kunne styre sin tunge og ikke selv var rigtig klar over, hvad han sagde og gjorde. Denne gang var målet fuldt, og han blev bortvist; men nu opstod problemet med, hvad man skulle stille op med 500 kroner, som han havde indbetalt ved sin indtræden i Hospitalet, og som han hidtil havde fået udbetalt renterne af – dér lå altså hunden begravet! Renterne af 500 kroner kunne omsættes i et betragteligt antal pægle brændevin. Inspektionen indstillede, at pengene hjemfaldt til Hospitalet, da det måtte formodes, at Jens Nielsen straks ville forbruge dem til drik og lignende, men hospitalsdirektionen mente ikke, at der var hjemmel til at forholde ham pengene, så Jens Nielsen fik sine 500 kroner. Hvor længe de forslog, melder historien ikke. Muligt dog, at fattigvæsenets dokumenter kan oplyse det.²³

Jens Niensens tilfælde var i virkeligheden en undtagelse. Fra 1860'erne var hangen til spiritus ikke mere noget problem for Hospitalet. Det skyldes uden tvivl, at den tendens til at forbeholde Hospitalet de lidt »finere« fattige, som vi tidligere har berørt, var blevet kraftigt understreget i den nye fundats fra 1855, jævnfør forrige kapitel. Endnu tydeligere blev det måske udtalt af Justitsministeriet i 1871, hvor man pegede på, at stiftshospitalerne tidligere ikke var blevet holdt bestemt adskilt fra de egentlige fattiganstalter, men nu var der ved siden af de egentlige lemmestiftelser blevet indrettet pladser, bestemte for trængende af den dannede middelstand. Det var med andre ord en helt bevidst politik. Hospitalerne var statslige institutioner med kongelig fundats, sorterende direkte under det høje Justitsministerium, og man skulle meget have sig frabedt at blive sammenlignet med de kommunale fattiganstalter af forskellig art.²⁴

At forholdene på Hospitalet alligevel ind imellem kunne være nok så ufredelige, vidner en sag fra 1857 om. Der var sket det uheldige, at

*Et virkelig idyllisk billede af Hospitalet set fra sydøst, vistnok taget under Første Verdenskrig, da solen skinnede helt frit over bygningerne.
Lokalhistorisk Arkiv, Viborg.*

man omtrent samtidig i 1856 havde fået optaget to mænd fra stiftet, som begge havde været købmænd i Skive, og den ene, Carl Christian Hansen, viste sig hurtigt som en ondskabsfuld spektakelmager. Gangkonen og hans fæller på mandsstuen klagede over, at han var trodsig og grov mod alle og satte splid imellem dem. I første omgang fik han en alvorlig påmindelse og advarsel, men få uger efter blev der igen klaget over, at han afstedkom stor ufred på stuen. Nu blev der afholdt et formeligt forhør på Hospitalet, hvor det kom frem, at Hansen især lod sit onde lune gå ud over den anden købmand fra Skive, som hed Theodor Bechman og var gået fallit; særligt dette sidste var årsag til stadige spydigheder, som Bechman led overmåde meget under og som gjorde ham meget nedtrykt. Han blev støttet af de andre lemmer, og skrædder Richter forklarede, at der forhen sted-

se havde været fred på stuen, men nu kun somme tider. Hansen havde påstået, at lemmerne var instrueret af hospitalsforstanderen til at vidne imod ham, men de erklærede højtideligt, at deres udsagn var afgivet uden nogen som helst indflydelse fra forstander Hagemanns side. I øvrigt gik Hansens forsvar på, at han nogle gange havde fået råddent kød, at forstanderen ulovligt oppebar sine store indtægter af Hospitalet, der var fattigt, og at lemmerne burde have noget mere og forstanderen noget mindre. Han var ikke grov mod Bechman, men blot ivrig efter at disputere politiske materier med ham. I øvrigt ville han aldrig være gået ind i Hospitalet, hvis han havde vidst, at han alene skulle rette sig efter forstanderens forskrifter. Ikke underligt, at inspektionen herefter anså hans ophold på stiftelsen for umuligt og indstillede ham til udvisning – den 22. juni måtte han pakke sine sager og gå, hans afsked har uden al tvivl indeholdt nogle drøje eder og forbønder over forstander og Hospital.

Her skal indskydes, at når Christian Hansen kunne klage over kødets kvalitet, hænger det sammen med, at det efter nyordningen var blevet almindeligt, at lemmerne købte varm middagsmad hos portneren, selv om det indtil 1938 stod dem frit for at benytte de to køkkener. Prisen pr. portion blev i 1873 sat op fra 12 til 16 øre, hvilket igen gjorde en forhøjelse af ugepengene nødvendig.²⁵

Det er indlysende, at så mange mennesker ikke kunne bo så tæt inde på livet af hinanden, uden at det af og til måtte komme til gnidninger; armod volder tit trætte, lyder et pinagtigt gammelt ord-sprog. En sen tradition vil vide at fortælle om kridtstreger på gulvet til at markere den enkelte beboers domæne.²⁶ Det lyder betænkeligt, men hvis det virkelig er forekommet, har det i alt fald været et undtagelsestilfælde. Det gælder også en sag fra 1884, hvor et hospitalslem, Stine Hansen, klagede skriftligt over gangkonen. Stine hævdede, at hun kom godt tilrette med de andre lemmer, og hun ønskede bare at gå i fred og ro, men hun var nødt til at benytte køkkenet, og her var hun alle tider i vejen for portnermadammen, som flyttede hendes gryder og overøste hende med skældsord og øgenavne af den mest modbydelige slags. Det viste sig imidlertid, at Stine allerede tidligere var blevet advaret af hospitalsforstanderen imod at blive

Det første bevarede gruppebillede af Hospitalets beboere taget ca. 1898. I øverste række fra venstre slår portnerfolkene, Mads Christian Jensen og madam Ane Jensen – de fungerede som portner og gangkone fra 1893 til 1910 – tidl. købmand Jacob Nielsen Handberg (1828-1908), karetmager Bauerrath (1818-1905), Anders Lindskov (1822-1910), smed Diges enke Christiane, født Stilling (1815-1907), snedkerenken Eleonora Nielsen (1815-1904), fhv. værtshusholder og bager Fr. Peter Nielsen (1818-1900), Carl Ludvig Fr. Ober (1830-1914), Bodil Ober (1828-1915). Siddende: Berthel Thorups enke Kirsten (1820-1907), Anders Crones enke Inger Marie (1821-1908), madam Ane Kirstine Lindskov (1825-1910), Stine Hansen (? 1826-98), enkemadam Anna Kirstine Wendel (1825-1902) og Bodil Marie, enke efter strøpemager Svedstrup (1821-1900). I nederste række bl.a. hospitalsforstanderens søn, Frederik (1890-1984), som blev højesteretsdommer, og datteren Agnete (1888-1973), der uddannedes til røntgenlæge og levede sine sidste år i Bruunshåb.

Hospitalets arkiv. Landsarkivet.

ved at tirre gangkonen, som i øvrigt omgikkes lemmerne med den største venlighed, efter hvad disse berettede til forstanderen. Hospitalsforstanderen havde også tilbudt Stine at flytte ovenpå til det andet komfur, men det ville hun ikke, og lemmerne ovenpå ville også helst være fri for hende. Han ville nu ved første passende lejlighed flytte hende op og betegne hende i øvrigt som umedgørlig, ind-

bildsk og særdeles dum.²⁷ Det sidste stemmer nu ikke ganske overens med hendes velformede klageskrivelse; men har hun virkelig selv forfattet og skrevet klagen? Næppe.

Men som altid er det undtagelserne, der springer mest i øjnene. Intet glemmes snarere end vel gjort; intet huskes længere end ilde gjort, siger et gammelt ord. Den store part af hospitalslemmerne, som levede en stille og fredelig tilværelse bag klostermurene, tager ikke megen plads op i inspektionens forhandlingsprotokol og andre akter. At lemmernes økonomiske vilkår nu var bedre end nogensinde – måske bortset fra Hospitalets første 100 leveår – fremgår tydeligt, f.eks. af fortegnelser over medbragt bohave. Typisk er Mette Marie Bystrups fra 1854: 8 chemiser, 3 par lagner, 4 kjoler, 5 forklæder, 8 tørklæder og 1 par briller, 3 underskjorter, 1 par sko, 1 par tøfler, 1 stol, 1 bord og 1 rok, 3 dyner, 4 puder, 1 dragkiste, 1 par (koge)kar og 1 tæppe, 2 par strømper.²⁸ I slutningen af århundredet finder vi så velsituerede hospitalslemmer, at deres gedigne møbler ligefrem var efterspurgt på dødsboauktionerne; blandt de faste liebhavere skal have været den bekendte læge, stiftsfysikus P. W. Heiberg.²⁹ I 1878 solgtes der for 425 kroner, i 1881 for 603 og i 1883 for 752 kroner – i forhold til vore dages priser kan vi roligt gange med 100. Det hændte også, at hospitalslemmer efterlod sig pengebeløb af betragtelig størrelse, kulminerende i 1883 med 639 kroner.

Nu blev lemmernes ugepenge også reguleret op i takt med stigningen i leveomkostningerne, men da ugepengene var fastlagt i fundatsen, måtte der hvert år ansøges om forhøjelse. I 1866 nåede man for første gang op på en hel rigsdaler om ugen, dog kun til de 12 ældste, de øvrige måtte klare sig med 80 sk. Ved pengereformen, da man fra 1. januar 1875 gik over til kroner og ører, ansattes ugepengetaksterne – den forhøjede middagspris taget i betragtning – til henholdsvis 2 kroner og 33 øre og 2 kroner.³⁰

Ifølge fundatsen skulle der egentlig være 27 lemmer i alt, 21 fruentimmer og 6 mandfolk, men det højeste antal, man nåede, var 26. I begyndelsen af 1890'erne var der 3 kvindestuer ved normal belægning, hver med 6 beboere, 1 mandsstue med 4 mandfolk og 2 små værelser beregnet til 2 personer, hvor man kunne lade ægtepar bo sammen.

Den store årlige fest for beboerne var den såkaldte skovtur. Men i årene før Første Verdenskrig var det nu ikke en egentlig tur. Alle samledes i Hospitalets have, og festen begyndte med, at der blev serveret smørrebrød, altid det samme: et stykke med lammesteg, et med rullepølse og et med schweizerost. Her til blev der brygget en punch efter en gammel, speciel recept (bemærk vinglassene!), og den satte altid humøret svært op, bl.a. hos gamle køretmager Bauerrath, der kunne et utal af de gamle laussange, som han utrætteligt forlystede selskabet med. I baggrunden med stråhat står forstander Heise og midt for bordet sidder sønnen Frederik, der da var ung juridisk student. Fotografi fra ca. 1910 i Landsarkivet. Hospitalets arkiv.

Tallet 26 følte på den tid som en overbelægning, og man fik derfor ved midten af 1890'erne gennemført en indskrænkning i antallet af kvindelige lemmer fra de normerede 21 til 17, de 6 mandepladser blev der ikke rørt ved. Med virkning allerede fra 1. marts 1893 blev ugepengene forhøjede fra 2,35 kroner til 2,65 kroner for de 12 ældstes vedkommende, og fra 2,00 kroner til 2,25 kroner for de øvriges vedkommende. Men også det nye tal – 23 – følte snart som alt for højt, og allerede i 1899 tillod man en gradvis nedsættelse af tallet til 16 i alt, heraf kun 4 mænd. Normalt skulle 11 pladser forbeholdes byen, de sidste 5 stiftet. Ugepengene steg i 1901 til 3,00 kroner til de ældste

Regning

L.A. 73

til Viborg Hospital over de gamle Bespisning Juleafdelene 1932.

Fiskenesleg	15.65
Kartoffler	0.50
Brødmaal	0.20
16 Flasker Öl	3.84
3 $\frac{1}{2}$ Risengryn	0.60
10 Potter sød Sløtt	2.20
3 " skum "	0.27
$\frac{3}{4}$ $\frac{1}{2}$ Smør	0.78
2 Brodskiver og Hane	0.15
2 $\frac{1}{2}$ huggede Æbler	0.52
Kaffe og Sild	4.00
11 Potter	1.10
11 Smørbrød	1.10
	<hr/>
	42 30.91

Betalt - d. 28/12 1932

J. P. Nielsen
Portner

Regnskabsbilaget fra 1932 siger mere end mange ord om den udvikling, der er sket i de sidste 50 år. Bemærk det gamle tegn for pund.

Hospitalets arkiv, Landsarkivet

og 2,65 kroner til de øvrige, og det beløb blev man stående ved, trods alle prissvingninger, helt til den Anden Verdenskrig.³¹ Et vigtigt princip, som dengang afgjort har været følt som en betryggelse for Hospitalets beboere, blev slået fast ved århundredets udgang, nemlig at et hospitalslem ikke kunne fjernes fra Hospitalet på grund af senilitet. Det drejede sig i 1897 om en gammel kvinde, som ifølge hospitalslægen led af senil hjernesvækkelse, der gjorde hende utilregnelig; han ville derfor have hende overført til en sindssygeanstalt. Men det satte distriktslægen sig imod, da hun ikke var sindssyg, men blot åndelig svækket på grund af alderdom og ikke egnede sig til indlæggelse på en sindssygeanstalt. Der blev derfor indrettet en sygestue til hende i Hospitalets lave nordfløj, ved at rullestuen blev delt. Portnerfolkene skulle overtage pasningen af hende imod ekstrabetaling.³²

Ved Første Verdenskrigs begyndelse var der 15 hospitalslemmer, 12 fruentimmer og 3 mandfolk. Kvinderne boede sammen på 3 stuer med 4, 3 og 2 senge hver. Dertil kom så 3 stuer til ægtepar. Allerede fra 1915 var der kun 2 flersengsværelser tilbage; efter en modernisc-

Kristi Himmelfartsdag, den 21. maj 1925 var Hospitalet på udflugt til viborgensernes klassiske udflugtsmål, Bækkelund (Hald), og her blev forstander Heise fotograferet hånd i hånd med den 91-årige Inger Johanne Johansen, som i sin tid havde været med til at opdyrke et stykke af Loldrup Hede. Hun var blevet optaget i 1908 og døde i 1927, og Heise skrev en smuk nekrolog til Viborg Stiftstidende (28.9.1927). Hospitalets arkiv. Landsarkivet.

ring i 1932 kun ét beregnet til 3 eller 4 kvinder. Fra 1920 fik man de første 2 egentlige eneværelser, deres tal var i 1932 vokset til 5, men det normerede antal lemmer eller alumner, – i daglig tale hed de altid blot: de gamle – var stadigvæk 15.

Bortset fra de enkelte særtilfælde, vi har hørt om, gled livet sin stille gang i årtierne før Første Verdenskrig. Til de festligheder eller gilder, der blev holdt for hospitalslemmerne, søjedes i 1884 et såkaldt »kartoffelgilde«. Hvad det egentlig gik ud på, er ikke til at sige, men meget tyder på, at man på denne tid havde kartofler i det meste af Hospitalets have og toft, og at det var optagningen af dem, man fejrede. I hvert fald er det sikkert, at hospitalslemmernes gode gamle ret til små private havelodder var gået tabt under de store omvælt-

ninger ved århundredets midte, og det til trods for, at 1855-fundatsens § 16 udtrykkeligt tildelte dem denne ret, mens § 6 gav hospitalsforstanderen brugsretten til hospitalstoftet. Først efter forstanderskiftet i 1888 lykkedes det med stort besvær at få trukket en grænse mellem have og toft. Fra foråret 1889 kunne de rørige hospitalslemmer atter dyrke deres lille havelod. Vi hører så ikke mere til noget kartoffelgilde, men til gengæld indførte forstander Heise en rigtig sommerskovtur for beboerne. Det kunne nu nok også tiltrænges, for de store træer på »Tausens Minde«, som i sin tid var skænket af den kendte plantningsmand, konsistorialråd og sognepræst i Hjermind Hans Bjerregaard, skyggede efterhånden slemt over Hospitalet.³³

Vi skal hilse på enkelte af de særprægede personligheder, der havde hjemme i Hospitalet omkring århundredskiftet; de er nok et bekendtskab værd. Der var de gamle Lindskovs, som var blevet optaget i 1885.³⁴ Anders Lindskov havde været med i slaget ved Fredericia, og på 6. juli-dagen gik han altid op ad hospitalssmøgen til Mogensgade og stod dér med krigsmedalje på brystet og gjorde honnør, når regimentsmusikken marcherede forbi; det var noget, der passede den stærkt nationalt sindede forstander Heise godt. Lindskov var en vidt berejst mand, havde været med på korvetten »Galathea«'s berømtelige jordomsejling 1845-47. En hel herlighed var det, hvis man kunne lokke ham til at fortælle om liv og rejser, og den kunst mestrede forstanderens børn og deres kammerater. Så forsvandt hospitalsstuens kalkede vægge, og man stirrede ind i Østens fagre riger og mod et koralrev i Det Store Stille Ocean, eller man var med på Fredericias vold i natten klam og kold – virkelighed og eventyr gik i ét – det hele til et lystigt akkompagnement af madam Lindskovs strikkepinde; og der var rige muligheder for at genopleve historierne, Hospitalets store domæne var en uforlignelig legeplads. Madam Lindskov døde i august 1910, 85 år gammel, Anders tre måneder senere, 88 år gammel. Der var den gamle Bjerregaard, søn af sognepræsten i Hjermind.³⁵ Han var en ret belæst mand, og adskillige latinskoleelever kom hos ham og læste fransk. Og madam Weber ikke at forglemme! Hendes mand havde været fisker på Slien, og hun berettede om, hvordan hun havde hjulpet »den Herzog«s sønner

Ægteparret Lindskov i stiveste puds, Anders med sin kære krigsmedalje på brystet. De boede i Hospitalet fra 1885 til 1910, og uden dem var Hospitalet ikke blevet det, det var i disse år. Chr. E. Jørgensen, Viborg, fot. Hospitalets arkiv. Landsarkivet.

med at løbe på skøjter, blandt dem den senere Christian IX, når de på vinterdage fra Lyksborg kom ned til Slien. Det fortalte hun kronprinsen (Frederik VIII) under et besøg i Hospitalet. »De var nogle vilde krabater«, forklarede hun, »kan De høre, jeg siger *vilde krabater?*«. »Ja, det kan jeg«, svarede kronprinsen, »og det skal jeg fortælle min fader, når jeg kommer hjem!«. ³⁶

Der var også madam Felzner. Hun stammede fra egnen ved Stettin; hendes mand var kommet til København som instrumentmager, men var blevet sindssyg. Og den forhenværende maltgører Ober og hans kone; han var født i Perlinghausen i det lille fyrstendømme Lippe-Detmold. ³⁷

Men den mærkeligste af dem alle var guldmageren Lauritz Koch, som stammede fra Nibe. Det hed sig, at han havde været en fremstående handelsmand og selv haft skibe på Spanien. Han havde prøvet lidt af hvert, været juvelér, guldsmed, fotograf, sømand m.m. Nu drev han en slags alkymistisk virksomhed på Hospitalet og fremstil-

I sommeren 1923 var forstanderparret rejst til Færøerne for at besøge sønnen, der dengang var sorenskriver dér. Det gav biskop Johannes Gøtzsche (1921-36) anledning til at invitere Hospitalets beboere på et sommerbesøg i bispegårdens store have; afstanden for den udflugt var jo overkommelig. Biskoppen står længst til højre. Hospitalets arkiv. Landsarkivet.

lede et metal, der ikke var til at skelne fra guld og som var mere modstandsdygtigt. Der var mange, som kom hos ham og fik forlovelsesringe, de holdt mindst lige så godt som urmagerens. Glemmes må heller ikke den gamle herregårdsskytte Rasmus Mogensen, som brugte hospitalsgården til at dressere hunde i; han blev 93 (se billedet side 211). Gamle var Hospitalets beboere i det hele taget, meget gamle endda efter tidens forhold. Christian Heise konstaterede i 1936, at i de 48 år, han havde været hospitalsforstander, havde Hospitalet kun været beboet af 94 mennesker. Fra 1868 til 1900 blev der optaget 39 personer i Hospitalet; gennemsnitsalderen ved deres død var 81-82 år.³⁸

De gamle mennesker satte pris på at samles i den lille lyse kirkesal hver søndag. I henhold til fundatsen var det for resten ligefrem en

*Fotografi fra mellemkrigsårene af Hospitalet set sydfra. Længst til venstre har vi vinduerne ind til den daværende hospitalskirke, som også blev brugt til konfirmandstue.
Det kgl. Bibliotek fot.*

pligt. Til højtiderne og én gang hver måned prædikede den residerende kapellan ved Domkirken, de andre søndage læste klokkeren ved Domkirken en prædiken. Efter ældgammel skik blev alumnerne taget til alters to gange om året, en onsdag om foråret og om efteråret. Man kunne i kirken også glæde sig over klokkerens orgelspil og endda et lille drengekor. I 1890 var orglet imidlertid slidt op og kunne ikke mere sættes i stand. På grund af instrumentets særlige betydning på dette sted, hvor de gamle ikke kunne deltage i sangen, bevilgedes der straks 350 kroner til indkøb af et harmonium. Det gamle dekorative orgel fik dog lov at blive stående, nu kun til skue. Det hændte virkelig også en sjælden gang, at der var barnedåb eller bryllup i den lille hospitalskirke, nemlig når Domkirken af en eller anden grund var ude af brug, eller det drejede sig om portnerparrets familie.³⁹

Og så kom der for alvor ungdom i huset igen – som der havde været i længst svundne dage. Den residerende kapellan tog nemlig kirkesalen i brug til konfirmandundervisning, hvad den egnede sig fortrinligt til. Det var almindeligt accepteret, at bedre stillede børn gik til stiftsprovsten, som underviste i en korsarm i Domkirken, mens de andre søgte til den residerende kapellan; nogle af børnene kom langvejs fra, da Asmild og Tapdrup sogne hørte under Domkirken helt frem til 1921.⁴⁰

Mangen formiddag har lyse barnestemmer klinget ud over Hospitalet, med Ingemanns og Grundtvigs salmer især:

Os har og Vorherre kær,
ingen sjæl han glemmer,
i hvert solglimt Gud er nær
og vor glade morgensang fornemmer.

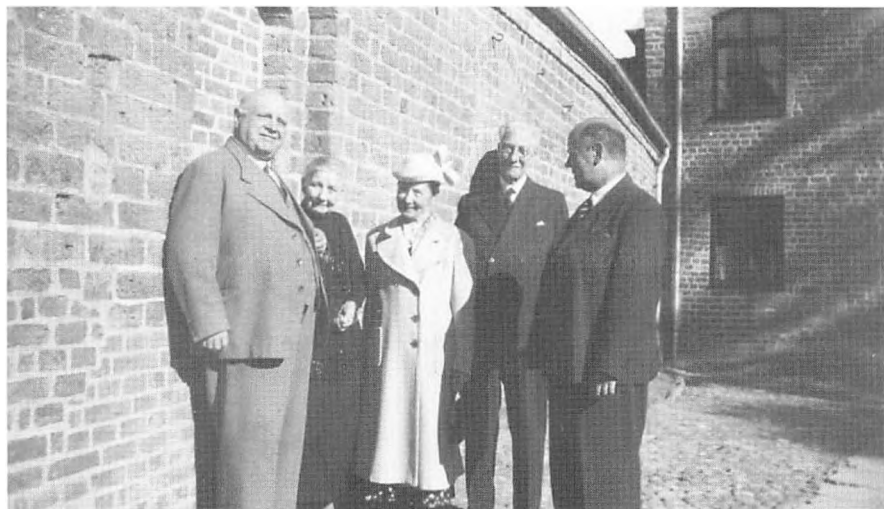
40. Om vor egen tid

Kommer Tiid, kommer Raad

Man taler om mands minde. I året 1986 må det vel i det mindste række tilbage til 1930'erne. Men den menneskelige hukommelse er en såre flygtig materie, og meget er hændt, og meget er glemt siden 1939, dét år – vil mange af den ældre generation sige – verden gik af lave, da Anden Verdenskrig brød løs.

Ingen anden periode i Hospitalets lange historie har bragt så mange forandringer som tiden fra 1940 til 1980. Hospitalet har både skiftet navn og karakter. Det er hovedtrækkene i denne udvikling, som i høj grad afspejler den almindelige samfundsudvikling, vi skal følge i dette afsluttende kapitel. Udviklingen frem imod det, vi har vænnet os til at benævne: det moderne velfærdssamfund.

Efter Chr. Heises død i januar 1940 videreførtes hospitalsforretningerne af hans søn, landsdommer Frederik Heise, bistået af Magdalene Heise, indtil en nyudnævnt forstander kunne træde i funktion fra den 1. oktober. Det blev amtsfuldmægtig, cand. jur. Børge Hel-

*I september 1949 kunne hospitalsforstander Børge Helweg-Larsen (til højre i profil) fornøjet vise den nyrestaurerede stiftelse frem, i dette tilfælde for boghandler Victor Christensen, Nytorv 5 (til venstre), fru landinspektør Einar Glerup Christensen – hvis mand er fotografen – frøken Emma Holm og hendes broder skomagermester Julius Holm, Mogensgade 10; de var naboer til Klosteret. Helweg-Larsen (1891-1960) var klosterforstander i 20 år, fra 1940 til 1960. Han kom til at spille en rolle i byens kulturliv, bl.a. som formand for Biblioteksforeningen og medlem af Centralbibliotekets bestyrelse.
Klosterets arkiv.*

weg-Larsen (1891-1960).¹ Da havde man forlængst oplevet den tyske besættelse den 9. april, men krigsårenes voldsomme begivenheder kommer ingensteds direkte til udtryk i Hospitalets akter. Den 9. april, den 29. august 1943, den 19. september 1944, endsig den 4. maj 1945 – ingen af disse afgørende datoer eksisterer i hospitalsakterne. Sådan må det jo være. Men selvfølgelig har man både i forstanderbolig og kloster fulgt krigsbegivenhederne med bævende hjerte, lyttet til paukeslagene fra BBC: »Her er London«, græmmet sig over de tyske hæres fremgang og frydet sig over deres strategiske tilbage-trækninger og med iver studeret de illegale blade. Hospitalsforstanderen blev i 1944 medlem af Frit Danmarks lokalkomité som repræsentant for Dansk Samling.² Men om al den slags tier de officielle papirer. Derimod har et dramatisk og opsigtsvækkende borgmesterskifte i foråret 1945 ikke kunnet undgå at blive registreret i inspektio-

nens forhandlingsprotokol, fordi borgmesteren havde sæde i inspektionen, men det er ikke her stedet at gå nærmere ind på denne sag.³

Første gang de unormale forhold overhovedet anmelder sig i akterne er i september 1940, da det på given foranledning indskræpes beboerne, at de er pligtige til at aflevere alle rationeringsmærker og rabatmærker til levnedsmidler til portnerkonen, fru Rasmussen.⁴

De knappe tider viser sig også ved, at hospitalsforstanderen i december 1940 startede en privat juleindsamling til fordel for de gamle i Hospitalet. Ganske vist fik beboerne stadig deres ministerielle »julegave« – det fortsatte helt til 1960 – men beløbet, som i forrige århundrede oprindeligt var fastsat til 2 rdl., senere 4 kroner, blev aldrig reguleret. Det samme gjaldt ugepengene, som i 1901 én gang for alle var fastsat til 3 kroner og 2 kroner og 65 øre, mens bespisningsvederlaget til portnerfolkene naturligvis flere gange blev sat i vejret; i 1945 nåede man op på 2 kroner pr. dag.

Et af krigsårenes og de første efterkrigsårs største dagligproblemer var brændselsforsyningen, og det gjorde kun ondt værre, at de tre første vintre, 1940-42, var de rene fimbulvintre. Som før antydet generobrede tørvene deres gamle plads og blev næsten den eneste tilgængelige varmekilde frem til 1947, selv om Direktoratet for Vareforsyning af og til benådede Hospitalet med en beskeden tildeling af udenlandsk brændsel, eller der kunne fremskaffes lidt brændestød (af stubbe eller rod). Tørvene købtes stykvis, f.eks. i 1941 150.000 stk. til 2 øre pr. stk. eller 3.000 kroner; det var betydeligt over det samlede ugepengebæleb. Endnu i 1946 blev der givet over 6.000 kroner ud til tørv, og man indkøbte tørv til op i 50'erne. Hospitalet var så god en kunde, at dets anbefaling blev benyttet til at skaffe en vognmand fra Kragelund nye gummiringe i 1945.

At indvinde noget ved besparelser var der næsten ingen mulighed for; der var egentlig kun kontoen for beboernes bospisning, og den skar man allerede i 1941 ned, så man kun holdt festmåltid på kongens fødselsdag og juleaften (= dronningens fødselsdag) plus kaffe på kronprinsens fødselsdag; det betød en besparelse på cirka 200 kroner, og man bemærker, at den traditionsrige skovtur også faldt

bort, men den blev nu gnoptaget straks i den glade befrielsessommer i 1945.

Kun ganske enkelte steder skinner krigssituationen direkte igennem, som i 1942, da politimesteren sendte 6 beskikkelsesbreve for husvagter på Hospitalet – mindre kunne ikke gøre det! – eller da Luftværnets Socialtjeneste i 1943 ønskede oplysning om eventuel frivillig indkvartering. Og i april 1944 blev der indrettet et regulært beskyttelsesrum i »den gamle hvælvingskælder« (nuværende kirkerum), som ellers kun blev benyttet til redskabs- og oplagringsrum, men som nu fik indgang fra stueetagens gang gennem lem og trappe og fik bræddegulv og både elektrisk lys og nødbelysning. Det er dog nok et stort spørgsmål, hvor ofte de gamle virkelig kravlede ned i kælderen, som vel ellers har været ét af byens sikreste beskyttelsesrum.⁵

Et problem blev aktuelt snart efter forstanderskiftet i 1940, nemlig en tiltrængt hovedstandsættelse af hele Hospitalet. En istandsættelse både ud- og indvendigt blev i 1941 anslået til at ville koste 22.000 kroner.⁶ De penge kunne ikke skaffes. Derimod kunne det nok lade sig gøre at finde 10.300 kroner til istandsættelse af forstanderboligen; de faktiske omkostninger kom endda op på 14.100 kroner, hvilket også medførte en påtale af borgmesteren.⁷ Byggesagen kørte nu videre gennem en årrække, og et utal af forskellige instanser blev efterhånden indblandet, foruden Justitsministeriet gjaldt det både Arbejds-, Social- og Kirkeministerium. Økonomien var selvfølgelig det ømme punkt, og man drev det her til at søge Dansk Arbejdsgiverforening om støtte, dog forgæves. Et stort arbejde blev lagt i at interessere »Foreningen til gamle Bygningers Bevarelse«, repræsenteret ved dr. phil. Vilh. Lorenzen, i sagen.⁸ Det resulterede i 1947 i et tilskud på 200 kroner og et brev i 1949 om, at der ikke var flere penge at få! Nej, i realiteten var der kun de tre udveje: en eller anden form for statstilskud, kommunalt tilskud eller salg af Hospitalets jorder. Det sidste blev allerede i 1942 påpeget af hospitalsforstanderen som eneste farbare vej, og Justitsministeriet havde i 1943 accepteret denne løsning. Salget af hospitalsjorder var faktisk begyndt i 1942, da man, efter først at have afslået at sælge et meget stort areal i Sønder-

marken til landinspektør Ove Nauntofte for knap 20 øre pr. kvadratalen, solgte et areal ved den østlige ende af Middagshøjvej til gartner Julius Dam, som havde budt 35 øre pr. kvadratalen.⁹ Men ellers var det næsten udelukkende kommunen, som kom til at overtage jorderne, enten ved egentligt køb eller ekspropriation, selv om der var nok af private tilbud. Det har nøje sammenhæng med byggesagen, for det afgørende gennembrud kom i januar 1947, da byrådet vedtog at yde 20.000 kroner til Hospitalets restaurering imod at erhverve forkøbsret til Hospitalets jorder. I løbet af de følgende 10-15 år overgik praktisk taget alle hospitalsjorderne til kommunen.

Til gengæld kom der altså skred i byggeplanerne. Et overslag fra 1944, hvori også Justitsministeriets arkitekt, Christian Borch, var inddraget, viste en udgift på 35.370 kr. I januar 1945 besøgte Nationalmuseets direktør, Poul Nørlund, klosteret, som han kaldte »en perle, og dem har vi ikke for mange af i Viborg«. Om sommeren kom museumsinspektør Hugo Matthiessen på besøg og tilrådede indtrængende en hurtig restaurering for ikke at risikere større skader på bygningerne. Under hospitalsforstanderens forhandlinger med arkitekt Christian Borch nåede man frem til en ny plan, som blev den, der blev virkeliggjort. Hidtil havde man tænkt sig at indrette værelser i stedet for kirkesalen i sydfløjens første etage; kirkesalen skulle i stedet flyttes over i den gamle fire-personers stue på første sal i hovedfløjen. Den nye plan indeholdt den virkelig fremragende idé at udnytte det smukke, hvælvede kælder- eller beskyttelsesrum til en lille kirkesal; derved fik man mere plads at disponere over, og den endelige løsning blev den, at der indrettedes lejlighed til portnerfamilien i den gamle kirkesal og til gengæld værelser til alumner og siden husassistent i den lave vestfløj. Før man nåede så vidt, var der sket forskelligt. Først bevilgede Undervisningsministeriet 20.000 kroner til restaureringen. Det samme beløb bevilgede Viborg kommune, men, som vi har hørt, ganske vist imod at få forkøbsret til Hospitalets jorder. Det var næppe nogen dårlig forretning for byen, men det fik man ikke noget indtryk af under debatten i byrådssalen. Det blev fra alle sider fremhævet, at der var tale om en turistattraktion. Hospitalet blev betegnet som en lukket borg, som almindelige mennesker

ikke havde adgang til, mens den folkekære, socialdemokratiske sygekassemand, viceborgmester Peter Aarestrup hævdede, at som bygningerne lå for øjeblikket, kunne man dårligt være bekendt, at der kom turister derned; om selve institutionen mente han, at det var den slags, som hørte fortiden til, og at både bygningerne og jordarealerne burde overtages af det offentlige.¹⁰

Forudsætningen for, at restaureringsarbejdet kunne gå i gang, var, at Hospitalet selv skulle finansiere halvdelen af udgifterne, som var budgetteret til 80.000 kr. Hertil kom dog en skærv fra en af de kvindelige alumner på 500 kr.; til gengæld blev de samlede udgifter på godt 85.000 kr. Den daglige leder af arbejdet var arkitekt Frederik Jensen.

Arbejdet begyndte den 26. september 1947, og man var knap nok kommet rigtig i gang, før man fik en stor overraskelse: der var i virkeligheden kælder under hele hovedfløjen; det vestlige, fladloftede kælderrum var simpelthen fyldt op, velsagtens så langt tilbage som på reformationstiden. Nu fik man bekvem adgang til indretning af varmeinstallation, tørre- og strygerum m.m. Den 26. oktober 1948 holdt man en højtidelig afskeds gudstjeneste i den gamle kirkesal. En etapevis gennemførelse af restaureringsprojektet gjorde, at Hospitalet stadig kunne fungere, men naturligvis med store indskrænkninger; da man i foråret 1949 var ved at være færdig, var der 9 beboere tilbage, og man vedtog at opslå de ledige pladser. Under de nye forhold kunne Hospitalet rumme 16 alumner på 14 eneværelser og ét dobbeltværelse. Det trak noget ud med godkendelsen af kirkeprojektet, som blev restaureringens sidste led, men i efteråret 1949 kom man i gang og lod under arbejdet en beretning om restaureringen indmure i alteret; heri var afslutningen af det egentlige restaureringsarbejde dateret til 6. september 1949, så arbejdet havde varet næsten nøjagtig to år. Indvielsen af den nye lille kirke skete under stor højtidelighed den 4. december 1949 og blev foretaget af biskop Axel Malmstrøm. Ornitologen Peter Skovgaard, Joakim Skovgaards søn, havde som en gave påtaget sig at male kirkeruderne.¹¹

Det var ikke blot indendøre, at der skete ændringer i Hospitalet. Da man havde fået banket det udvendige mørnede puds af, viste der

sig så mange arkitektoniske ejendommeligheder, at man klogeligt valgte at lade de ældste dele af bygningerne stå med de gamle smukke munkestensflader.

Tilmed fik man nyt navn. Viborg Hospital blev til Viborg Gråbrødre Kloster. Dermed undgik man de idelige forvekslinger med amtssygehuset og sindssygehospitalet.¹² Det var en mindre ting, men samtidig fik man gennemført nogle vigtige ændringer i fundatsen, som klart viser, at vi er på vej ind i en ny tid. Beboernes ret til fri varme, fri lægehjælp, medicin og sygepleje blev ophævet, og samtidig blev stillingen som læge ved Hospitalet nedlagt.¹³ Men mest karakteristisk var det, at de gamle ugepenge faldt bort. Det var dem, man for ikke så mange år siden havde skullet leve af, men de 3 kroner, man var blevet stående ved, var i 1950 kun lommepenge – selv om det dog næsten modsvarede én dags kostpris; portneren fik pr. 1. april 1950 3 kroner og 10 øre om dagen i kostpenge pr. beboer. I 1950 kunne man også erhverve sig en god cigar for 75 øre. Bestemmelserne gjaldt dog kun for beboere, der blev optaget efter 1950, og det betød, at der blev betalt ugepenge helt frem til 1959.

I adskillige år efter 1945 var man stadig præget af at være i en efterkrigstid. I 1950 drøftede man *kødrabatmærkernes* indflydelse på kostprisen – et mærkværdigt ord i nutidige øren – og så sent som i 1952 købte man stadigvæk tørv. Dønningerne fra storpolitikken kunne også i disse år nå ind over Klosteret. I januar 1951 – under Korea-krigen 1950-53 – udarbejdede civilforsvarschefen en evakueringsplan for Klosteret; i inspektionen var man enige om, at beboerne og portnerfamilien burde flyttes i en samlet gruppe. I 1953 blev der oprettet et såkaldt karréværn, som portneren blev medlem af; dets videre historie er udforsket, men sikkert kortfattet.

Forskellige tekniske fremskridt i 1950'erne kan noteres. Allerede i 1949 havde man fået en henvendelse fra Viborg Varmeværk I/S om eventuel tilslutning, men Klosteret fik først fjernvarme i 1954. F.eks. i 1956 var udgiften til fjernvarme 9.260 kroner, men heraf betalte beboerne selv 3.670 kroner. I 1951 fik man vaskemaskine, centrifuge og strygemaskine og i 1957 køleskab. Derimod havde portneren på grund af Klosterets dårlige økonomi for egen regning anskaffet støv-

suger, rulle, el-ovn og forskelligt køkkeninventar, som Klosteret ved et portnerskifte i 1961 afkøbte ham for 880 kroner.

Nok havde man kunnet afslutte en hovedstandsættelse i 1949, men tiden rider hurtigt, når det drejer sig om krav til boligstandard, og der gik ikke mange år, før Klosteret var sattet agterud. I 1958 oplevede man, at der slet ingen ansøgere var til tre pladser, der var opslået ledige. Samtidig afslørede et bygningssyn flere brøstfældigheder, bl.a. gyngede gulvet i den lange gang i stueetagen. Justitsministeriet måtte derfor i 1958 bevilge 14.000 kroner bl.a. til indretning af et thcekken i stueetagen – hidtil havde beboerne været henvist til at begive sig ned i kælderen efter »privat« the eller kaffe. Der kom også porcelænsfliser på toiletterne og eget toilet til portnerfamilien; der blev opsat forsatsvinduer, og i gården blev der lagt en ordentlig fliserække.

En anstødssten for ansøgere var den arveret efter afdøde beboere, som vi véd havde været gældende fra ældgammel tid. Fra slutningen af 50'erne blev det normalt at ansøge om plads under forudsætning af fritagelse for bestemmelsen om Klosterets arveret; endelig ophævet blev den i 1966;¹⁴ til gengæld betalte man så en månedlig opholdsafgift på 35-50 kr., beløb som naturligvis steg i de følgende år med de hastigt stigende priser; i 1961 blev priserne fastlagt i forhold til værelsernes størrelse og beliggenhed, i 1967 varierede de fra 40 til 75 kr. Samme år forhøjedes kostprisen pr. dag fra 8,60 til 9,60 kr, og varmeprisen blev forhøjet fra 22 kroner til 32 kr pr. måned. Der var dog endnu enkelte beboere, som havde betalt et kapitalindskud; i 1967 drejede det sig om tre, som havde indskudt henholdsvis 1.000, 3.000 og 4.000 kroner. De betalte efter en anden takst, nemlig et samlet månedligt opholdsbidrag på fra 380 til 395 kr.

De stadige fremskridt, der var sket i den almindelige sociale for-
sorg, havde naturligvis også fået indflydelse på Klosterets forhold. Man kan sige, at den integrering med fattigvæsenet, man så energisk havde frigjort sig for ved midten af forrige århundrede, den blev nu gennemført, men med fattigvæsenet byttet ud med socialforsorgen, nærmere betegnet Viborg kommunes socialudvalg. I 1950 ansøgte forstanderen socialudvalget om brændselshjælp til beboerne, og i

1952 erfarer vi, at størsteparten af beboerne – det gjaldt 9 af 15 – fik alders- og invaliderente plus den særlige brændselshjælp, som naturligvis tilfaldt Klosteret. De øvrige betalte dengang 20 kr. om måneden for varme.

I 1957 var en alumne, som ikke havde nydt alders- eller invaliderente, men af sine egne midler bekostet opholdet på Klosteret, blevet indlagt på sygehuset, og man kunne forudse, at han for fremtiden ville kræve mere pleje, end Klosteret kunne yde. Ved udskrivningen blev han derfor indlagt på sygeafdelingen på De Gamles Hjem, og der blev tillagt ham understøttelse efter folkeforsikringslovens regler. Det er første gang, vi får *folkepensionen* nævnt; loven var vedtaget 26. september 1956 og trådte i kraft 1. oktober 1957 og blev selvfølgelig lige så stort et gode for Klosterets beboere som for alle andre over 67 (62) år.

Til gengæld bortfaldt efterhånden forskellige særlige goder, som beboerne traditionelt havde oppebåret. Det gjaldt den ministerielle julegave på 4 kroner – men det skal dog siges, at der var behjertede privatmænd, som vedblev med at sende et bidrag til Klosterets jul til helt op i 1970'erne – det gjaldt også beboernes ret til fri vask, og, mere kuriøst, men også efter direkte ministeriel ordre, beboernes adgang til at få fribilletter til Kinopalæet!

Klosteret var jo nu engang ikke noget sygehus; dog strakte man sig meget vidt, når det drejede sig om at beholde svagelige gamle, men det stillede store krav til personalet. I 1946 fik portneren, hvis årsløn da var 1.200 kroner, for første gang et tilskud til husassistentløn på 50 kroner (af en årsløn på 450 kroner). I 1957 ansøgte portneren om forhøjet husassistenthjælp med den begrundelse, at »mange af de gamle mennesker er nu så skrøbelige, at de kræver en mere indgående pasning«. Efterhånden blev det en betydelig økonomisk belastning for Klosteret. I slutningen af 1960'erne varetoges pasningen af en økonoma og to husassistenter; alene de sidstnævntes løn var da over 10.000 kroner om året.

Vi har dermed nærmet os et ømt punkt for Klosteret, og det var det allerede fra 1950, efter at hoveddistandsættelsen var overstået, nemlig økonomien. En sand strøm af ansøgninger om hjælp til så det

ene og så det andet flød gennem alle årene fra forstanderens skrivemaskine. Hovedparten gik naturligt nok til Justitsministeriet, hvor et udvalg vedrørende klostre og hospitaler administrerede betydelige midler, dels som legatpenge, dels som midler fra Tipstjenesten¹⁵ – den første ansøgning om tilskud af tipsmidler er fra 1952 – og fra Almindelig dansk Varelotteri, men også en lang række lokale foreninger og virksomheder fik gennem årene brev om understøttelse, og tilsammen var det ikke små beløb, der blev ydet. Det viste sig imidlertid at være noget i retning af et bundløst kar. I 1973 forhandlede man sig til et beløb på 6.500 kroner som hjemmehjælp, og i 1974 fik man for første gang et direkte kommunalt driftstilskud på 15.000 kroner, men samme år var driftsunderskuddet på over 11.000 kroner; det var en uholdbar situation. Årsagerne til miséren er ikke vanskelige at få øje på: det var den meget udgiftskrævende forplejning af de gamle, det var den kostbare drift af de store gamle fredede bygninger og ikke mindst bortsalget af hospitalsjorderne omkring byen, som havde givet en éngangsgevinst, men på længere sigt udhulede økonomien.

Det første forhold har allerede været omtalt, og vi har også set, hvordan der ikke engang var gået et tiår efter, at hovedstandsættelsen var afsluttet i 1949, før man måtte i gang med nye dyre moderniseringer. I maj 1960 døde forstander Helweg-Larsen og blev efterfulgt af amtsfuldmægtig, senere kontorchef Peter Høffding, der som revisor allerede var fortrolig med Klosterets forhold.¹⁶ Straks i sommeren 1960 lod han arkitekt Poul Erik Jensen besigtige Klosteret, og han erklærede, at først og fremmest måtte de fleste af tagene omlægges og lofterne isoleres ordentligt; det var alene anslået til 14.200 kroner. Men i virkeligheden var det kun lapperier, og i februar 1962 udtalte Justitsministeriet, at det i løbet af få år ville blive nødvendigt enten at foretage en omfattende istandsættelse af klosterbygningerne eller at afhænde dem og opføre en ny stiftelsesbygning andetsteds i byen. Det sidste, mente man, ville være det fordelagtigste og kunne måske ske gennem et mageskifte med kommunen, men Viborg kommune svarede i marts, at man ikke for tiden havde egnede erstatningsarealer. For første gang var der her sat et alvorligt spørgs-

Nils Peter Høffding, født 1925 som søn af komponisten Finn Høffding, kom til Viborg i 1954 som fuldmægtig ved stiftamtet. Han var forstander for Viborg Gråbrødre Kloster 1960-70. André Montell fot. Lokalhistro-risk Arkiv, Viborg.

målstegn ved Klosterets fortsatte eksistens i de gamle historiske bygninger. I 1966 udkastede forstanderen den idé at udvide Klosteret med en plejehjemsfløj, men den blev hurtigt skrinlagt bl.a. af økonomiske grunde.

På det tidspunkt var Klosterets egne ressourcer gennem salg af jord udtømt. Skal vi i korte træk følge denne side af Klosterets historie, kan vi konstatere, at i 1950 ejede Klosteret endnu knap 25 ha jorder, svarende til små 6 tdr. htk. I grundværdi var markjorderne da ansat til ca. 180.000 kr. Langt det største samlede stykke var matr. nr. 100a, dvs. arealet mellem jernbanen og Søndermarksvej. Det var

jord, gartner Julius Dam i mange år havde haft i leje, og navnet Tulipanvej erindrer endnu om hans imponerende lange tulipanbede. Klosteret forhandlede i 1950 med kommunen om et salg, men forhandlingerne mislykkedes, og i 1952 lejede kolonihaveselskabet »Klosterhaven« et stort areal og fik ret til leje af en anden del fra 1956; lejeafgiften blev i øvrigt, som det er skik for kirkelige jorder, betalt i forhold til kapitelstaksten (jfr. s. 134). Det endte alligevel med, at kommunen erhvervede arealerne,¹⁷ og det er da også værd at bemærke, at når man har kaldt det nye, avancerede ældrecenter herude, indviet i 1986, for »Klosterhaven«, så er det med god ret; det ligger på ældgammel klosterjord. I øvrigt var det ikke kun kommunen, der fik del i klosterjorderne. I 1953 solgte man et areal til Sindssygeanstalten for 36.000 kr., hvor nu plejehjemmet Søndermarken ligger.

I 1961 forhandlede man med kommunen om salg af nogle arealer i Søndermarken i nabolaget af den nuværende Finderuphøj-skole. Kommunen havde budt ca. 53.000 kr. Forstanderen noterede, at »under hensyn til den stadigt stedfindende forringelse af pengeværdien må salgsprisen være af en sådan højde, at Klosterets økonomiske stilling er sikret såvidt muligt i en overskuelig fremtid«.¹⁸ Man fik prisen sat ca. 10.000 kr. op, men det var der unægtelig ikke megen fremtidssikring i.

De allersidste markjorder, som blev afhændet i 1964, var nogle små jordstykker vest for Ålborgvej omkring nuværende Bøsemagervej-Industrivej. Alt dette resulterede i en pæn beholdning af obligationer, over 600.000 kr., som gav et renteafløb på 30-40.000 kr., men man kunne, som nævnt, slet ikke holde trit med udviklingen i priser og lønninger, eller med andre ord inflationen. Omkring 1970 var Klosterets nettoformue på godt halvanden million, men heraf var ejendomsværdien alene 935.000 kr.

I slutningen af 1960'erne var Klosteret endnu en gang ved at blive overhalet af udviklingen på boligområdet; det viste sig ved, at det ikke altid var helt let at få ledige pladser besat eller udlejet, som vel nu var den rette betegnelse.

I efteråret 1967 foretog Klosterets arkitekt, Poul Erik Jensen, en

fuldstændig opmåling med henblik på en modernisering, og i 1969 forelå der et færdigt projekt hertil, men det var så kostbart, at det foreløbig måtte lægges til side.

I januar 1970 tog Peter Høffding sin afsked. I første omgang konstitueredes stiftamtmand Egede Larsen i embedet, men fra 1. juni 1970 overtog landsdommer Svend Elming forstanderposten. Det var unægtelig en stor opgave at tage sig på: at redde Klosterets fortsatte eksistens som stiftelse. Uvejrsskyerne var allerede trukket op. Foreløbig gjaldt det blot om at holde det gående på bedst mulig måde. I 1971 fik man installeret nyt elektrisk køkken, men byggesagen kompliceredes yderligere, da brandmyndighederne samme år stillede vidtgående krav, bl.a. om branddør og brandtrappe. Beboerne selv mærkede foreløbig ikke noget til det truende uvejr, tværtimod; de fælles arrangementer blev udvidede på forskellig vis, f.eks. nøjedes man ikke med en sommerudflugt – eller »lyngblomstringstur«, som den nu blev kaldt – men drog også af sted pr. bus på en hyggelig forårsudflugt. Først i september 1973 gik situationens alvor op for offentligheden, da avisen meldte om »Uvis skæbne for Gråbrødre Kloster« og i juni 1974 omtalte en lukning som eneste udvej.¹⁹ Der var sket det, at der i sommeren 1973 var udarbejdet et nyt skitseprojekt til modernisering af både klosterbygningerne, forstanderboligen, som efter forstanderskiftet i 1970, blev lejet ud, og ejendommen Mogensgade 18B, som oprindeligt havde tilhørt Viborg Menighedspleje (jfr. s. 203), men som Klosteret i 1973 havde købt – efter at den forinden var overgået til kommunens omsorgscenter – med henblik på at indrette beboerlejligheder i huset. Det var et projekt til godt 1,8 millioner kroner, og i første omgang strandede forhandlingerne med Viborg kommune, som kun ville love en støtte på 125.000 kr. Andre muligheder som indretning af et kollegium for unge eller landsrettens overtagelse af bygningerne blev nævnt, men allerede i 1974 var fremtidsudsigterne ved at ændre sig til det bedre. Den egentlige årsag hertil skal søges på internationalt plan, nemlig i den såkaldte oliekrise, der havde taget sin begyndelse i 1973. Den udløste en økonomisk krise, som igen førte til et betydeligt fald i beskæftigelsen. For at afbøde arbejdsløsheden, særligt blandt bygningshåndværkerne, stil-

De komplicerede restaureringsproblemer drøftes under et byggemøde 1975 eller 1976. Fra venstre ses den nuværende klosterforstander Svend Elming, museumsinspektør Erik Levin Nielsen, borgmester O. Th. Nielsen (1972-85), fra Justitsministeriet kontorchef Jacques Hermann og fuldmægtig Poul Lodberg, domprovest Knud Gjesing og arkitekt Poul Erik Jensen. Lokalhistorisk Arkiv, Viborg.

lede staten betydelige midler til rådighed, bl.a. også til arbejder på bygninger af historisk interesse, administreret af Statens særlige Bygningssyn. En første bevilling herfra på ikke mindre end 700.000 kroner førte til, at man i 1975 kunne gå i gang med restaureringsarbejdet. Projektet var indskrænket til kun at omfatte selve klosterbygningerne, idet både forstanderboligen og huset Mogensgade 18B i 1975 blev solgt til private. Planen gik ud på at fjerne arkitekt Tholles kamtakkede tilbygning på nordsiden sammen med et par mindre tilbygninger, så kun den tårnagtige bygning blev tilbage (jfr. s. 177). I hovedfløjen skulle der indrettes fire fuldt moderne 1-værelses lejligheder med badeværelse og køkkenfaciliteter. I sydfløjen skulle der indrettes to 2-værelses lejligheder og en 1-værelses lejlighed. I sydfløjens nordgavl, hvor der før havde været køkken, skulle en jernbetontrappe føres igennem til tagetagen.

*Justitsministeren ankommer til genindvielsesfesten den 12. september 1977. Orla Møller var på denne tid både justits- og forsvarsminister, men forlod samme år dansk politik og døde i 1979. Ved hans side stiftamtmand Florian Martensen-Larsen, som efter at have været amtmand i Thisted siden 1961 var stiftamtmand i Viborg 1970-81, og domprovst Knud Gjesing, som var medlem af klosterets styrelse 1963-1986. Yderst til venstre (i nærbillede) pastor Axel B. Jeppesen, residerende kapellan ved Domkirken og dermed også »hospitalspræst« fra 1954 til 1985, og til højre fhv. landbrugsminister, kommunegartner Chr. Thomsen, Viborg. Uden for billedet biskop Johs. W. Jacobsen (1968-85).
Lokalhistorisk Arkiv, Viborg.*

Restaureringsarbejdet blev ikke så lidt dyrere end forudset, men til gengæld også mere spændende, for ikke at sige sensationelt, end vist nogen havde ventet. Arbejdet blev nøje fulgt af Viborg Stiftsmuseums folk under ledelse af Erik Levin Nielsen, og det overraskende var, at det viste sig muligt at rekonstruere et senmiddelalderligt rum i hovedfløjens stueetage, nærmere betegnet den gamle østlige, mindre lemme, som utvivlsomt i sin oprindelse var kongeligt residensgemak på Christian III's tid og som derfor straks blev navngivet: Kongens Kammer (jfr. s. 22). Viborg er i dag den eneste by hertilands, der kan fremvise et sådant rum.

Retableringen af Kongens Kammer betød, at man måtte nøjes med syv i stedet for otte lejligheder, og den kostede ekstra ca. 150.000 kr., men udløste til gengæld nye tilskud både fra Bygningssynet, private fonde og Viborg kommune, som vedtog at yde et årligt tilskud på 7.000 kr. til Kammerets drift. De samlede byggeudgifter blev i 1977 opgjort til 1.925.000 kr., men hertil kom senere bl.a. ca. 150.000 kr. til nyindretning af gård og have, som blev sat i forbindelse med »Tausens Minde« med adgang for offentligheden; til dette sidste ydede kommunen et tilskud på 40.000 kr.

Fra 1. april 1977 var alle syv lejligheder udlejet, og der var oprettet venteliste. Eventuel særlig pleje ydes herefter af den kommunale hjemmehjælp, og mad kan bringes op fra Ibsgårdens køkken. Samtidig var driftsunderskuddet vendt til et smukt overskud på 39.000 kr.

Den officielle indvielse af Klosteret i sin nye skikkelse fandt sted den 12. september 1977 i overværelse af justitsminister Orla Møller (1916-79). Katedralskolens kor opvartede med sange fra renæssancetiden på det sted, hvor i sin tid skolens peblinge var blevet bespist (kap. 7). Æresgæsten ved aftenens festmiddag i Kongens Kammer var, selvfølgelig, en person af kongelig byrd: Dronning Ingrid.²⁰

Vi skal til at tage afsked med Klosterets beboere – dem, der har været bogens egentlige emne; men det bliver med generationen før den store restaurering – de nulevende beboere lader vi beholde deres privatliv i fred og overlader dem til fremtidens historikere.

Vi kommer på besøg engang i 1960'erne. Da var der for længst sket en markant ændring i sammensætningen af beboerne, således at mændene for første gang nogensinde var kommet i stort overtal. Det var begyndt i 1958, og nu var der 12 mænd og 2 kvinder, altså i alt 14. Når det samlede antal var formindsket med to, skyldes det, at dobbeltværelset, der i 1949 var blevet indrettet i sydfløjens stueetage, i 1957 var blevet omdannet til samlingsstue, hvor man i 1962 fik et fælles fjernsyn med bistand fra Dansk Radio Hjælpefond. Vi skal altså helst komme henad klokken halv-otte, for der var nu skabt en ny fast rytme i beboernes dagligdag. Lidt før halv-otte blev der lindet på dørene til de mange enkeltværelser, og man hørte den karakteri-

*Gammelmandshygge på Klosteret før hovedrestaureringen. I centrum det kolossalt dybe sort-hvide fjernsyn, som kun kunne stå i et hjørne, og ellers er her alt, hvad der hørte sig til. Humøret fejler tilsyneladende heller ikke noget, men billedet er i virkeligheden taget lige før rømningen af Klosteret i 1975 og viser de sidste tre tilbageværende beboere.
Lokalhistorisk Arkiv, Viborg.*

stiske lyd af hjemmetøfler på gammelmandsfødder, der alle stiledede mod samlingsstuen og TV-avisen. Der var skruet godt op for lyden, og man kunne være aldeles sikker på, at det hele mandede ud i højrøstede disputer om politik og moral. Ja, som man dog råbte op; det kunne lyde som skænderier, men det endte næsten altid i al fordragelighed.²¹

På samlingsstuen mødtes man også til et månedligt kaffebord. Og juleaften her, sikken trængsel og alarm! Forstanderfamilie, portnerfamilie og alle beboerne med slægtninge og venner. Jo, samlingsstuen

var blevet et hjertekammer i Klosteret. Men man spiste ikke hér. Maden blev tilberedt i køkkenet af »portneren«, som nu var blevet til en dame, en økonoma, med to husassistenter til hjælp, og båret rundt på bakker; det gav anledning til mangan hyggelig snak. Ved middagsmadstid trak duften af den gode mad mange af de gamle hen i forstuen foran køkkenet, og også her kunne den indbyrdes ordveksling blive mere end højkrøstet, så det blev køkkenpersonalet for meget, og døren blev smækket op med et: »Ka' I så holde op!« Det skabte madro.

Med i livsrytmen hørte også den månedlige kirkegang, for selvfølgelig skulle man i kirke, og selvfølgelig skulle man stades op i det fine, sorte tøj. Træls bare, at man knap nok kunne nå at få sin morgenmad i fred! Så gik det i samlet trop til kirke og alterbord.

Vi har et par gange tidligere dvælet ved alumnernes høje alder. Klosterpersonalet fra dengang forbavses endnu ved erindringen om, hvor gamle de blev, og hvor raske og rørige de holdt sig. Alumneprotokollen for disse år er ikke ført sådan, at man umiddelbart kan dokumentere rigtigheden heraf, men der er ingen grund til at tro, at der skulle være sket nogen ændring fra forrige tider (side 224). Vi tør derfor drage den slutning, at det gamle kloster har indeholdt en art livsforlængende eliksir! Det må være ensbetydende med, at det har virket befordrende på livskvaliteten, som man siger i dag. Men hvordan?

Ja, hvorfor skulle man egentlig slippe sit tag i livet – selv om de fleste venner udenfor efterhånden var døde, og man, ærligt talt, ikke så for meget til familien – så længe man havde sin egen særprægede stue i de ærværdige gamle bygninger, fik sin gode mad – som ikke var »maskinmæssig«, men lavet som vor mor lavede den – bragt ind af en venlig sjæl, der havde tid til en lille sludder, eller portnerfamiliens pigebarn kom pilende parat til et parti ludo, lige forbistret spændende hver gang. Og én skulle vel nok vise dem, at man endnu var mand for at klare gravningen af den stump havebed eller magtede at skære kød for, som kød nu skal skæres, selv om man var fyldt de halvfems. Man mandede sig op til at sidde strunk i søndagstøjet i kirkestolen, hvor særlig salmesangen vakte en genkendelsens glæde rækkende

helt tilbage til barndommens skolegang og konfirmandtid. For resten var det vel ved at være tid at få læst sin avis og komme hen på samlingsstuen og få vist de tosehoveder ovenpå, hvem der kunne råbe højest, og hvem der kunne overdøve hvem!

Kunne tiden blive for lang? »Det er'en æt for mæ«, svarer gamle gårdejer Jakob Busk fra Mønsted, »A goer på læsestuen på biblioteket hver jenneste daw«; biblioteket lå på hans tid i Kompagnistræde.²² Selvfølgelig, man var ikke i Paradis. Det hændte, at en og anden ikke kunne finde sig til rette i Klosterets miljø og udtrådte, det hændte også, en enkelt gang, at uoverensstemmelserne mellem to alumner blev så store, at den ene måtte fortrække, skønt han var 88 år gammel, og trist var det, når én måtte af sted til det ene eller andet sygehus eller til kirkegården. Men at Klosteret i almindelighed bød sine beboere gode kår og dermed virkede direkte livsforlængende, det er en given sag.

Det kom for alvor for en dag, da Klosteret under den store restaurering i 1976-77 skulle rømmes helt, og beboerne overføres fortrinsvis til kommunale plejehjem. Man var fra klosterledelsens side fuldstændig klar over, at det var et meget stort problem, og at det ville blive en smertelig omstillingsproces, og alt blev gjort for at lette overgangen. Men den radikale restaurering krævede en fuldstændig rømning. Der var meget stærke vidnedsbyrd om, hvor inderlig de gamles tilknytning til Klosteret havde været, og for dem, der havde kendt disse gamle, var det en ynke at se, hvor påfaldende hurtigt de sygnede hen og døde, efter at de var blevet løsrevet fra det gammelkendte miljø. Der var kun to af de gamle beboere, der vendte tilbage til Klosteret.

Desto mere må man glæde sig over, at det lykkedes at genskabe Klosteret som stiftelse, så det fortsat kan byde ældre mennesker et sted, hvor det er godt og trygt at bo.

Disse sidste linjer på mange års arbejde er skrevet efter en visit i Klosterets gård, en glitrende majdag i 1986, med sindet fuldt af fryd og uro. Sollyset sitrede i de spinkle lysegrønne lindeblade af hjerte-

Ejvind Rasmussen og Arne Sindberg fot. 1986.

form – for naturligvis er det lindetræer, der er plantet i gården, det træ hører hjemme i hver en rigtig gård i vort land.

Fuglesang fra de høje træer på »Tausens Minde« og små kluk fra vandkunsten, jo, også et fjernt kor af barnestemmer hørtes, fra børnehavens legeplads nord for Klosteret. Bag lindetræernes kroner rejste sig de røde mure af store, håndgjorte munkesten og stenkvadre, dejligt levende at se på, gode at røre ved. Ingen plet i Viborg er så fredfyldt og så fuld af historiske minder som denne stille gårdsplads i byens midte.

Men samtidig véd jeg godt, at også beboerne bag de tykke klostermure er usikre på tilværelsen, og netop nu med ængstelse studerer deres avis, med beretninger om atomulykken i Tjernobyl. Verden *er* en anden efter 1945. Hvad kan man da bygge på? Ja, hvad var det for en grundvold, som Klosterets grundlæggere, den hellige Frans' mindrebrødre, byggede på for 7-800 år siden, og også Hans Tausen og de andre reformatorer nu for 450 år siden? Det er såmænd det samme, som den dag i dag lyder i den prunkløse lille kælderkirke, som bogstaveligt er Klosterets fundament. I to små enkle verslinjer har *Grundtvig* sagt det,²³ så det ikke vil glemmes:

Gud, vi er i gode hænder
dine hænder, gode Gud.

Kilder og litteratur

Trykte kilder og litteratur

- Adelsårbogen Danmarks Adels Årbog 1884-
Andersen, Ernst: Legater og Stiftelser (1962).
- Arent Berntsen Berntsen, Arent: Danmarckis oc Norgis Fructbar Herlighed (1656, genoptryk 1971).
Arup, Erik: Danmarks historie bd. 3 (1955).
- Atlas Danicus Peder Hansen Resens. Atlas Danicus: Viborg Bispedømme, udg. af Chr. Behrend og Gunnar Knudsen (1934).
Bevaringsplan for Viborg. Registrant (1975).
Blache, H. H.: Bidrag til Skoletugtens Historie, i: Historisk Tidsskrift 3.rk. 4.bd. (1865).
Blicher, Niels: Topographic over Vium Præstekald. Udg. af Søren Vasegaard (1924).
Bokkenheuser, Chr.: Viborg Hospital, i: FVA 1935 s. 119-153.
Bonde, Aage: Professor Rasmus Nielsen og Viborg, i: FVA 1960 s. 177-98.
Brasch, Chr. H.: Om Robert Molesworth's skrift »An account of Denmark as it was in the year 1692« (1879).
Brorson, Christian: Forsøg til den anden Bogs Fortolkning i Chr. V's danske og norske Lov bd. 2 (1801).
Bruun, Daniel: Slægts- og Barndomsminder fra Viborg-egnen (1925).
Bækholm, Sven: Modstandsbevægelsen i Viborg, i: FVA 1965 s. 175-202.
- CCD Corpus Constitutionum Daniæ. Forordninger, recesser m.v. 1558-1660. Udg. af V. A. Secher. Bd. 1-6 (1887-1918).
- Dahlerup Dahlerup, Troels: Den sociale forsorg og reformationen i Danmark, i: Historie XIII, 1-2 (1979) s. 194-207.
- Danske Prokuratorer H. Hjorth Nielsen: Danske Prokuratorer med kongelig bevilling 1660-1869 (1935).
- Danske Sagførere H. Hjorth-Nielsen: Danske Sagførere under loven af 26. maj 1868 (1941).
- DBL Dansk biografisk Leksikon, 2. og 3. udgave.
- DL Christian V's Danske Lov 1683. Udg. af V. A. Secher (1891).
Laurids Engelstof's Rejsdiagttagelser i Jylland i Aaret

1805. Meddelt af C. Behrend, i: Jy. Saml. 3. rk. 6. bd. (1908).
- Chr. Erichsøn Chr. Erichsøn: Viborg Byes Beskrivelse (1727, fotografisk optryk m. efterskrift af Jens Velle og Per Hofman Hansen 1984).
- Erslev/Møllerup I Kong Frederik den Førstes danske Registranter. Udg. af Kr. Erslev og W. Møllerup (1879).
- Erslev/Møllerup II Dansk Kancelliregistranter 1535-1550. Udg. ved Kr. Erslev og W. Møllerup (1881-82).
- Farstrup og Axelson Dagbog fra det 16de, 17de og 18de Aarhundrede forud sammenskreven af Hr. Mads Pedersen Farstrup og Hr. Lauritz Axelson. Udg. af Ignatius Becher (1823).
- FVA Forordningssamling, kvartudgaven 1670-
Fra Viborg Amt. Årbøger for Historisk Samfund for Viborg Amt 1929-
Geistlige Reskripter, ny rk., 5. bd. (1860) udg. ved C. E. Schwartzkopf.
Glamann, Kristoff: Otto Thotts uforgribelige tanker om kommersiens tilstand (1966).
Grundtvigs Sangværk bd. 4 (1949).
- Gyldendal Danmarks historie bd. 2, tiden 1340-1648, 1. halvbind: 1340-1559. Af Kai Hørby og Mikael Venge (1980).
2. halvbind: 1559-1648. Af Helge Gamrath og E. Ladewig Petersen (u.å.).
Hegelund, Peder: Almanakoptegnelser 1565-1613. Udg. v. Buc Kaac (1976).
Heilesen, Henning: Om graabrødrenes fordrivelse fra deres kloster i Viborg, i: FVA 1952 s. 38-51.
- Heilesen Heilesen, Henning: Randers Klosters historie (1958).
- Heise Diplomatarium Viborgense. Breve og Aktstykker til Viborg Bys og Stifts Historie 1200-1559 v. A. Heise (1879).
- Hofman Samlinger af Publique og Private Stiftelser, Fondationer og Gavebreve bd. 3 udg. af Hans de Hofman (1758).
- Hvidtfeldt, Arild: Danmarckis Rigis Krønike, folioudgaven 1653.
- Hvidtfeldt Hvidtfeldt, Johan: Viborg Tugthus i 1700-årene, i: Jy. Saml. ny rk. I. s. 1-58.
Ilsoe, Grethe: Juridisk eksamen for ustuderede, i: Personhistorisk Tidsskrift årgang 105 s. 111-47.
Jensen, F. Elle: Konsistorialråd Hans Bjerregaard, i: FVA 1955 s. 107-126.
Jensen, F. Elle: Pietismen i Jylland (1944).
Juridisk og statsvidenskabelig stat, div. år.
- Jurister A. Falk-Jensen og H. Hjorth-Nielsen: Candidati og Examinati Juris etc. 1736-1936 bd. 1-5 (1954-59).

- Jy. Saml. Jyske Samlinger. Udg. af Jysk Selskab for Historic, Sprog og Litteratur 1866-.
- C. E. Jørgensen Jørgensen, Carl E.: Viborg Katedralskoles historie (1960).
- KBb Kancelliets Brevbøger vedr. Danmarks indre forhold 1551-1645. Udg. af Rigsarkivet (1885-1968).
Thomas Kingos Aandelige Siunge-Koor. Udg. af apoteker A. E. Sibbern (1931).
- Kirkelove Danske Kirkelove vedr. Kirken, Skolen og de fattiges Forsørgelse 1536-1683. Udg. af Holger Fr. Rørdam. Bd. 1-3 (1883-89).
- Klosterkrønike Krøniken om Graabrødrenes fordrivelse fra deres klostre i Danmark. Oversat af Henning Heilesen (1967).
Koch, L.: Kong Christian den Siettes Historie (1886).
Kornerup, Bjørn: Det lærde tidsrum 1536-1670, i: Den danske kirkes historie bd. 4 (1959).
- Kornerup og Lorenzen Bjørn Kornerup og Vilh. Lorenzen: Aalborg Stiftshospitals Historie (1931-39).
Kristensen, Hans Krongaard: Jordfaste fortidsminder i Viborg (1984).
Kristeligt Dagblad.
- Kronens Sk. Kronens Skøder på afhændet og erhvervet Jordegods i Danmark. Udg. af Rigsarkivet bd. 1-5 (1892-1955).
Köcher, Arthur: Søndre Sogns Kirkes Historie (1929).
Kaae, Buc: Føj for pokker, i: Fra Ribe Amt 1975 s. 163 ff.
- Svend Larsen Larsen, Svend: Graabrødre Hospital og Kloster i Odense. Et Bidrag til den sociale Forsorgs Historie (1939).
- Lauridsen Lauridsen, John T.: Fra udstødte til anbragte. Marginalgrupperne i Danmark 1536-1950, i: Socialhistorie og samfundsforskning (1984).
Lausten, Martin Schwarz: Religion og politik. Studier i Chr. III's forhold til det tyske rige i tiden 1544-1559 (1977).
Lindbæk, Johs.: De danske Franciskanerklostre (1914).
Lindhardt, P. G.: Reformationstiden 1513-1536, i: Den danske kirkes historie bd. 3 (1965).
Lorenzen, Vilh.: De danske Klostres Bygningshistorie bd. 2: Franciskanerne (1914). Bd. 3: Dominikanerne (1920).
Lorenzen, Vilh.: Graabrødre Klosters og Kirkes Bygningshistorie, i: FVA 1935 s. 1-43.
Malling, Anders: Danske Salmehistorie bd. 2 (1962).
Marmora Danica. Udg. af E. Pontoppidan bd. 2 (1741).
Matthiessen, Hugo: Snapstinget (1946).
Ministerialtidende A og B.
- Mørch Mørch, Søren: Den ny Danmarkshistorie 1880-1960 (1982).

- Nielsen, Erik Levin: Fra kloster til kongebolig. En bygningsundersøgelse kaster lys over reformationens arnested i Viborg, i: *Nyt og Noter fra kulturmuseerne* 1976.
- Nielsen, Erik Levin: Viborg Sortebrødrekloster, i: *MIV* 4 (1974) s. 41 ff.
- Nielsen, Helge, og Victor Thalbitzer: *Skatter og Skatteforvaltning i ældre Tider* (1948).
- Nielsen, M. H.: *Fattigvæsenet i Danmark 1536-1708*, i: *Årbog for dansk Kulturhistorie*, udg. af Poul Bjerger (1897) s. 69 ff.
- Olesen, C.: *Om Fattigvæsenet i Danmark uden for København* (1828).
- Oppermann R. Th: *Oppermann: Efterretninger om de borgerlige Klostre* (1863).
- Paulsen, Asta: *Biskop Johannes Trellund*, i: *FVA* 1964 s. 9-32.
- Paulsen, Henning: *Viborg domkapitels gods*, i: *Festskrift til Johan Hvidtfeldt* (1978) s. 329 ff.
- Peder Palladius' *Visitatsbog*. Udg. af Lis Jacobsen (1925).
- Pedersen, H. Spanggaard: *Viborg under besættelsen*, i: *FVA* 1971 s. 7-100 (også i særtryk).
- Petersen, E. Ladewig: *Fra standssamfund til rangssamfund 1500-1700. Dansk social historie* 3 (1980).
- Petersen, Niels: *Justitsministeriet. Organisation og arkiv* (1982).
- Politikens Danmarkshistorie* bd. 8 (1964).
- Ejnar Poulsen Poulsen, Ejnar: *Viborg amts degne- og skolehistorie* (1957).
- Repertorium Diplomaticum Regni Danici Mediævalis*, 2. rk. bd. 1 (1928).
- Retterting I Det kgl. Rettertings domme og rigens forfølgninger fra Christian III's tid. 1. bd. Udg. ved Troels Dahlerup (1959).
- Rørsig P. M. Rørsig: *De store Ildebrande i Viborg* (1926).
- Salmonsens Konversationsleksikon*.
- Saxild, Georg: *Brødrene Støttrup*, i: *Jy. Saml.* 3. rk. 6. bd. s. 217-291.
- Schultz' Danmarkshistorie* bd. 3 (1942).
- Severinsen P. Severinsen: *Viborg Domkirke med Stad og Stift i 800 Aar* (1932).
- Soldat i Viborg 1865-1965*. Red. af Aage Bonde (1968).
- Spreckelsen, Otto von: *Stænderpladsen i Viborg før og nu*, i: *FVA* 1951 s. 19-76.

- Stiftelser Hiort-Lorenzen, H. R. og F. P. G. Salicath: Repertorium over Legater og milde Stiftelser. Bd. 5 (1899).
 Trap: Danmark, Viborg amt 5. udg. (1962).
 Troels-Lund: Dagligt Liv i Norden i det sekstende Århundrede. Bd. 1. 6. udg. (1968).
 Varnild, Ib: Betlere og fattigfolk, i: Dagligliv i Danmark i 17. og 18. årh. Red. af Axel Steensberg (1971) s. 235-64.
- Ursin Stiftsstadten Viborg. En topografisk, historisk og statistisk Beskrivelse ved M. R. Ursin (1849).
- V.B.B. Viborg Bys Borgerbog 1713-1860. Udarbejdet af Otto von Spreckelsen (1955).
 Weilbachs Kunstnerleksikon. Bd. 1. Red. af Merete Bodelsen og Povl Engelstoft (1947).
 Vellev, Jens: Sct. Mikkel's kirke i Viborg, i: MIV 8 (1978) s. 58 ff.
- Wiberg S. V. Wiberg: En almindelig dansk Præstehistorie bd. 1-6 (1870-73).
- Viborgs brand Viborgs brand 1726 ved Hans H. Worsøe og Paul G. Ørberg (1976).
 Viborg by fra middelalder til nytid. Udstill.katalog (1950).
 Viborg Kjøbstads Jordebog 1878.
 Viborg landstings dombog 1617 A. Udg. af Poul Rasmussen (1971).
 Viborg landstings skøde- og panteprotokoller 1653-1657. Udg. ved Poul Rasmussen (1978).
- Viborg Stiftsbogtrykkeri Viborg Stiftsbogtrykkeris historie 1771-1971 (1971).
 VKH Viborg Købstads Historie. Bd. 1-4 (1940-41).
 Worsøe, Hans: Træk af Viborg amts historie, i: FVA 1978 s. 89-174.
- V.S. Viborger Samler/Viborg Stiftstidende.
- V.S.F. Viborg Stifts Folkeblad.
 Wulff, Henrik: Da Fjenden var i Landet (1906).
- Øllgaard Øllgaard, Hans: Jens Bloch (1970).
 Ørberg, Paul G.: Af Viborg landstingsarkivs historie, i: ARKIV bd. 4 (1973) s. 191-203.
 Ørberg, Paul G.: En embedsmand inspicerer Viborg by og amt i året 1819, i: FVA 1967 s. 68-93.
 Ørberg, Paul G.: Fattig og arm 1792, i: Kirke og Sogn (Asmild-Tapdrup) 1980/81 nr. 1
 Ørberg, Paul G.: Kaptajn Johan Braëm, i: Kirke og Sogn (Asmild-Tapdrup) 1977 nr. 3.
 Ørberg, Paul G.: Sognefoged Jacob Louring, i: Kirke og Sogn (Asmild-Tapdrup) 1982 nr. 3.
 Ørberg, Paul G.: Viborgs udvalgte mænd, i: FVA 1978 s. 17-87.

Utrykte kilder

Rigsarkivet (RA) i parentes henvisninger til registratur.

Kongehusets arkiv (VA XIII s. 37 ff).

Christian VIIIs dagbog 1840.

Kongens Retterting.

Herredagsdombøger over Kongens og Rigens Råds domme 1537-1660.

Højesteret.

Dombog 1684.

Danske Kancelli (DA KANC.).

Jyske Tegnelser – 1799

Jyske Registre – 1799

Indlæg til registre og tegnelser – 1660 (B 160)

Underretning om hospitalerne i Danmark i h.t. missive af 15.12.1683 (C 28).

Fortegnelse med oplysning om hospitalerne i Danmark indtil 1685 (C 63 X).

Indberetning og svar på cirkulære af 1.8.1701: Efterretninger om hospitalerne i Danmark (D 39).

Offentlige stiftelser. Ekstraktprotokol 1800-04 (M 21).

4. dpt. Registrant 1800-34 (M 5).

3./5. dpt. Kancellibrev 1810 (K 20).

4. dpt. Forestillingsprotokoller 1818-41 (M 4).

4. dpt. Kancellibrev 1840-41 (M 18-19).

Rentekammeret (Rtk.)

Jordebøger 1660-65 (311.3-66).

Reviderede regnskaber. Kirkeregnskaber. Viborg stifts kirker. Viborg Hospital 1680-1729.

Justitsministeriet

3. dpt. C. 1131, 1850.

Landsarkivet for Nørrejylland (ingen angivelse)

Viborg bispearkiv (C 2)

C 2-31: kopibog 1758-60.

C 2-36: kopibog 1795-1802.

C 2-40: kollegialkopibog 1800-06.

C 2-128: bispeembedets retstrætter om gods og tiender (1449)-1806.

C 2-166: kopier af fundatser og legater 1691.

C 2-233: Viborg Hospitals adkomster m.m. (1467)-1791.

C 2-234: ansøgninger til Viborg Hospital 1781-96.

C 2-235: indkomne breve til Viborg Hospital 1685-1802.

C 2-236: Viborg Hospitals jordebog 1636.

C 2-237: Viborg Hospitals regnskaber 1674-1767.

- C 2-238: Viborg Hospitals regnskaber 1683-1797.
- C 2-239: Viborg Hospitals regnskabsbilag 1715-84.
- C 2-250: Viborg bys fattige 1646-1795.
- C 2-251: Viborg bys fattiges regnskaber 1686-1737.
- C 2-319, 320: skifte efter J. Braëm 1790-91.
- C 2-675 til 679: kopibøger 1807-29.
- C 2-695, 696: journaler 1870-96.
- C 2-707: journalsager 1828.
- C 2-748, 749: journalsager 1871-72.
- C 2-760: journalsager 1884.
- C 2-852: diverse vedr. hospitalerne 1802-56.
- C 2-941 til 949: hospitalsregnskaber 1825-61.
- C 2-969 til 1005: fattigvæsensregnskaber for Viborg 1794-1867.

Viborg Hospital (C 650)

- C 650-9: kopibog 1759-1781.
- C 650-10, 11, 12: regnskaber 1728-1827 div. år.
- C 650-13, 14, 15: regnskabsprotokoller 1731-1807.
- C 650-16: regnskabsprotokol for Viborg og Gjørup hospitaler 1819-26.
- C 650-20: bilag til regnskaberne 1816-20.
- C 650-28: skifteprotokol for Hospitalets gods 1724-1755.
- C 650-31, 32: auktionsprotokoller 1723-1810.
- C 650-34: diverse dokumenter u.d.
- C 650-36: byggesager 1941-50.
- C 650-37: diverse ang. Hospitalets beboere 1861-1933 (fotografier).
- C 650-38: journalsager 1841-82.
- C 650-49: regnskabsbog 1841-63.
- C 650-51: kassebog 1864-78.
- C 650-53 til 62: regnskaber med bilag 1878-1938.
- C 650-64: inspektionens forhandlingsprotokol 1856-1912.
- C 650-65: inspektionens journal 1867-1920.

Viborg stiftamt og Hald amt – 1789 (B 3 B)

- B3B-7: kopibog 1780-89.
- B3B-18: reskripter 1747-54.

Viborg byfoged (B 45)

- B 45-6: justitsprotokol 1730-35.
- B 45-26, 27: bytings kopibøger.
- B 45-130: domprotokol 1817-29.
- B 45-SP 4: skøde- og panteprotokol 1728-1743.
- B 45-224: fogedprotokol 1821-35.
- B 45-258: Skifteprotokol 1781-1802.
- B 45-259: Skifteprotokol 1794-1819.

B 45-375: dokumenter til skifter efter A. F. Just m.fl. 1835-40.

B 45-407, 408: auktionsprotokoller 1818-58.

Viborg rådstue (D 33)

D 33-219: diverse brandtaksationer 1755-71, bl.a. bindingsregister 1756.

D 33-220 til 222: brandtaksationer 1781-1810.

D 33-249: magistratens køpbog 1736-57.

D 33-417, 418, 419: Viborg købstads fattigrengskaber 1711-78.

D 33-747, 748, 749: forhandlingsprotokoller for Viborg fattigkommission 1803-64.

Privatarkiver (PR)

PR 546-2: Marturin Friis: forskellige papirer.

PR 419: J. G. Dinesen.

PR 997-5: Anton Franz Just: dagbog 1818-28. Privatarkiver I, Landsarkivet (1975).

Håndskriftsamlingen

H 7 (345)-3: J. P. Thiørring: Viborg bys beskrivelse.

Gråbrødre Klosters arkiv (GKA)

(arkivet er i 1986 afleveret til Landsarkivet).

Journal 1863-1949.

Journal 1950-76.

Alumneprotokol 1867-1970.

Inspektionens forhandlingsprotokol 1934-70.

Årsberetninger om virksomhed og økonomi til Justitsministeriet 1874-1939.

Regnskabsprotokol 1862-1904.

Regnskabsprotokol 1905-28.

Regnskabsprotokol 1928-59.

Regnskaber 1959-77.

Lokalhistorisk Arkiv for Viborg Kommune

Christen Erichsens manuskript (xerokopi af håndskriftet Additamenta 80 fol. i Det kgl. Bibliotek).

Chr. Bokkenheusers notesamling vedr. Gråbrødre Hospital og hospitalsforstandere.

Personkartotek. Samlinger af udklip og billeder.

Nationalmuseets arkiv

Beretning vedr. Gråbrødre Klosters restaurering 1975-77. Billedsamlingen.

Dommerkontoret, tinglysningsafdelingen, Viborg

Tingbogen. Udtagne tingbogsblade.

Noter

Kapitel 1

1. Kongens brev med referat af magistratens brev er dateret 25.12.1527. Original i RA. Fotografi af original i: C 2-233: V.H.'s adkomster m.m. (1467)-1791, se ill. s. 10. Kopi i: C. 2-166, kopier af fundatser og legater 1691. Heise s. 166. Erslev /Møllerup I s. 146f. Hofman s. 296.
2. Heise s. 107. Rørsig s. 5. Lindbæk s. 79. Klostreens bygningshistorie er behandlet af Vilh. Lorenzen i: De danske Klosters Bygningshistorie bd. 2 (1914, franciskannerne) og bd. 3 (1920, dominikanerne). Vilh. Lorenzen: Gråbrødre Klosters og Kirkes Bygningshistorie, i: FVA 1935. Bevaringsplan for Viborg. Registrant (1975) s. 63 f. Hans Krøngaard Kristensen: Jordfaste fortidsminder i Viborg (1984) s. 20 ff. Erik Levin Nielsen: Fra kloster til kongebolig. En bygningsundersøgelse kaster lys over reformationens arnested i Viborg, i: Nyt og noter fra kulturmuseerne 1976 nr. 117 s. 11 ff. Erik Levin Nielsen: Viborg Sortebrødre-kloster, i: MIV 4 (1974) s. 41 ff.
3. Severinsen s. 339 ff. Klosterkrønike s. 29-30 og s. 81. H. Helesen: Om graabrødrenes fordrivelse fra deres kloster i Viborg, i: FVA 1952 s. 38-51. Heise s. 170. Om reformationens forløb i Viborg se: P. G. Lindhardt: Reformationstiden 1513-1536, i: Den danske kirkes historie bd. 3 (1965) s. 328-36.

Kapitel 2

1. Om Chr. IIIs personlige religiøsitet se: Martin Schwarz Lausten: Religion og politik. Studier i Chr. IIIs forhold til det tyske rige i tiden 1544-1559 (1977), s. 325f. m. talrige henvisninger. Bjørn Kornerup: Det lærde tidsrum 1536-1670, i: Den danske kirkes historie bd. 4 (1959) s. 26f. DBL.
2. Dahlerup s. 201.
3. Kirkelove I s. 7.
4. Smst. s. 104 ff.
5. Smst. s. 203.
6. Smst.

Kapitel 3

1. Kopi af domkapitlets brev 16.3.1539 i: DA KANC. B 160. Indkomne sager 16.7.1635. RA.
2. Om Sct. Mikkels kirke og de arkæologiske undersøgelser i 1977 se: Jens Vellev: Sct. Mikkels kirke i Viborg. MIV 8 (1978) s. 58-73.
3. Jfr. kong Hans' brev 5.6.1498, hvori han tager Sct. Mikkels Hospital i Viborg i sin beskyttelse. Original i RA. Fotokopi: C 2-233. Heise s. 108. Jfr. Ursin s. 27, VKH I s. 29 og 63, IV s. 7. Chr. Bokkenheuser: Viborg Hospital, i: FVA 1935 s. 122.
4. Christiern Pedersen her citeret efter: Buc Kaae: Føj for pokker, i: Fra Ribe Amt 1975 s. 163-215, som omhandler syfilis i Danmark i 1500-årene.
5. Arild Huitfeldt: Danmarks Riges Krønike, folioudg., s. 1305. Jfr. Ursin s. 14.

6. Erslev/Møllerup I s. 186. Jfr. Heise s. 360.
7. Retterting I s. 133, 139ff, 171 f. Jfr. VKH III s. 819. Jfr. Repertorium Diplomaticum Regni Danici Mediævalis, 2. rk. bd. 1. nr. 1985.
8. Dahlerup s. 204.
9. Brev af 18.8.1538: Heise s. 214.
10. Severinsen s. 299ff, 309ff. VKH I s. 89f, 96. Atlas Danicus s. 18 f. Henning Paulsen: Viborg domkapitels gods, i: Festskrift til Johan Hvidtfeldt (1978) s. 329ff. Viborg by fra middelalder til nytid. Udstillingskatalog (1950) s. 18.
11. Brev af 16.3.1539, jfr. note 1.

Kapitel 4

1. Ursin s. 18. Retterting I s. 66ff.
2. Brev af 7.4.1539. Heise s. 216.
3. Brev af 26.8.1540 til superintendenten. Heise s. 221. »Mett hospitalett wdi Wiiborg skall wpstaa tiill ko. maistatis egenn tillkombst etc.«
4. Smst. s. 360. Chr. Erichsøn s. 41: »... Hospitalet, hvor hand hafde ladet indrette adskillige Gemacker huilcket siden Anno 169: blev nedbrudte, iblandt andet var der og een stoer Sal, som kaldedis Dantze-Salen, hvor han Anno – gjorde Bryllup«. I Nationalmuseets beretning v. Mogens Larsen 18.4.1977 omtales »rester af en stort anlagt rumudsmykning fra 1500årenes anden fjerdedel«. Nat.mus. arkiv.
5. Erslev/Møllerup II s. 203f. Hofman s. 229ff. Kopi i: C2-166.
6. Original vidisse af Viborgs borgmestre og 3 rådmænd af 3.10.1563 i RA. Kopi i: C2-166. Heise s. 243ff. Hofman s. 298ff. Erslev/Møllerup II s. 276.
7. Brev af 7.2.1545. Hofman s. 300-01 (Heise s. 245).
8. Brev af 14.2.1555. Heise s. 306. VKH I s. 87 og II s. 726.
9. Brev af 10.2.1546. Kopi i: C2-166. Hofman s. 303.
10. Brev af 10.1.1547. Erslev/Møllerup II s. 329.
11. Brev af 29.1.1550. Original i RA. Fotokopi i: C2-233 (se ill. s. 25). Heise s. 273. Erslev/Møllerup II. s. 435.
12. KBb 10.12.1558.

Kapitel 5

1. 3.10.1558 havde kongen udbedt sig en indberetning fra stiftslensmænd og biskopper om de nærrejske hospitalers tilstand og behov (KBb), og 16.11. fik biskop Kjeld Juul (1549-71) og lensmanden på Hald ordre til at indfinde sig på Koldinghus den 30.11. med klart register på, hvad forandring, der burde gøres med hospitalers og skolers underholdning. Heise s. 329. Heilesen s. 6, Randers H.s fundats 10.12.1558, smst. s. 228ff.
2. DBL. Heilesen anf. st.
3. Gyldendal II,2 s. 329f.
4. Dahlerup, passim.
5. Heise s. 284. Jfr. KBb 24.8.1582.
6. Lauridsen s. 85. M. H. Nielsen: Fattigvæsenet i Danmark 1536-1708, i: Årbog for dansk Kulturhistorie (1897), udg. af Poul Bjerge, s. 69ff.

Kapitel 6

1. DBL. Severinsen s. 369, 378, 382. Heise s. 248, passim.
2. Peder Palladius' Visitatsbog. Udg. af Lis Jacobsen (1925), s. 127.
3. Jfr. Kornerup og Lorenzen s. 168ff og s. 184f. Smst. s. 183 gengives en interessant instruksionskrivelse vedr. inspektionen af hospitalet fra 1558 fra Peder Palladius til Ålborgs biskop.
4. KBb 26.6.1566.
5. KBb 23.6.1564, 26.4.1567, 22.2.1567. Heise s. 313f. Mikkel Nielsen nævnes som hospitalsforstander 28.6.1555. Gravstenen over ham, som havde ligget i Gråbrødre Kirke, blev i 1932 fundet som vejmateriale ved den nordlige ende af Viborg Nørresø. Den latinske gravskrift lyder i oversættelse: Under denne sten er begravet magister M.N., hospitalsforstander på dette hellige sted, forhen broder af den Helligånds orden i Ålborg, som døde i det Herrens år 15-. VSF 5.11.1948 (Nationalmuseets arkiv). Den latinske indskrift i: *Marmora Danica II* s. 214. Mikkel Nielsen benævnes også »hospitularius« i *Atlas Danicus* s. 45.
6. C2-128: Bispeembedets retstrætter om gods og tiender (1449)-1806. Peder Thøgersens indlæg i sag ved landstinget 19.1.1554. Da sagen indeholder interessante juridiske aspekter i forholdet mellem hospitalsforstander og hospitalslem, citeres den her i sin helhed:
»Er dette min suar for Christen Anderssons oc Niels Anderssons vinde, som Anders Marthenssøn i Lildtaarup haffuer ladet hidsteffne for i gode Landsdommere, først epther som Anders Marthenssøn beretter, att *Niels Andersson* skall vere en fletføring, fordi hand er kommen ind i hospitalet, saa miener Jeg, att hand derfor ingen fletføring bør att werre, eptherdi Lougen vdi det I bogs 32 capittel siger, Mand skall fletføre sig a tingi, huilcket ieg miener Niels Andersson icke giort haffuer. Her hos miener Jeg, att dersom hand derfor skulle vere fletføring oc Hospitals Forstandere, da epther Lougen, i samme Capittel, skulle suare hans gierninger, da wille det were møget besuerligt att tage nogen ind i hospitall. Men ieg miener forne Niels Andersson haffuer for sin alderdom oc skrøbeligheds skyld indgiffuet i Hospital XLIII daller for sin kaast, oc haffuer dog vnder sin egen haand nogett sin eget godz maa oc drage till Kiercki, thingi, oc fraa, huor hans ærinde falder, Oc miener hannem derfor saa well som andre Christne, att maa winde sin sanding, huor Behoff giøris.« (Afskrift ved arkivar Henning Paulsen).
7. Rørsig s. 8ff. KBb 5.3.1570.
8. KBb 27.6.1567.
9. KBb 30.11.1569.

Kapitel 7

1. Om slægtsforbindelserne og den såkaldte viborgske »ypperstepræsteslægt« se: Severinsen s. 398 og 401f. Dokumentationens findes i Christen Erichsøns manuskript: *Additamenta* 80, fol. i Det kgl. Bibliotek (xerokopi i Lokalhistorisk arkiv for Viborg kommune).
2. C. E. Jørgensen s. 10f, 17ff. VKH II s. 302 og IV s. 11: prospekt af Viborg fra Resens Atlas 1677 (nr. 42).

3. Arent Berntsen s. 615 og 623.
4. KBb 5.6.1580.
5. C. E. Jørgensen s. 22.
6. Hist. Tidsskr. 3. rk. 4. bd. s. 132.

Kapitel 8

1. KBb 2.2.1592, 16.11.1592.
2. KBb 7.6.1593.
3. KBb 26.11.1606.
4. Kirkelove II s. 359f.
5. KBb 16.6.1598. Heise s. 79 (noten). Wiberg II s. 229.
6. Chr. Erichsøns man. s. 152. Wiberg I s. 24.
7. I 1565 blev Hospitalet fritaget for skat af en gård, der var købt i Højbjerg. Kronens Sk. 17.12.1565. I 1575 bekræftede regeringen Hospitalets ejendomsret til en eng i Binderup sogn, Gislum herred, som havde hørt til Testrupgård Hospital. KBb 29.1.1575. I 1580 tillagde hospitalsforstander Rimbolt Pedersen H. en årlig afgift af 1 (bimer) pund smør af en skov, Knækkeborg Lund, i Lysgård sogn. KBb 27.2.1580. De mageskifter, der fandt sted, ser mest ud til at være sket på adelige godsejeres initiativ, men kan alligevel godt have tjent H.s interesser. Det gælder f.eks. et mageskifte i 1568, hvor landsdommer Axel Juul til Villestrup af H. fik to gårde og et gadehus, som lå helt ovre i Glæsborg sogn, Nr. Djurs herred, imod at afstå 3 gårde henholdsvis i Håsum, Gettrup og Ydby sogne, som lå nærmere H.s øvrige gods. Kronens Sk. 17.3.1568 (jfr. 28.2.1568). Et enkelt mageskifte med H. i Ålborg foregik i 1578 midt under en årelang trætte mellem de to H. om nogle enge i Hvanstrup, Farsø sogn, hvor Viborg H. sluttelig gik af med sejren. Landstingsdomme, rettertingsdom og 4 ridemænds dom (28.9.1580) i: C2-233. Se i øvrigt: Kronens Sk. 30.7.1579 og 8.6.1633 (original i.: C2-233). KBb 25.9. 1573, 18.2.1578, 18.8.1578, 15.7.1631, 27.6.1632, 15.3.1634.
8. KBb 7.7.1624.
9. E. Ladewig Petersen: Fra standssamfund til rangssamfund, i: Dansk Social historie bd. 3 (1980).
10. KBb 1.2.1594.

Kapitel 9

1. Peder Hegelunds almanakoptegnelser 1565-1613 I. Udg. ved Bue Kaae (1976) s. 385 og II s. 225. Både sognepræsten, mag. Peder Eriksen Steen, og kapellannen, Klemens Eskildsen, ved Gråbrødre Kirke døde. Severinsen s. 404.
2. Wiberg bd. 6. s. 621.
3. L. J. Aagaard var gift med Maren Andersdatter Schytte. En datter var gift med byfoged, senere rådmand Jens Jørgensen. VKH III s. 825. Wiberg bd. 6. s. 555.
4. C. E. Jørgensen s. 22ff, 31.
5. VKH II s. 727f. Viborg landstings dombog 1617 A. Udg. af Poul Rasmussen (1971) s. 104. Jfr. KBb 7.4.1634: Laurids Trane har klaget over, at hans gamle regnskab endnu ikke er afsluttet, og kapitlet får ordre til at revidere det.

6. Schultz Danmarkshistorie bd. III s. 91. Severinsen s. 407.
7. DA KANC. B 160 Indk. breve 4.4.1628. RA.
8. C2-233: Underretning om Viborg Hospitals økonomi siden 1632 og fremdeles. Ca. 1640. Trykt i Jy. Saml. 4. rk. II s. 206.
9. KBb 26.3.1635, 13.11.1638.

Kapitel 10

1. Som kap. 9 note 8. Jy. Saml. anf. st. s. 206ff. KBb 9.6.1632.
2. KBb 3.2.1634. Jfr. frd. om håndværksdreng og svende 10.12.1621, § 16. CCD III s. 680. Regeringens krav om kontrol med hospitalslemmerne gentages i 1641: KBb 28.10.1641.
3. KBb 25.11.1608, 13.2.1620, 31.12.1633, 7.3., 23.3. og 2.11.1634. Også i 1640 og 1641 forekommer enkelttilfælde, hvor regeringen kræver bestemte personer optaget. KBb 15.12.1640, 4.3.1641.
4. C. E. Jørgensen s. 31.
5. KBb 4.5.1635.
6. DA KANC. B 160. Indk. breve 17.7.1635. RA.
7. Smst. 18.7.1635. RA.
8. KBb 20.8.1635.
9. Kongens Retterting. Herredagsdombøger over Kongens og Rigens Råds domme 1537-1660. 17.5.1636. RA.
10. DA KANC. B 160. Indk. breve 21.1.1638 = kongens resol. Brevet uden dato.
11. Smst. KBb 9.2.1638.
12. Gyldendal II, 2 s. 503ff. Jfr. KBb 2.3.1636.
13. Som note 1. H. Heilesen: Lones kilde i Viborg, i: FVA 1953 s. 67.
14. CCD III s. 158ff. Frd. 30.6.1603 om, hvorledes der skal holdes med adelens bryllupper i Danmark, § 9. CCD III s. 443f. Reces 31.3.1615, § 27. CCD IV s. 529f. Frd. 2.2.1631 om adlens begravelser og bryllupper.
15. CCD IV s. 115. Frd. om sværgen og helligbrøde 20.11.1623 § 4.
16. KBb 16.5.1637.
17. KBb 13.9.1634.
18. VKH I s. 104, III s. 801. DA KANC. B 160. Indk.breve 18.4.1643. CCD V s. 694, frd. 11.7.1649 § 1. Viborg by fra middelalder til nytid. Udstillingskatalog (1950) s. 20.
19. KBb 28.10.1641. Original i: C2-233.
20. Gyldendal II,2 s. 528, 547ff.
21. C2-236: Viborg Hospitals jordebog 1636 fol. 80ff. Revisionsnotat 3.10.1648.

Kapitel 11

1. Jens Kristensen ansøgte i 1645 om at blive fritaget for skat p.gr.af den onde og besværlige tid, hvor han var blevet udskattet og forarmet af fjenderne. I virkeligheden regnede han dog ikke med den mulighed p.gr.af landets onde tilstand og endte derfor med at foreslå, at han blev ansat til et fast skattebeløb i daler. Det pudsige er, at der ikke er anført noget beløb, men det er overladt til myndighederne selv at fylde tomrummet ud med et passende tal. Lensmanden

- anbefalede ansøgningen med en påtegning om, at forstanderen havde stor umage og besværg med Hospitalet. DA KANC. B 160. Indk. breve 12.12.1645.
2. C2-236 fol. 81. Resolution af 7.2.1649.
 3. C2-250: Viborg bys fattige 1646-1795. Det beløb, der var til rådighed, svingede meget fra år til år: 1647: 212 dl.2. mk. 10 sk. 1649: 88 dl.8 sk. Viborg bys fattigregnskaber i øvrigt findes fra 1686-1737: C2-251. 1794-1867: C2-969 til 1005. 1711-78: D33-417 til 419.
 4. Lauridsen s. 85.
 5. C2-236 fol. 120ff. Fra 1640 har vi den første originale ansøgning om optagelse i H. bevaret. Den er indsendt til kongen af en fhv. remsnider (remmemager, sen. sadelmager) i Kolding, som var invalideret af en vissen arm. Han havde tjent kgl. majestæts remsnider på Frederiksborg, og det er sikkert deri, han har øjnet muligheden for, at kongen ville låne ham øre, men ansøgn. er ikke typisk, da man selvflg. normalt henvendte sig til de lokale myndigheder. DA KANC. B 160. Indk. breve 9.12.1640.
 6. C2-236 anf. st. Peberkagebagere var ikke rigtige bagere, mesterbagere, og måtte kun bage og sælge peberkager. Frd. 23.6.1683 § 12.

Kapitel 12

1. C2-233: Viborg H.s adkomster m.m. Kronens Sk. 14.8.1652. I 1657 mageskiftede H. yderligere et par gårde med rigsmarken. Smst. 19.4.1657. VKH III s. 825, 856. Viborg landstings skøde- og panteprotokoller 1653-1657, udg. v. Poul Rasmussen (1978) s. 270.
2. Original i: D 33-372: Diverse papirer 1607-1845. Se ill. s. 00.
3. Om Viborgs landbrug se: VKH I s. 82ff.
4. KBb 29.4.1643, 1.4.1646. VKH I s. 68. Om børnehusets videre skæbne se: Ursin s. 244. Så sent som 8.8.1707 forespurgte Kancelliet om, hvordan det forholdt sig med børnehusets midler. Jyske Tegnelser. RA.

Kapitel 13

1. Arent Berntsen s. 154.
2. Chr. Erichsøn s. 19.
3. A. Köcher: Søndre Sogns Kirkes Historie (1929) s. 27.
4. Rørsig s. 29ff.

Kapitel 14

1. Jordebogen: C2-236.
2. Da KANC. Indberetn. og svar på cirkulære af 1.8.1701: efterretn. om hospitalet i Danmark 1701-06. RA.
3. 1660-65 Jordebøger indsendt i.h.t. kgl. missiver af 1660 28. sep., 1661 10. jan. og 1662 4. juli. Rtk. 311.3-66. RA.
4. Erik Arup: Danmarks historie bd. III s. 70.
5. 20 tdr. 3½ sk. 1 2/5 fjk. o alb.
6. Titelvignet til Arent Berntsen (1656).

7. Som note 3.
8. C2-237: Viborg Hospitals jordebøger.

Kapitel 15

1. C2-237: Viborg H.s jordebøger 1674-1767. Heri: sand beretning om godsets tilstand 1678.
2. Viborg H.s regnskaber 1680-95 (div. år). Rev. Regnsk. Rtk. RA.
3. Smst.

Kapitel 16

1. VKH III s. 859. Bekræftelser på hans bestalling 3.6.1665 og 14.7.1670. Jyske Registre. RA. Jfr. C2-236 fol. 81. C2-233 19.7.1662.
2. Jfr. kap. 28, note nr. 14.
3. Højesterets dombog 6.9.1984. RA. I H.s arkiv findes kun en enkelt skifteprotokol 1724-55 med ganske få skifter: C650-28.
4. Kgl. bestalling 14.6.1676. Jyske Registre. RA.
5. C2-237: Relation om Viborg Hospitals gods 1678.
6. Rev. Regnskb. 1680-81. RA.
7. Rev. Regnskb. 1683-83. RA.
8. Som note 3. Chr. H. Kall ctr. samtlige hospitalsdirektører i Viborg.
9. C2-236 fol. 81-82.
10. Rev. Regnsk. 1683-84. RA.
11. Smst.
12. C2-235 Indk. breve til Viborg H. 1685-1802. Originalt kgl. benådningsbrev 3.10.1685. Jfr. Ursin s. 248.

Kapitel 17

1. Rev. Regnsk. 1680-81. RA.
2. DA KANC C 28. Underretning om Hospitalernes tilstand i Danmark i h.t. missive af 15.12.1683, dat. 11.1.1684. RA. Viborg bys grundtakst 4.7.1682, hvor H. har nr. 33, omtaler blot »H. med dets tilliggende haverum, som indelukker H. og fire boder«. D 33-499: Viborg bys grundtakster.
3. C 650-13: Regnskabsprotokol 1731-61.
4. Smst. fol. 214.
5. DA KANC. 4. dept. Forestill. 30.9.1841. Brev nr. 2509. RA. Højden fra gulv til bjælkerne underkant var i det vestre rum 5 alen 18", i det østre 4 alen 21".
6. C 650-123: 1748/49.
7. C 650-14: Udgift 3.10.1730.
8. Rev. Regnskaber 1682-83. RA.
9. Viborgs brand 1726, s. 47.
10. Som note 2.
11. I 1694 købte bl.a. Mogens Skcel på Fussingø 1.960 mursten. Rev. Regnsk. 1694-95. RA.
12. C2-235: 15.4.1721.

13. C 650-13: 1732, april. C2-235: H.forstanderens beretning til stiftamtmanden 30.12.1755 (til brug for Hans de Hofman, jfr. litteraturlisten: Hofman).
14. C 650-9: Kopibog. H.forstander til dir. 13.8.1770. D 33-222: Brandtaksation 1801.
15. D 33-219 til 222: Bindingsregister 1756 og brandtaksationer 1771-1801.
16. Som note 2.
17. Som note 5.
18. C 650-13, nævnte år.
19. C 650-9: H.forstander til direktionen 16.6.1773.
20. B 45-408: Auktionsprotokol 1832 fol. 69. C2-949: Regnskab 1832. V.S. 1.6.1832.

Kapitel 18

1. DA KANC C 28. Underretning om Hospitalernes tilstand i Danmark i h.t. missive af 15.12.1683, dat. 11.1.1684. RA
2. DA KANC. Jyske Tegnelser 10.3.1680. RA.
3. C2-233: Indberetn. til de deputerede ved Søetaten 26.11.1691.
4. Reskripter 4.2.1682 og 10.3.1683. C2-233. Smst.
5. Som note 1. Reskript 30.1.1692.
6. VKH I s. 350. Erik Kruse til Grubbesholm, f. ca. 1623. Adelsårbogen 1900 s. 247.

Kapitel 19

1. Rev. Regnskaber 1680ff. RA. Oplysninger i dette kapitel uden henvisn. skal søges dér.
2. Smst. I Odense Hospital kostede bispisningen på denne tid pro pers. 6 mk. 1. sk. Svend Larsen ss. 105, 123.
3. Farstrup og Axelson s. 93.
4. Højesterets dombog 6.9.1684. RA.
5. C 650-9: H.forstander til direktionen 16.6.1773.
6. C 650-14: Udg. 1740.
7. Chr. H. Brasch: Om Robert Molesworth's skrift »An account of Denmark as it was in the year 1692« (1879) s. 11.
8. C 650-13: Udg. 1754.
9. C 650-14: Udg. 1768.

Kapitel 20

1. DA KANC. C 28. Underretning om Hospitalerne tilstand i Danmark i h.t. missive af 15.12.1683, dat. 11.1.1684. RA. I lemmelisten her anføres om Anders Bruun, at han »Har mistet sine øjne for Malmø«. Stormen på Malmø fandt sted 26.6.1677. Om krigen se i øvrigt: Politikens Danmarkshistorie bd. 8 (1964) s. 211. Schultz' Danmarkshistorie bd. III (1942) s. 421.
2. På reformationstiden havde adelen sandsynligvis benyttet dansesalen, den blomsterdekorede 1. sal i Gråbrødre Kloster, til sine sammenkomster, jfr. kap. 4, note 4. I årene efter 1576 blev det gamle Marie eller Vor Frue klostres længer nord for Domkirken, som før 1558 vistnok havde fungeret som bispe-

- gård, omdannet dels til domhus for landstinget dels til gård for den nørrejske adel; til adelens særlige behov blev der indrettet en stor sal med malede våbenskjolde, et køkken (stegers) og gemakker. Fra 1836 til 1848 fik den nørrejske provinsialstænderforsamling sæde her, og først i 1871 blev huset, som lå tæt nord for Domkirken, nedrevet. I dag er der en mindesten på stedet. VKH I s. 153. Otto von Spreckelsen: Stænderpladsen i Viborg før og nu, i: FVA 1951 s. 19-76. Paul G. Ørberg: Af Viborg landstingsarkivs historie, i: ARKIV bd. 4 s. 191 ff. Hugo Matthiessen: Snapstinget (1946) s. 18ff.
3. Farstrup og Axelson s. 93. Tyrkernes belejring af Wien blev hævet, efter at polsk-tyske tropper under kong Johan Sobiesky havde tilføjet dem et afgørende nederlag 12.9.1683. Prins Jørgen eller Georg (1653-1708), yngre søn af Frederik III, ægtede 1683 prinsesse Anna, datter af Jakob II Stuart, og man kunne allerede da forudse, at hun ville blive Englands dronning (1702-14).
 4. DL 2-29-1 ff.
 5. Farstrup og Axelson s. 92. Efter kgl. ordre 24.3.1683 var der nedsat landmålingskommissioner for Jylland, som udførte det opmålingsarbejde, der var grundlaget for Christian Vs såkaldte Store Matrikel 1688, som var rettesnor for jordbeskatningen (jvf. Gunnar Knudsen: De danske Matrikler og deres Benyttelse ved historiske Undersøgelser, i: Fortid og Nutid bd. 2 (1919) s. 17ff.).
 6. Forordning om betlere 5.5.1683. Forordningsamling, kvartudgaven 1670-.
 7. Troels-Lund omtaler foruden mus også snoge, hugorme og ildere i sengehalmen. Troels-Lund: Dagligt Liv i Norden, 6. udg. bd. 1 (1968) s. 251 ff.

Kapitel 21

1. DL 2-19-12.
2. VKH II s. 444.
3. Thomas Kingos Aandelige Siunge-koor. Udg. af apoteker A. E. Sibbern (1931) s. 85 (1. part, 5. aftensang). Svend Larsen s. 119ff.
4. DA KANC. Jyske Registre 15.6.1731. Beskikkelsesbrev til Jørgen Jensen Nors.
5. Som note 4. VKH II s. 444. Rev. Regnskaber 1698-99. RA.
6. Om ham og de følgende klokkere, se: Ejnar Poulsen s. 356 ff.
7. Som note 4.
8. VKH II s. 445f. Viborg Stiftsbogtrykkeris historie 1771-1971 s. 64 passim.
9. C2-235: Skr. fra stiftsprovst Absalon Finde til stiftsøvrigheden 2.4.1727.
10. C 650-13: 1753. C2-677: Hospitalsdirekt. til H.forstanderen 3.1.1822.
11. Rev. Regnskaber anf. år. RA.
12. DL 2-19-8.

Kapitel 22

1. DL 2-19-13.
2. Rev. Regnskaber 1680-81. RA.
3. Smst.
4. C 650-13: Udg. 1.11.1740. Chr. Brorson: Forsøg til den anden Bogs Fortolkning i Chr. V's danske og norske Lov bd. 2 (1801) s. 130.
5. Rev. Regnskaber 1697-98. RA.

6. Som note 1.
7. C 650-10.
8. C2-678: 7.2.1825 og 7.4.1825.
9. C 650-13.

Kapitel 23

1. C 650-9: 14.10.1772. C 650-14: Udg. C 650-13: 5.8.1758.
2. Atlas Danicus s. 15. Ursin s. 17. Trap 5. udg. Viborg amt s. 93.
3. Rev. Regnskaber 1682-83. RA.
4. C 650-9: 21.1., 29.6., 9.7.1759. C2-31: 24.2. og 9.7.1759.
5. Smst. 6.9.1780. I 1775 kostede reparationer på brønden ca. 20 rd., i 1782 ca. 28 rdl.
6. C 650-14: 7.7.1773.
7. C 650-34: 29.10.1788.
8. Smst. Resolution 29.10.1788. C 650-12: Forlig 28.8.1818. Fra 1813 til 1854 benyttedes rigsbankdaler (= 6 mark = 96 skilling), fra 1854-75 benyttede man igen rigsdaler.
9. C2-677: 24.2., 30.3., 19.5., 26.7.1823, 4.7.1826.
10. C2-947.
11. Journal 1863-1949: 9/1899. Bestilling afgivet 11.7.1899.
12. Vandkunsten er egentlig en ældgammel »udslagsvask« fra Nicolaigade, som Stiftsmuseet har haft i sin varetægt.

Kapitel 24

1. Rev. Regnskaber, nævnte år. RA.
2. D 33-249: Kopibog 1736-57, 7.8.1743.
3. C2-678.
4. C 650-13.
5. C 650-9: 28.3. og 3.4.1765.
6. Smst. 7.9.1776.
7. Smst. maj 1782. C 2-947.

Kapitel 25

1. Reskript 29.7.1709. Original i: C 2-235.
2. Stedsbetegnelsen m.h.t. dårekisternes placering er unøjagtig. I virkeligheden drejede det sig, som det fremgår af grundtegningen s. 91, om sydfløjens nordgavl.
3. Kornerup og Lorenzen s. 231. Jfr. VKH II s. 747. Jfr. beskrivelser af Randers hospitals dårekister: Heilesen s. 260f.
4. D 33-222: Brandtaksation 1801. C 650-13 og 14. C 2-235: Skrivelse af 30.12.1755.
5. Ib Varnild: Betlere og fattigfolk i: Dagligliv i Danmark i 17. og 18. årh. Red. af Axel Steensberg (1971) s. 262.
6. C 650-13.

7. Jfr. reskript om dårers underhold 22.6.1742.
8. C 650-14. VKH II s. 217ff. Den faste garnison ophørte allerede i 1767, og Viborg havde i de følgende 100 år skiftende militær indkvartering, indtil man i 1865 fik egentlig fast garnison. Soldat i Viborg 1865-1965. Red. af Aage Bonde (1968) s. 9.
9. C 2-31: Biskop Wøldikes skr. til H.forstander, 16.1.1759.
10. C 650-9: H.forstanderens skr. 23.11.1772.
11. Smst. 13.5.1766.
12. C 650-9: Korrespondance 31.5.-11.9.1776. 6.9.1780. Jyske Tegnelser 14.10.1779. RA.
13. C 2-36: Stiftsøvrighedens skr. 10.1.1796.
14. DA KANC. 3/5 dpt. Kancellibreve 1810 nr. 935. Biskop Bloch til Kancelliet 4.4.1810. RA.
15. DA KANC. 4.dpt. Kancellibreve 1841 nr. 2509. RA.

Kapitel 26

1. Som kap. 18, note 1. Rev. Regnskaber 1683-85. RA. Jyske Registre 19.9.1685: J.N. bestallingsbrev som hospitalsforstander i st. for Chr. H. Kall. Smst.: 6.5.1693. RA. DI. 2-19-1.
2. Rev. Regnskaber 1698-99. Anmærkning fol. 476. RA.
3. Jyske Registre 6.7.1703. RA.
4. B 45-26: Kopibog 1731-42 s. 86. B 45-6: Justitsprotokol 1730-35 s. 343.
5. Jyske registre 21.6.1728. RA. V.B.B. nr. 122. VKH III s. 830 og henvisn. i personregister. B 45-27: Kopibog 1742-56 s. 123.
6. Jyske Registre 15.11.1743. RA. V.B.B. nr. 199. DL 2-19-11. C 650-13.
7. Jyske Registre 24.8.1753. RA. V.B.B. nr. 428. Forordn. 18.5.1759. C 650-9: magistrat til stiftamtmand 3.7.1759. VKH II s. 565, 568ff, 573f, 589.
8. C 2-233. Reskript 20.4.1759.
9. C 650-13. Regnskab 1760/61 under udg.
10. C 650-9: A. Borreschmidt til dir. 12.3.1774.
11. C 650-14.
12. Jyske Registre 4.11.1768. RA. VKH III s. 865. PR 546-2. Forskelligt.
13. PR 546-2. Forskelligt: brev fra M. Friis til P. Tøtens 4.6.1781.
14. Fremstillingen bygger her på degn i Højslev, Jens Pedersen Thjørring (ca. 1729-94): Beskrivelse over Viborg by: H 7 (345)-3 s. 314, som også antyder, at der kan have været andre grunde til selvmordet. I officielle akter omtales, at han er fundet død på sin seng med struben overskåret (B3B-7: kopibog 1780-89, stiftamtmandens skr. til generalpostamtet 3.12.1781) og hans »hastige dødsfald«: B 45-258. Skifteprotokol 1781-1802 bl. 119, mens han ikke findes blandt kirkebøgernes begravede.
15. Jyske Registre 27.2.1782, bestallingsbrev. RA. V.B.B. nr. 593.
16. Stiftelser V s. 208. I Landsarkivet opbevares et lille arkiv fra H. bl.a. en regnskabsbog 1765-92. Arkivsignatur: C 649B. H. nedlagdes i 1926, men bygningen findes stadig og er ikke medtaget i sidste udgave af Trap: Danmark. Fundats

kgl. konf. 24.8.1927. H. omdannedes til legat og Gråbrødre Klosters forstander uddeler i dag 3 portioner årligt til stedlige beboere.

17. Som note 15. C 2-233: 26.3.1782.

18. I Søndre sogns kirkebog angives hendes alder til 100 år! Døde kvindeskøn 4.3.1819. Jfr. B 45-259: skifteprotokol 1794-1819 bl. 534. Viborgs brand s. 84ff.

Kapitel 27

1. Forordn. 24.9.1708.

2. Hofman s. 270. Jfr. Hvidtfeldt s. 49. Kristof Glamann: Otto Thotts uforgribelige tanker om kommerciens tilstand (1966) s. 124.

3. L. Koch: Kong Christian den Siettes Historie (1886) s. 92ff. Niels Blicher: Topographie over Vium Præstekald. Udg. af S. Vasegaard (1924) s. 150ff.

4. DL 2-19-10,7,8.

5. C 2-235: H.forstander til dir. 24.3.1722. Dir.s resolution 17.6.1722.

6. C 650-10: 26.1.1729 29.6.1745.

7. C 2-235: ansøger nr. 181, 1800. C 2-677: dir. til H.forstander 29.10.1821.

8. C 2-235: ansøger nr. 35.

9. C 2-677: dir. til H.forstander 4.3.1822. D 33-747: fattigkommissionens forhandlingsprotokol 27.2.1822. C 650-19: bilag til regnskab 1815. Domkirkens kirkebog. Drengen blev fremstillet i kirken 13.4.1823.

10. C 650-14: f.eks. 26.4.1762 og 18.4.1768. C 2-239: nota 30.4.1780.

11. C 650-14: 6.5.1763.

12. Jfr. Kancelli-promemorie 27.6.1778. C 650-14: inventarliste 1782-83. C 650-15: 23.5.1797.

13. Folketællingen 1787. Kopi i landsarkivet.

14. Forordn. 23.9.1762 § 6.

15. C 650-9: H.forstander til dir. 12.11.1762. C 650-14: resolution 18.11.1762, udgift 1763. Jfr. C 2-239: regnskaber og f.eks. regnskabsbilag 1.5.1780.

16. C 650-32: 9.6.1809 og 15.9.1807.

17. Rev. Regnskaber 17.3.1729. RA.

18. C 650-14: 26.6.1764, jfr. 26.4. og 6.5.1765.

19. C 650-9: 13.5., 28.5., 12.6. C 2-239: 1.5.1780. VKH II s. 715ff.

20. Reskript 5.1.1787. DA KANC. Offentlige stiftelsers protokol 1800-04: brev til stiftsøvrigheden 16.12.1802. Resolution 3.3.1803. RA. C 2-40: kopibog 7.3.1803.

Kapitel 28

1. Som kap. 15, note 1. C2-237: H.forstanderens skr. 18.2.1685.

2. Kronens Sk. 31.3.1699: kgl. konfirmation. DA KANC. Indberetn. og svar på cirkulære 1.8.1701. Efterretninger om hospitalerne i Danmark 1701-06. RA. Kronens Sk. opgiver 990 rdl. 5 mk., mens indberetn. opgiver 971 rdl. Indberetn. har årstallet 1688, mens Kronens Sk. har 1698, som er det rigtige.

3. C 2-237: specifikation på jordegods 26.1.1693.

4. Samme indberetn. 1701 som nævnt i note 2. C 2-235: magistratens og præster-nes indberetn. til biskoppen 18.12.1700. Jfr. Kronens Sk. 10.10.1699.

5. Kronens Sk. 12.10.1699.
6. C 2-235: H.forstanderens skr. 28.4.1721. C 2-239: forstanderens skr. 29.10.1723.
7. C 2-233: originalt mageskifte 16.11.1681. Jyske Tegnelser 26.11.1681 RA. Kronens Sk. 2.12.1682.
8. C 2-235: H.forstander til dir. 8.5.1722 og 13.8.1723.
9. Kronens Sk. 15.1.1723.
10. C 2-233: biskoppen til kongen 21.7.1723, 20.9.1723, 5.10.1724. Jyske Tegnelser 15.1. og 10.12.1723. RA. C 650-31: 21.-23.7.1723, 5.-6.10.1724.
11. Jyske Tegnelser 19.9.1725. RA.
12. C 650-13: auktion 27.2.1732, kgl. konfirmation 12.4. Kronens Sk. 12.4.1732.
13. Kronens Sk. 12.4.1756. Jyske Tegnelser 13.5.1756. RA. Kronens Sk. sm. dato.
14. Gården i Sct. Mikkelsgade var i 1664 taget i betaling for 300 slettedaler. Gården i Sct. Hansgade var udlagt til H. ved dom af 14.1.1686 efter den 10 år før afdøde H.forstander for henholdsvis 400 og 150 slettedaler. C 2-237: specifikation på V.H.s jordegods 26.1.1693.
15. Johs. Apoteker havde i 1650 lånt 100 slettedaler af H., som der blev gjort udlæg for i 1656. C 2-237: som foran.
16. Kronens Sk. 21.10.1693. Rev. Regnskaber 1693-94, indtægter. RA. Chr. Erichsøn s. 19.
17. V.B.B. nr. 187.
18. B 45-SP 4: skøde- og panteprotokol 1728-43 fol. 175a.
19. C 650-13: 1740-41, indtægter. Hovedgrunden blev købt af Mathias Gandorff. Hvidtfeldt s. 5.
20. C 2-239: plakate 18.4.1780.

Kapitel 29

1. C 2-235: 7.12. og 18.12.1700.
2. Instruks 5.7.1690 §§ 11 og 12. Jfr. instruks 5.1.1722 §§ 5, 11 og 12.
3. VKH I s. 354 og II s. 528. Hans Worsøe: Træk af Viborg amts historie, i: FVA 1978 s. 97ff.
4. DA KANC. Indberetn. og svar på cirkulære af 1.8.1701: efterretn. om hospitalerne i Danmark 1701-06. RA. C. E. Jørgensen s. 39f.
5. DA KANC. C 63 X. Fortegnelse m. oplysn. om hospitalerne i Danmark indtil året 1685. RA.
6. Jfr. DL 2-19-4. Reskript 12.4.1715 og 12.11.1734. B 45-SP 4: skøde- og panteprotokol 1728-43. fol. 145a.
7. C 650-34: skr. 23.1.1740. Voteringsprotokol 1740-48.
8. Se herom: Paul G. Ørberg: Viborgs udvalgte mænd, i: FVA 1978 s. 19ff. Det var også i Withs tid, at stiftsøvrigheden fik direktionen for Viborg Tugthus. Hvidtfeldt s. 10, s. 15ff.
9. Jy. Tegnelser 26.12.1750. RA.
10. B3B-18: reskripter 1747-54: kancelliskr. 26.12.1750 (original i: C2-235).
11. C 650-13: kopi af magistratens skr. af 31.1.1758 og biskoppens svar 31.3.1758.
12. Reskript 19.4.1740.

13. D 33-249: kopibog 1736-57. 16.11.1758.
14. Reskript 20.4.1759. Afskrift i: C 650-9.
15. Hans Worsøe som note 3, s. 98, s. 115ff. VKH II s. 284. Aage Bondé: Professor Rasmus Nielsen og Viborg, i: FVA 1960 s. 188ff.

Kapitel 30

1. Reskript 17.12.1692. Jfr. forordn. 6.2.1694, 24.9.1708 § 11, 18.3.1720, 23.2.1748. For dette kapitel som helhed henvises til arkivfortegnelsen: Rev. Regnskaber og regnskabsbøger.
2. Jyske Tegnelser 20.2.1692: skr. til stiftsøvrigheden bekræfter, at H. skal nyde 9 rdl. i saltpenge af Læsø; beløbet forfaldt til Sct. Olaidag, 29. juli. RA.
3. Ursin s. 244.
4. Smst. s. 245.
5. Reskript 2.9. Designation underskrevet af Ivar Rosenkrantz i Viborg 4.2.1727: C 2-233. VKH III s. 778. Kort efter branden meldte skrædder Jacob Clemmensen sig for at få lån til sin gårds opbygning; han havde hørt, at nogle af H.s penge skulle stå frugtesløse hos rådmand Peder Bjørnsen. Det drejede sig om penge, som i sidste omslagstermin ikke havde kunnet udlånes imod forsvarligt pant og derfor var deponeret under forsegling hos rådmanden. I 1727 lod H.forstanderen for øvrigt kundgøre på landstinget, at der var 600 rdl. ledige bl.a. af H.s midler, som kunne udlånes imod tilstrækkeligt pant; evt. licbhavere skulle anmelde sig hos biskop Trelund: C 2-235: skr. 4.11. og 5.11. 1726. Bekendtgørelse 4.6.1727.
6. VKH III s. 778.
7. Smst. II s. 531 og 552, III s. 828. Jørgen Schaltz' pantebrev var i virkeligheden ikke brændt; det originale brev af 24.12. findes i bisparkivet: C2-233.
8. C 650-9: 20.2.1762. Kvægtienden forringedes dog i takt med udskiftningen, og man overvejede i 1807 at begynde et bortsalg, men det blev ikke gennemført: DA KANC. Off. stiftelser. Ekstraktprotokol 1805-11. 39.7.1807.
9. VKH II s. 633ff.
10. Forordn. 14.5.1768. Helge Nielsen og Victor Thalbitzer: Skatter og skatteforvaltning i ældre Tider (1948) s. 94ff.
11. C 650-9: H.forstander til dir. 28.8.1773.
12. VKH II s. 638.
13. C 650-9: stiftamtmand Hauch til H.forstander 19.12.1781. Forstanderens svar 21.12.
14. C 650-31: 9.9. og 8.10.1739.
15. C 650-13: 12.2.-16.2.1751.
16. Anordning 13.1.1761. C 650-14: 26.1.1762.
17. C 2-946. Jfr. A. F. Justs redegørelse i: C 650-16. Tidligere, i 1812, havde Domkirken været brugt til kornmagasin. Øllgaard s. 52.

Kapitel 31

1. Rev. Regnskaber 1680-83. RA. C 650-13: 1761-62 indbragte 7 kongebreve 13

- rdl. F.eks. i 1830 indbragte ægteskabsbevillinger 12. rbdl., 1840 4 rbdl.
2. C 2-237: Testrup sogn og by. C 650-13: 26.11.1749. Jfr. VKH II s. 570.
3. Forordn. 4.6.1689.
4. Rev. Regnskaber 1680-81. RA.
5. C 2-235: reskript 8.5.1770. Jfr. DL 1-5-8. Jurister II s. 402.
6. Reskript 31.10.1766 om bøde på 20 rdl., heraf ¼ til nærmeste H., for skødesløs omgang med ild i de midt- og vestjyske amter.
7. C 2-219: Kancelliskr. 23.9.1797.
8. C 650-31: 15.12.1733 og 21.1.1743. C. 650-13: 27.7.1744.
9. Rev. Regnskaber 1680-81. RA.
10. C 650-13: 21.8.1739.
11. C 2-235: ekstrakt af jordebogens antegnelser fol. 130.
12. C 2-239: skr. fra byfogeden 14.10.1783. VKH II s. 302.
13. Ursin s. 247.

Kapitel 32

1. Jyske Tegnelser: 3.1.1744 og 3.6.1746. RA. Tilsvarende kgl. reskript i: C 2-235.
2. Smst. 18.11.1740.
3. Smst. 9.1.1739. Severinsen s. 455ff, 465f. F. Elle Jensen: Pietismen i Jylland (1944) s. 102f. Georg Saxild: Brødrene Støttrup, i: Jy. Saml. 3. rk. 6 bd. s. 217ff.
4. C 2-235: 17.6. og 27.6.1722. V.B.B. nr. 175. Jfr. DBL: Morten J. Støttrup.
5. C 650-12: H. regnskab 1808.
6. C 650-9: 28.8.1769.
7. C 2-235: Ansøgere 1781-1809.
8. Peder Kjeldsen. V.B.B. nr. 710. Anders Barch smst. nr. 536.

Kapitel 33

1. C 2-233: kopi af fundats af jan. 1670. Hofman s. 308. Om legaterne i øvrigt se: Hofman anf. st. ff. og Stiftelser s. 152f. Oppermann s. 67f.
2. C 2-235: 8.5.1734. Om Johs. Trellund se i øvrigt: Asta Paulsen: Biskop Johannes Trellund, i: FVA 1964 s. 9f., specielt om testamentet s. 29f.
3. C 650-9: 6.9.1762.
4. C 2-319 og 320: testamenter 4.12.1781 og 8.6.1788. Skifte efter J. B. 1790-91. Om J. B. se Paul G. Ørberg: Kaptajn Johan Braëm, i: Kirke og Sogn (Asmild-Tapdrup) 1977 nr. 3. Adelsårbogen 1888 s. 93f.
5. Reskript 23.8.1793. Oppermann s. 67. Paul G. Ørberg: Fattig og arm 1792, i: Kirke og Sogn (Asmild-Tapdrup) 1980-81 nr. 1. Jfr. kap. 38 note nr. 19.
6. Hofman s. 308ff. VKH II s. 637ff. Jfr. C 650-14: udgift 12.12.1764, 1786.
7. Nors gav desuden ret betydelige midler til forsk. formål i Viborg. Stiftelser s. 157 og 170.
8. Paul G. Ørberg: Sognefoged Jacob Louring, i: Kirke og Sogn (Asmild-Tapdrup) 1982 nr. 3.
9. C 650-14: 1782, 1783.
10. C. E. Jørgensen s. 54f, s. 60. Oppermann s. 67.

Kapitel 34

1. VKH II s. 541: magistratens indberetn. til stiftamtmanden 15.8.1735.
2. Laurids Engelstofts Rejseagttagelser i Jylland i Aaret 1805. Meddelt af C. Behrend, i: Jy. Saml. 3. rk. bd. 6. s. 21.
3. Om Viborgs folketal: VKH II s. 534ff. FVA 1978 s. 19.
4. Hofman XI s. 459 (Casper Ludolph Cappel).
5. Jy. Saml. Ny rk. bd. 1. s. 2 og 9.
6. C 650-14. Jfr. DL 2-19-7.
7. Plakat 5.7.1803. Ursin s. 246.
8. D 33-747: fattigkommissionens forhandlingsprotokol 1803-23: 13.10. og 26.10.1803. 2.2.1804.
9. C 2-675: stiftsøvrigheden til Kanc. 20.11.1809.
10. DA KANC. 3/5 dpt. Kancellibreve 1810, nr. 935. RA. Den fremtidige anvendelse af H.prædikantens værelser var allerede berørt i stiftsøvrighedens skr. 28.12.1802 som svar på kancellicirkulære af 10.8.1802: C 2-40.
11. Den originale kancelliresolution i: C 2-941.
12. Ursin s. 252.
13. Som note 8: 16.6.1810. Skr. fra stiftsøvrigheden til fattigkommissionen 24.5.1810.
14. Som note 8: 27.12.1810.
15. Smst. 30.11. og 31.12.1810. H.forstanderen havde i skr. til dir. 30.11.1810 skitseret, hvordan sydføljen kunne indrettes til arbejdsværelse i øverste etage og stue med 8 senge i nederste: C 2-852. C 2-675: stiftsøvrighed til KANC. 28.5.1811. D 33-747: 28.8.1811. Kancelliresolution 22.10.1825.
16. Smst. 28.8. og 25.9.1811. 8.1.1812. Korrespondance desang. 1812-14 i: C 2-852.
17. Smst. 28.7.1813. D 33-748: fattigkommissionens forhandlingsprotokol 1823-37: 12.6., 14.10. og 20.10.1823. 26.8.1824. C 2-678: 28.4. og 30.4.1825.
18. C 2-677: Stiftsøvrigheden til Kanc. 13.1.1820.
19. PR 997-5: »Dagbog« 1818-1828. 6.3.1819. C 2-941: regnskab 1825-27 med Grønbæks tegning og overslag og Justs udførlige bemærkninger.
20. Indberetningen fra Kierulff trykt i: Paul G. Ørberg: En embedsmand inspicerer Viborg by og amt, i: FVA 1967 s. 72-73. Som note 18: stiftsøvrighed til Kanc. 20.1.1820, sm. til H.forstander 21.6.1819, Kanc. til stiftsøvrighed 12.2.1820. C 2-678: 17.5.1824.
21. D 33-748: 26.8.1824 (fattigkommissionens skr. til stiftsøvrigheden 8.9.1824). 10.2.1825. C 2-678: 3.11.1824.
22. Som note 19: 25.11.1824.
23. Som note 21: 18.4.1825 (skr. fra stiftsøvrigheden til fattigkommissionen 31.3.1825). C 2-678: 28.4. og 30.4.1825.
24. Smst. 17.6.1825, 17.8. og 15.11.1826. Viborg Købstads Jordebog 1878 s. 11.

Kapitel 35

1. PR 997-5: 24.4.1820.
2. C 2-677: 3.1., 15.4., 16.9.1822.

3. Hvor andet ikke er anført, bygger det følgende på Justs koncept til skr.til stiftsøvrigheden 6.3.1819 og på regnskabernes inventarfortegnelser. PR 997-5 og C 650-12.
4. D 33-748: 4.12.1823.
5. C 2-677: 3.1.1822.
6. V.S. 22.11.1834. Domsognets kirkebog 18.11.1834 har samme aldersangivelse.
7. DA KANC. 4. dpt. Sag nr. 96/1841. RA.
8. Om almueundervisning i Viborg se: VKH II s. 431ff. De fleste større landsbyer omkr. Viborg havde skoler fra o. 1740.
9. Øllgaard s. 100ff.
10. Edvard G. A. Hindberg (1806-66) var res. kapellan ved Domkirken fra 1839 og præst ved Tugthuset, sognepræst ved Søndre sogns Kirke 1847-66. Wiberg VI s. 553.
11. PR 997-5: 11.5.1819, 12.2. og 1.3.1820, 8.1. og 12.3.1825. C 650-20: liste over udbetalte portioner 1821. C 2-677: 24.3.1823. C 2-678: 30.7. og 7.9.1824. 8.1. og 13.7.1825. 23.2. 3.5 og 7.8.1826. C 2-678: 24.7., 22.10. og 16.11.1827.
12. Som note 1: 30.11.1827.
13. Smst. 25.3.1818. 18.3.1819. 25.5.1824. 30.9.1825. 6.7.1826. VKH II s. 446f. Ejnar Poulsen s. 357f. Jfr. reskript 25.9.1818.
14. C 2-707: 11.3.1822. 22.1. og 17.4. 1828.

Kapitel 36

1. C 2-235: 29.4.1797 Kanc. til overøvrighed: kgl. konfirmation 28.4. på udnævnelse 12.4. Niels Bertelsen blev begravet 18.4.! J. G. Dinesens kautionsbevis som H.forstander i PR Sp.-419. Om dansk juridisk eksamen se: Grethe Ilsøe i Personahist. Tidsskrift årg. 105 s. 111ff.
2. C 2-40: stiftamtmand til Kanc. 28.12.1802. Manglende vandleje 1804-18 se nedenfor under A. F. Just. C 650-32: H.forstander til dir. 10.9.1810.
3. VHK II s. 627 og 688 ff. Kgl. resol. 5.6.1807. DA KANC. 4. dpt. registrant 1800-08 fol. 258. RA. Mette Dinesen, f. Theilgaard, enke efter salig H.forstander Dinesen, indkaldte i febr. 1818 udenbys H.lemmer til at møde op med deres afskrivningsbøger og leveattester for at modtage de dem tilkommende portioner. V.S. 5.2.1818.
4. DA KANC. 4. dpt. forestillingsprotokol 1818 nr. 29. Kanc. forestill. 1.4.1818, kgl. resol. 4.4. 1818, jfr. Kanc. resol. 24.9.1822. Det er ejendommeligt, at der var danske jurister blandt ansøgerne, bl.a. fhv. stiftsfuldmægtig og rådmand Jørgen Hansen Bager, men til ham bemærker Kanc. udtrykkeligt i sin forestilling til kongen, at man ikke vover at indstille en jurist! I 1819 ansøgte en afskediget major Holger Sehestedt om H.forstanderstillingen, men dir. kunne ikke anbefale ham, da Just »er en duelig mand, der som almueskribent har erkendte fortjenester af det offentlige og tillige er i en højst trængende forfatning«. Desuden forventede man en snarlig afslutning på behandlingen af hans fallitbo. C 2-677: 31.1.1820.
5. Om A.F.J. se DBL og Viborg Stiftsbogtrykkeri s. 71ff., spec. s. 88.

6. C 650-16: regnskab 1819, pkt. loftsleje, hvor J. redegør udførligt for sagen.
7. V.S. 18.7.1827.
8. C 2-678: 30.3., 15.4. og 26.5.1824. 19.3.1827. B 45-130: Domprotokol 1817-29, fol. 319ff. (dom 26.7.1826).
9. PR 997-5: 18.2.1826.
10. Smst. 8.2.1826: brev til stiftsøvrigheden omtaler hans »meget svage helbred«. 4.12.1827: overenskomst. C 2-679: 13.6., 24.7., 22.10., 16.11. og 19.12.1827. Konstitutionen blev ophævet fra 1.1.1828 ved kgl. resol 9.2.1828. DA KANC. 4. dpt. forestillingsprotokol 30.1.1828. RA.
11. B 45-224: fogedprotokol 13.11. og 21.11.1828. B 45-375: skiftedokumenter 13.11. og 21.11.1828, 30.3.1830. B 45-407: auktionsprotokol fol. 598ff. Auktion på stiftsøvrighedens begæring over J.s ejendele 30.4.-1.5.1829. Boet afsluttet 1835.
12. C 2-679: kgl. bestalling 26.3.1828. I h.t. kgl. resol. 25.9.1822 kunne dir. i givet fald opsigse forstanderen, og der var udtrykkeligt ikke knyttet nogen pension til embedet. DA KANC. 4. dpt. registrant 1821-34 fol. 164. RA. VKH III s. 834. Danske Prokuratorer s. 130.
13. C 2-852: Kanc. til stiftsøvrigheden 14.7.1835. Trap: Danmark, Viborg amt, 5. udg. s. 74. Om »Tausens Minde« findes en selvstændig arkivpk.: C 2-652.
14. V.S., talrige annoncer.
15. C 650-38: Justitsmin. til stiftsøvrighed 24.4.1855.
16. DA KANC. 4. dpt. registrant 16.6.1841. Forestillingsprot. 29.3.1841. Forestillingsprot. 29.3.1844. RA. C 2-852: Kanc. til stiftsøvrighed 6.3.1847. VKH III s. 834. V.B.B. nr. 1196. V.S. 24.5.1862 og 6.11.1863. VKH II s. 618f, Enkefru Hagemann (Ane Margrethe Seyer, f. 18.10.1810) fik ekstraordinært tillagt en pension på 100 rdl. om året. Hun døde 7.5.1872. Om A. C. Reisz' afstamning se: C. E. Jørgensen s. 95f.
17. C 650-64: 23.2.1864. VKH I s. 252ff. Jfr. også Henrik Wulff: Da Fjenden var i Landet (1906) s. 53ff.
18. Ejendommen tilhørte skomager Jørgen Pedersen Berg. V.B.B. nr. 1461.
19. Regnskab 1866. Justitsmin.s. resol. af 12.11.1865. GKA. C 650-38: 5.2., 5.3., 4.7., 18.9. og 28.11.1865. 9.3.1866. 2.6.1871. C 650-64: 18.2., 25.4. og 26.9.1865. Andreas Louens (1822-1900), V.B.B. nr. 1752, udførte i de følgende år mange reparationsarbejder på H. En såkaldt hovedreparation i 1865 kostede 344 rdl. og murcerløn, en lignende i 1867 400 rdl.
20. C 650-64: 25.8.1871. C 2-695: 71/1871.
21. C 650-64: 1.10.1875. C 650-51. C 650-38: 13.3.1875. C 2-695: 93/1876.
22. Justitsmin.s. resol. 28.10.1874. Kgl. resol. 30.10.1908.
23. C 650-64: 9.10.1888.
24. VKH III s. 849. V.S. 20.4.1888. Jurister III s. 104.
25. Det drejede sig om den store såkaldte Zahrtmannske grund (jfr. s. 171).
26. Vandløbet havde i 1880 fået cementbund, men blev først rørlagt i 1896. C 650-64: 28.6.1880 og 29.6.1896.
27. C 2-696: Jr. nr. 108/1892. Viborg byråds skoleudv. til Reisz 29.7.1887. Overens-

- komst 17.10.1892. GKA. Viborg Amtstidende 19.6.1891. V.S. 9.11.1888. I 1896 var skeltrættten på vej til at komme i gang igen. C 650 64: 29.6.1896. Efter ny overenskomst 10.5.1911 blev grænselinjen en fuldstændig ret linje, og der blev opført hegnsmur og hegn. GKA. Jfr. i øvrigt V.S. 26.9.1936.
28. C 2-696: jr. nr. 77/1895. V.S.F. 22.2.1944.
29. V.S.F. 8.6. 1954: nekrolog over Engel Magdalene Henriette Heise, f. Bruun. Om hende se også: Daniel Bruun: Slægts- og Barndoms minder fra Viborgegnen (1925) s. 198f.
30. Journal 1863-1949: H.forstander til inspektionen 7.10.1899 og 5.5.1900. GKA.
31. Smst. jr. nr. 10/1930.
32. Lov om alderdomsunderstøttelse til værdige trængende uden for fattigvæsenet 9.4.1891. Som note 31 jr. nr. 7/1892 og 6/1902 og 13/1909.
33. Smst. jr. nr. 15 og 19/1934, 10/1935 og 9/1936. Alumneprotokol 1867-1970. Inspektionens forhandlingsprot. 1934-70. Fra 1936 abonnerede H. på »Viborg Amts Socialdemokrat«, fra 1938 også på »Viborg Venstreblad«. GKA.
34. Danske Sagførere s. 153. Severinsen s. 523f.
35. Årlige indberetn. til Justitsmin. Journal 1863-1949: jr. nr. 24/1914. C 650-60. Elektrikerregningen fra Philipsen og Co. lød på 1.104,50 kr. Allerede i 1912 havde forstanderboligen fået elektrisk lys: jr. nr. 17/1906.
36. Journal 1863-1949: jr. nr. 9/1931, 11/1932 og 13/1933. V.S. 2.12.1932. Ombygning og centralvarmeanlæg i 1932 kostede kr. 7.092,16.
37. I den alm. biografiske litteratur angives hans dødsår til 1939.

Kapitel 37

1. C 2-946: regnskabsbilag 3.7.1840. Der medgik bl.a. 24 pund oksekød, 18 surbrød og 1 pot likør.
2. V.S. 25.7.1840. Kongens fuldstændige dagbogsoptegnelser fra besøget i Viborg, Kongehusets arkiv, RA:
23. Juli:
ank. til Viborg Kl. 9. Cour, vi undskyldte os fra Soupé. Fakkeltog, som jeg besvarede. til Roe Kl. 11½.
24. Juli:
afrejst Kl. 9 fra Viborg
25. Juli:
rejst derfra (Holstebro) Kl. 2 og hele Natten igennem til Viborg, hvor jeg ankom Kl. 8 f.Md. d. 26. Dronningen havde besøgt Bovbjerg og var Kl. 4½ rejst fra Lemvig, ank. i Viborg Kl. 3 morg.
26. Juli:
Ank. Kl. 9 toge vi Kl. 10 i Kirken, hvor Biskop Ølgaard prækede. efter Kirken besaa jeg de offentlige Indretninger, Raadhuset, Latin Skolen, Hospitalet, Borgerskolen, Tugthuset, Kyhnels Institut, Tausens Minde.
Kl. 6½ Diner i Over Rettens Sal, seet Stændersalen. Kl. 9½ bes. Domkirken og Krypts Kirken, hvor Stiftsprovst Skiødte holdt en skøn Tale og nogle Vers afsiungedes.

27. Juli:

Kl. 8 seet Borgervæbningen og Brand Corpset. Audienzer til Kl. 11, Frøk. Faye. afr. Kl. 11½ til Stendal (...)

Indstiksblade:

(26. Juli):

i Viborg Arresterne i Communication med Torvet, Arrestgaard omringet med Muur.

Jorden i Lyngen skal udskiftes for bedre at benyttes.

Latinskolen tæller kun 17 Elever. Rect. Haselbalg tiltale i Riim.

I Hospitalet er Kiøkken, Sengested, Kirke i een Sal; der er udlejet Lejlighed til Byens Fattige; ved at benytte denne til Hospitalet og sørge for Fattighuus for Byen vilde Kiøkken Indretning kunde komme ud af Sovesalene.

Borgerskolens Lærer Christensen udmærket.

Tugthusets Locale lader meget at ønske, skal ombygges, og midlertidigen maae man hielpe sig med lejede Localer. En Gaade bliver det altid, hvorledes Disciplin kan holdes uden militair Bevogtning.

Kirkevæрге Hagemann har Fortieneste af Domkirken, af Anlægget ved Tausens Minde: er fattig og lovet Befordring af højs. Kongen.

Ved Taffelet udbragte Stifts Amt. Gr. Ahlefeldt Skaalerne særdeles smukt, jeg takkede ligeledes med inderlig Følelse for den Os viste Kierlighed og de behagelige Dage vi havde tilbragt i Viborg.

Noter hertil:

Kyhnelns Institut: »Kühnel og Nielsens Institut«, privatskole 1836-41 (VKH II s. 484). Stiftsprovst Skiødte: Lauritz Schiødte 1827-43. Frøken Faye: sandsynligvis en datter af amtmand Gerhard Faye i Thisted. Rect. Hasselbalg: rektor Fr. Hasselbalch 1814-41. Lærer Christensen: Rasmus Christensen 1825-76, f. 1801 i Tapdrup skole. Gr. Ahlefeldt: stiftamtmand, greve Frans Vilh. Ferd. Ahlefeldt-Laurvig 1831-43.

3. DBL: Christian VIII, Caroline Amalie.

4. DA KANC. 4. dpt. kancellibrev nr. 2131-32. 1840. RA.

5. Smst. brev nr. 2509/1841.

6. Smst. Forestillingsprotokol 1841, sag nr. 96. Kancelliets betænkning af 30.9.1841. RA.

7. C 2-852: stiftsøvrigheden til Kanc. 15.10.1846.

8. Smst.: H.forstander til stiftsøvrigheden 11.1.1845. DBL: N. S. Nebelong. Sevc-rinsen s. 502ff.

9. Weilbachs Kunstnerleksikon bd. I (1947) s. 342. C 2-852: H.forstander til stiftsøvrighed 23.6.1843. Friis til Kanc. 22.2.1847.

10. C 2-947 og 948. V.B.B. nr. 1496.

11. C 2-749.

12. V.B.B. nr. 1398: Andreas From Jæger.

13. C 2-852: Kanc. til stiftsøvrigheden 6.3.1847.

14. Smst.: A. F. Jægers tegning og overslag dat. 26.3.1851. Justitsmin. 3. dpt. C. 1131: stiftsøvrigheden til min. 18.7.1851.
15. V.S. 29.12.1851 og 2.1.1852.
16. C 2-852: Jæger til H.forstander 20.1.1852. C 2-749: H.forstander til stiftsøvrigheden 26.1.1852.
17. C 2-945. Gibsningen af loftet kostede 124 rbdl. 36 sk.
18. Som note 14: stiftsøvrigheden til J.min. 18.7.1851.
19. C 2-749: regnskab for V.H.s ombygning og anskaffelse af inventar dat. 9.11.1853. C 2-852: adj. Ekeroth til stiftsøvrigheden 30.9.1850. Da Ekeroth forflyttedes til Kolding, blev orgelet midlertidigt opbevaret i bispegården: C 650-49.
20. V.S. 18.7. og 17.9.1853.
21. V.S. 26.9.1853. DBL: N. E. Øllgaard. Han var født 1775 og havde i 1830 efterfulgt Jens Bloch som biskop. Han døde i Viborg i 1863. Severinsen s. 494f.

Kapitel 38

1. C 2-852: stiftsøvrighed til H.forstander 17.6.1843. H.forstander til stiftsøvrighed 11.1.1845. Stiftsøvrighedens udkast til fundats 12.10.1846. Samme 19.9.1853.
2. Fundats af 15. marts 1855 trykt i: Geistlige Reskripter Ny rk., 5. bd. udg. v. C. F. Schwartzkopf. Fundatsen tilstilledes H.forstanderen af stiftsøvrigheden ved skr. 24.4.1855. I sm. skr. blev H.forstanderen tilstået et personligt lønnings-tillæg på 100 rdl.: C 650-38.
3. Jfr. Oppermann s. 3. Salmonsens Konversationsleksikon: Stiftshospitaler (1927, af Poul Johs. Jørgensen). Ernst Andersen: Legater og stiftelser (1962) s. 18f.
4. Mørch s. 176ff.
5. Alumneprotokol 1867-1970 nr. 43: Caroline Kathrine Frederikke Bartels, f. Brandt, f. 20.7.1821, g.m. 1853 proprietær B., død 1884. Optaget i H. 12.4.1905, død 26.1.1911. GKA.
6. Ministeriet arbejdede på denne tid også med en ny fundats for det store H. i Ålborg, og også her var den lokale H.ledelse afgjort imod en inspektion som melleminstans, men den blev alligevel indført (fundats 3.2.1852). Nærmeste forbillede herfor, og dermed også for Viborgs fundats, var fundats 22.1.1834 for Nykøbing Falster H. Kornerup og Lorenzen s. 246, 248 og 250.
7. Journal 1863-1949: 27/1914, 23/1915, 7/1920. Tillæg til fundats 30.9.1915. C 650-38: Justitsmin. til stiftsøvrighed 20.5.1856.
8. Iflg. fundatsens § 7 skulle de respektive embedsmænd egentlig først indtræde i inspektionen ved indtræffende vakancer, men borgmester Zingelmann var ikke desto mindre med fra begyndelsen. Det gjaldt derimod ikke sognepræst ved Søndre Sogns Kirke, Edvard Hindberg (jfr. kap. 35, note 10). Inspektionen blev først fuldtallig, da den nye sognepræst, J. C. Olsen (1866-71) blev medlem. Ved retsplejereformen i 1919 blev politimesteren en kort tid formand for inspektionen, men hvervet overgik i 1920 til den folkevalgte borgmester. Journal 1863-1949: 11/1919 og 13/1920.
9. VKH II s. 810. C 650-51: sept. 1868. C 650-64: 28.10.1868.
10. C 650-64: inspektionens forhandlingsprotokol 1856-1912, spec. 4.2.1858. H.for-

standerkontoret blev desuden udstyret med skrivebord, skrivetøj, lysestage og lysesaks, papir, oblater og oblattrykker, 1 pd. stearinlys og 1 sæt ildtøj. Pris ca. 228 rdl. C 650-49.

11. I 1952 blev der for sidste gang skænket kaffe herfra til beboerne; for restsummen blev der købt salmenumre til kirken, og det lille legat blev ophævet. Journal 1934-70: 22/1952. GKA. V.S. 27.10.1952.
12. Resolution 24.9.1822.
13. Jfr. resolution 15.9.1818.
14. C 650-64: møde 4.3.1862.
15. DL 2-19-7 og 2-19-13.
16. Tvungen kirkegang (DL 6-3-1 og forordn. 12.3.1735) var allerede afskaffet ved forordn. 26.3.1845.
17. Formuen var i 1868 38.000 rdl., i 1880 68.483 kr., i 1900 102.000 kr., i 1939 166.000 kr. Årsbindberetn. til Justitsmin. GKA. Om legaterne se nærmere: Oppermann s. 67f.
18. 10 tdr. 1 skp. 2 fjk. 2½ alb.
19. C 650-64: møde 30.8.1867. C 2-695: 24.9.1875. Lov om tiendcafløsning 15.5.1903.
20. C 650-64: 4.3. og 21.6.1898. Journal 1863-1949: 29/1895, 15/1898, 6/1909, 5/1910, 4, 8 og 17/1918, 11/1924, 5/1927, 30/1935. GKA. C 2-696: 3.8.1888. Sygehuset blev bygget i 1889 til afløsning af sygehuset i Grønnegade fra 1856.
21. Journal 1863-1949: 5/1927. GKA.
22. Årsberetn. til Justitsmin. for 1939. GKA.
23. Som note 21: 15/1 1918. Lov om bygningsfredning 12.3.1918.
24. Niels Petersen: Justitsministeriet. Organisation og arkiv (1982) s. 20f. Heilesen s. 172f med redegørelse for hospitalernes centrale administration og cheferne for Justitsmin.s 2. ekspeditionskontor.
25. Jfr. Oppermann s. 3, note 1.

Kapitel 39

1. C 2-852: 27.10.1840.
2. D 33-749: fattigkommissionens forhandlingsprotokol 24.6.1844.
3. V.S. 13.10.1853.
4. C 650-38: 6.9.1853 og 25.10.1874.
5. F.eks. C 650-38: 30.9.1882.
6. V. Falbe-Hansen og W. Scharling: Danmarks Statistik bd. 5 (1881) s. 371ff. Af en eller anden grund har man set bort fra Gørup Hospital, som eksisterede til 1926. C. Olsen: Om Fattigvæsenet i Danmark uden for Kjøbenhavn (1828) s. 42f.
7. C 2-696: 99/1870.
8. C 2-696: 67/1896. Alumneprotokol 1867-1970, diverse steder. GKA.
9. V.B.B. nr. 1133. C 2-748 og 749.
10. C 2-852: H.forstander til stiftsøvrighed 11.1.1845.
11. C 2-949: diverse bilag. C 2-852: H.forstander til stiftsøvrighed 20.1.1854.

12. Smst. H.forstander til stiftsøvrighed 11.12.1852. C 650-37: avisudklip. Domsognets kirkebog har 108 år 5 mdr. Hun var født i Lysgård sogn, hvor den ældste kirkebog først begynder i 1770.
13. C 2-852: H.forstanderens brevveksling m. stiftsøvrigheden 18.11.1853, 20.1. og 4.3.1854. Justitsmin. til stiftsøvrighed 12.11.1853.
14. C 2-695: 70/1871.
15. C 650-38: 23.11. og 8.12.18154, 13.1.1874. Fundats § 16.
16. C 650-64: 25.4.1860, 4.3.1898. C 2-696: 109/1852. Jfr. fundats § 21.
17. C 650-64: 17.2.1879. Regnskabsprotokol 1862-1904. GKA. Fundats § 20.
18. Regnskabsprot. 1862-1904. GKA. C 650-49. C 650-38: 12.12.1863, 1.11. og 20.11.1866. Der blev dog i 1886 anskaffet en gaslygte i gården. Nævnte Regnskabsprot. I periodens begyndelse blev der åbnet nye muligheder for ekstra indtjening. I 1859 fik to H.limmer 4. rdl. for i 5 uger skiftevis at have plejet og haft tilsyn med to syge og sindsforvirrede lemmer; den slags havde ikke før været honoreret. Der stod heller ikke noget i fundatsen om uddeling af afdøde lemmers klæder; alle deres efterladenskaber skulle tilfalde H. Men H.forstanderen fik sat igennem, at uddelingen kunne fortsætte, bl.a. med den begrundelse, at man ikke kunne have lemmerne til at gå pjaltede og urenlige omkring; penge til tøj var der ikke. C 650-38: 3.7. og 20.7.1865. Sagen demonstrerer, hvor stor lighed der i periodens begyndelse reelt var mellem H.væsen og fattigvæsen. Om den forandring, der sker jfr. note 29 og teksten her til.
19. C 650-49. C 650-38: 12.12.1863. C 2-675: 77/1880.
20. C 2-749: H.forstander til inspektionen 16.11.1860. Regnskabsbilag.
21. C 650-49: regnskabsbog 1841-63 s. 123.
22. Her til og flg.: C 650-64. Fundats §5 23,26.
23. C 2-696. Journal 1863-1949: 57/1895.
24. Fundats § 13. Ministerialtidende B.1871 s. 503. Mørch s. 180f.
25. C 650-64: 13.9.1873.
26. V.S.F.: 1.12.1949: interview m. Marie Buch, alumne 1936-58 (nr. 93).
27. C 2-760: 39/1884.
28. C 650-38: 20.9.1854.
29. C 650-53 og 54. V.S.F. 22.2.1944: interview m. højesteretsdommer Fr. Heise.
30. Møntlov 23.5.1873, ikrafttræden 1.1.1875.
31. Ministerialtidende A 1893 s. 404. C 2-696. Min. tid. A 14.12.1899 (vgl. resol.). Journal 1863-1949: 12/1899. GKA. Justitsmin.s skr. 28.12.1901.
32. C 650-64: 12.10. og 22.10.1897.
33. C 2-696: 75/1884. C 650-64: 2.9.1888. V.S.F. 22.2.1910. Om sognepræst Hans Bjerrregaard se: F. Elle Jensen: Konsistorialråd Hans Bjerrregaard, i: FVA 1955 s. 107ff.
34. Alumneprotokol 1867-1970 nr. 20 og 21: Anders Christensen (Lindskov) f. 5.4.1822, død 12.11.1910; gift m. Ane Kirstine Jensen f. 6.7.1825, død 14.8.1910. Til det flg. også: V.S.F. 22.2.1944: interview m. Fr. Heise, som bl.a. betegner Anders som en fortrinlig fortæller. Domsognets kirkebøger. »Galathea« sejlede 1845-47 under kommando af kaptajn Steen Andersen Bille, jfr.

W.v.Rosen: St. Billes Beretning om Corvetten Galatheas Rejse omkring Jorden (1853).

35. Alumneprot. nr. 11: Hans Andreas Bjerregaard 1815-96.
36. Smst. nr. 23: Charlotte Sophie Christine Weber f. Nodorph i Slesvig 1816, død 1894. V.S.F. 25.8.1939: artikel i anl. af forstanderparrets guldbryllup. Om sin tiltrædelse i 1888 siger Heise her: »Dengang var stort set den eneste færdsel på Mathiasgade en dreng, som kom tre gange om dagen med sine køer«.
37. Alumneprot. nr. 4: Frederikke Felzner, f. 23.2.1816 i Mewes, død 10.10.1899. Smst. nr. 32: maltgører hos købmand A. W. Sandberg i Viborg Carl Ludvig Frederik Ober 1830-1914.
38. Smst. nr. 11: Lauritz Andras Koch 1814-95. Smst. nr. 12: madam Mogensen (Anc Jensdatter) 1810-96, nr. 13: Rasmus Mogensen 1807-1900. V.S. 26.9.1936: artikel i anl. af Heises 50 års jubilæum i Viborg.
39. 15.9.1872 døbtet således Jens Chr. Sixhøi (25.7.1872-1956). Blandt fadderne var H.portner Henrik Hirschnach Nielsen. J. C. Sixhøi var lærer ved Katedralskolen 1902-38 og blev skolens personalhistoriker (Viborg Katedralskoles dimittender 1630-1879. Udg. ved C. E. Jørgensen (1968)). I Chr. Heises tid var han en hyppig gæst i forstanderboligen.
40. Gamle konfirmanders mundtlige meddel. til forf. Portnerfolkene fik 10 kr. for hvert konfirmandhold. Journal 1863-1949: H.forstander til insp. 13.12.1905. GKA.

Kapitel 40

1. Journal 1863-1949: 6/1940. GKA. Fru Heise fik i øvrigt ekstraordinært tillagt enkepension: smst. 12/1940. Hun døde i 1956, jfr. kap. 36, note 29. Om B. Helweg-Larsen se: Juridisk og statsvidenskabelig stat, div. år.
2. Sven Bækholm: Modstandsbevægelsen i Viborg, i: FVA 1965 s. 197. Om de illegale blade smst. s. 200.
3. Smst. s. 196. H. Spanggaard Pedersen: Viborg under besættelsen, i: FVA 1971 s. 57. Inspektionens forhandlingsprotokol 1934-70: 1.12.1945. Journal 5/1945. GKA.
4. Inspektionens forhandlingsprotokol 1934-70: 5.9.1940. Journal 14/1940. I det følgende er der kun i særlige tilfælde givet specielle henvisninger, men fremstillingen bygger på nævnte forhandlingsprotokol (cit.: In.), hospitalsregnskabet (Rgsk.) og forstanderens journal (Journ.), alle i GKA.
5. Spanggaard Pedersens i note 3 nævnte værk s. 45, som i øvrigt giver en bred skildring af levevilkårene i Viborg i besættelsestiden. Også udkommet som særpublikation.
6. Overslag ved arkitekt Fr. Jensen: In. 3.5. og 29.9.1941.
7. Smst. 30.1.1941.
8. C 650-36: Byggesager 1941-50. Vilh. Lorenzen havde i 1935 stået i spidsen for de udgravninger, der i anl. af 700-året for klosterets grundlæggelse havde fundet sted i »Tausens Minde«, se: Vilh. Lorenzen: Gråbrødre klostres og kirkes bygningshistorie, i: FVA 1935. V.S.F. 8.4.1935.

9. Skøde til Julius Dam 27.10.1942 (23.915 kr.). Skøde til Erhvervsrådets Boligselskab 26.7.1954. Tingbogen, dommerkontoret i Viborg.
10. V.S. 29.1.1947. V.S. og V.S.F. 9.11.1950.
11. In. 1.4.1949. Journal 19/1948 og 23/1949. Et detaljeret materiale vedr. ombygningen findes i C 650-36. V.S.F. 1.12.1949. V.S. 5.12.1949. Kristeligt Dagblad 27.12.1949. Kirken fik først en døbefont i 1956. Det var en særpræget indmuret sandstensfont tegnet af arkitekt Thomas Havning. V.S.F. 29.12.1956.
12. In. 1.4. og 21.9.1949. Justitsmin.s godkendelse af navnet 2.1.1950. Kgl. konfirmation på ændringer i fundatsen 10.5.1950. GKA.
13. Klosterets sidste læge var fhv. amtslæge Vilh. Kjær (1876-1952), læge ved H. 1927. Han afgik med udgangen af 1951. Rgsk. GKA.
14. Ved cirk. 10.2.1964 henstillede Justitsmin. til klosterstyrelserne ikke at gøre arveretten gældende. Endelig ophævet blev den for Viborg Gråbrødre Kloster ved tillæg til fundats 8.7.1966.
15. Dansk Tipstjeneste oprettedes i 1948, og i 1949 begyndte tipningen om fodboldkampe.
16. Om Nils Peter Høffding se: Juridisk og statsvidenskabelig stat div. år. N.P.H. blev revisor for Klosteret i 1957, konstitueret klosterforstander 17.5.1960, udnævnt fra 1.8.1960. Som revisor efterfulgtes han af kreditforeningsfuldmægtig Svend Jacobi (1902-1984).
17. Skøde til Viborg kommune 20.11.1957 (120.000 kr.). Tingbogen, dommerkontoret, Viborg.
18. In. 28.9.1961.
19. V.S.F. 27.9.1973, 13.6.1974.
20. Smst. 13.9.1977.
21. Her til og det følgende: samtale med Klosterets tidl. økonoma, Birthe Gregeresen.
22. Viborg Amts Socialdemokrat 24.12.1949. Pudsigt nok havde biblioteket i en lang årrække lejet et par værelser i forstanderboligen til bogmagasin. Rgsk.
23. Den danske Salmebog nr. 493. Grundtvigs Sangværk bd. 4 (1949) s. 480. Anders Malling: Dansk Salmehistorie bd. 2 (1962) s. 97f.

Personregister

- A**
Ahlefeldt-Laurvig, Frans Vilh. Ferd., stiftamtmand, greve 274
Andersen, Hans Christian, digter 179
Andersen, Niels, hospitalslem 33
Anna, prinsesse af England 88
Apoteker, Johannes (Borchsenius) 125
Arctander, Just Nielsen, købmand 122
Axelson, Laurits, præst, dagbogsfatter 83
- B**
Bager, Jørgen Hansen, stiftsfuldmægtig, rådmand 271
Barlag, Johan Herman, byfoged 137
Bartels, Carolinc, hospitalslem, g.m. proprietær Johan Heinrich B. 198
Barthling, Wessal Hendrichsen, hospitalsprædikant 92
Bauerrath, Peter Vilhelm, karetmager, hospitalslem 217, 219
Bechman, Theodor, købmand, hospitalslem 215, 216
Berg, Jørgen Pedersen, skomager 272
Bering, Jens Andersen, hospitalsforstander, rådstueskriver, overformynder 59, 63, 69, 70
Bering, Lauritz Jensen, landstingssskriver 123
Bering, Peder Pedersen, borgmester 59
Bertelsen, Niels, hospitalsforstander, avlsmand 111, 112, 139, 150
Bie, Thomas, lektor, magister 131
Bille, Anders, rigsmarsk 57
Bjerregaard, Hans, plantningsmand, konsistorialråd, sognepræst 222
Bjerregaard, Hans Andreas, hospitalslem 222
Bjørnsen, Peder, rådmand, borgmester, fattigforstander 268
Blicher, Niels, sognepræst, forfatter 113
Bloch, Jens, biskop 153-157, 159, 163
Bloch, Jens Nielsen, kannik, hospitalsforstander 34, 38
Borch, Christian, arkitekt 230
Bording, Jacob, livlæge 27
Borreschmidt, Anders Olesen, hospitalsforstander, købmand 109, 110
Bræm, Johan, kaptajn, til Asmildkloster 148, 149, 150
Brandt, Martin, res. kapellan 177
Bron, Christian, kannik, hospitalsforstander 34, 35
Brun, Mourits, borgmester 65
Bruun, Anders, krigsveteran, hospitalslem 81, 86
Bruun, Bertel, fabrikant 180
Bruun, Magdalena Sorena, bispinde, g.m. J. Swane 179
Bruun, Magdalene, se: Heise.
Bruun, Peder Daniel, højesteretsassessor, til Asmildkloster 179
Brøns, Villads Nielsen, rektor og hospitalsforstander 35, 41
Busk, Jakob, klosterbeboer 244
Bystrup, Mette Marie, hospitalslem 218
Bøggild, Kai, amtslæge 199
Bønding, Jens, snedkermester 192
Bøsemager, Jens Berthelsen 125
- C**
Caroline Amalie, dronning 185, 186, 273
Christensen (Skriver), Claus, borgmester 51
Christian III 13, 14, 26, 27, 29, 31, 51, 74, 186, 240
Christian IV 43, 51, 59
Christian V 88, 107
Christian VIII 184, 185, 186, 187, 273
Christian IX 223

Clement, Skipper 13
Clemmensen, Jacob, skrædder 268
Christensen, Gleerup Einar, landinspektør, g.m. Karen Marie C. 227
Christensen, Rasmus, lærer 274
Christensen, Victor, boghandler 227
Crone, Inger Marie, hospitalslem 217

D

Dam, Ane Kathrine, hospitalslem 213
Dam, Julius, gartner 230
Deichmann, Bartholomæus, biskop 128, 129, 130, 131
Dige, Christiane, f. Stilling, hospitalslem 217
Dinesen, Jens Georg, exam. jur., hospitalsforstander, branddirektør 168
Dinesen, Mette, f. Theilgaard, g.m. J. G. Dinesen 271
Dollerup, Jacob, hospitalslem 120
Dragheim, Else Kathrine, madam, sygestuebestyrer 208
Drewsen, Joh. Chr., erhvervsmand, politiker, forfatter 164
Dumpe, Katrine, hospitalslem 105
Dyssel, Chr. Arnold, justitsråd, borgmester 127, 152

E

Echten, Hans Hansen von, hospitalsforstander, præst, rektor 47, 48
Ekeroth, Carl Conrad Emil, adjunkt 192
Elming, Svend, landsdommer, hospitalsforstander 238, 239
Engelstoft, Laurids, historiker 247
Erichsen, Christian, magister, sognepræst 60, 125, 130, 248
Eriksen, Peder, rådmand, borgmester 130
Eskildsen, Klemens, kapellan 258

F

Falkenskjold, Lisbeth, hospitalslem 147

Felzner, Frederikke, hospitalslem 223
Frans af Assissi, den hellige, ordensstifter 246
Frederik I 10, 11
Frederik III 57, 78
Frederik VII 173, 211
Frederik VIII 223
Freund, H. E., billedhugger 164
Friis, Christian, kansler 47, 48
Friis, Frederik F., arkitekt 188, 190
Friis, Johan, kansler 13, 26
Friis, Jørgen, biskop 19
Friis, Marturin, hospitalsforstander, postmester 110

G

Gadegas, Ane Margrethe, jomfru, hospitalslem 150
Galmeier, Carl Friederich, stads- og stiftskirurg 120
Gjesing, Knud, domprovst 239, 240
Glud, Søren, biskop 65
Gregersen, Birthe, økonoma 279
Grubbe, Erik, til Tjele 148
Grundtvig, Nikolaj Frederik, Severin, præst, digter 163, 226, 246
Grønbæk, Lars, muremester 91, 158
Graae, jomfru 102
Gullev, Chr. Marselius, byarkæolog, topograf, muremester, blytækker 18, 75, 152, 192
Guldencrone, Christian, stiftamtmand, til Vilhelmsborg 131
Gyldenstjerne, Ebbe, lensmand, til Sødal m.v. 63
Gyldenstjerne, Knud Axelsen, lensmand, til Tim 47
Gøtzsche, Johannes, biskop 224
Gøye, Mogens, rigshofmester 20, 22

H

Hagemann, Ane Margrethe, f. Seyer, g.m. Jacob H. 272
Hagemann, Jacob, hospitalsforstander,

- købmand, klubvært 173, 174, 176, 188, 189, 198, 204, 207, 216
- Hagemann, Schach, købmand 188
- Hallandsen, Niels, krigsveteran, hospitalslem 80
- Handberg, Ane, g.m. hospitalsforstander Niels Bertelsen 112
- Handberg, Jacob Nielsen, købmand, hospitalslem 217
- Hansen, Carl Christian, købmand, hospitalslem 215, 216
- Hansen, C. F., arkitekt 168
- Hansen, Christian, hospitalslem 117, 120
- Hansen, Jep, prokurator, hospitalsforstander 108
- Hansen, Morten, hospitalsforstander, landvæsenskommissær, exam. jur., kammerråd 172, 173
- Hansen, Stine, hospitalslem 216, 217
- Harck, Naaman, hospitalsforstander, købmand, rådmand 108, 142
- Hasselbalch, Frederik, rektor 274
- Havning, Thomas, arkitekt 279
- Heegaard, Thomas Wissing, klokker, hospitalsprædikant 166, 167
- Hegelund, Jens Jensen, studiosus og hospitalslem 80
- Hegelund, Morten Christensen, rådmand 19
- Heiberg, P. W., stiftsfysikus 218
- Heise, Agnete, røntgenlæge 217
- Heise, Christian Frederik Reginald, hospitalsforstander, overretssagfører, amanuensis 178, 180, 181, 182, 183, 184, 199, 219, 220, 224
- Heise, Frederik, højesteretsdommer 217, 219, 226
- Heise, Engel Magdalene Henriette 180, 181, 203, 226
- Helweg-Larsen, Børge, cand. jur., hospitalsforstander 226, 227, 235
- Hemmingsen, Niels, teolog 27
- Hermann, Jacques, kontorchef i Justitsministeriet 239
- Holm, Emma, frøken 227
- Holm, Julius, skomagermester 227
- Hornemann, Christence, enke efter kommerceråd Jens Gjørup, Ålborg 112
- Huitfeldt, Arild, historiker 11
- Hvas, Morten Mortensen, borgmester 35
- Hvas, Morten Mortensen, sognepræst, hospitalsforstander 34, 35, 36, 37
- Hvas, Thøger Mortensen, sognepræst 35
- Høffding, Nils Peter, hospitalsforstander, kontorchef 235, 236, 237, 238
- Høg, Niels Pedersen, kst. hospitalsforstander 107
- Høyer, Hans Madsen, dugmager, hospitalslem 212
- I
- Ingemann, B. S., digter 226
- Ingrid, dronning 241
- Ingstrup, Christen Nielsen, avlsmand 117
- Ingstrup, Hansine Kirstine 156
- Iversen, Gjertrud, hospitalslem 162
- J
- Jacobi, Svend, kreditforeningsfuldmægtig 279
- Jacobsen, Johs. W., biskop 240
- Jensdatter, Anna, gift Hvas 35
- Jensdatter, Karen, hospitalslem 208, 209
- Jensen, Ane, gangkone 217
- Jensen, Frederik, arkitekt 231
- Jensen, Mads Christian, hospitalsportner 217
- Jensen, Poul Erik, arkitekt 235, 237, 239
- Jensen, Thøger, sognepræst 34
- Jeppesen, Axel B., res. kapellan 240
- Jespersen, Mikkel, hospitalsforstander 41
- Jessen, Peter, rektor 151

- Johansen, Inger Johanne, hospitalslem 221
- Juel, Kjeld, biskop 35
- Just, Anton Frants, hospitalsforstander, kammerråd, forligskommissær, forfatter 158-162, 165, 166, 170-172, 176
- Juul, Axel, landsdommer, til Villestrup 258
- Jæger, Andreas From, malermester, fotograf 189, 192, 193
- Jørgen, prins af Danmark 88
- Jørgensen, Jens, byfoged, rådmand 57, 258
- K**
- Kalhaug, Vilhelmine Franziska, g.m. hospitalsforstander Reisz 175
- Kall, Christian Hansen, hospitalsforstander 70, 71, 72, 73, 90
- Karl V, kejser 27
- Kierulf, A. C., højesteretsassessor 159
- Kingo, Thomas, biskop og digter 89, 90
- Kiær, Hans, medicus og ærkedegn 41
- Kjeldorp, Christen Clementsen, hospitalsforstander, sognepræst 43, 44, 45
- Kjeldsen, Peder, fhv. graver, brolægger 147
- Kjældsen, Gjertrud, hospitalslem 162
- Kjær, Vilh., amtslæge 279
- Knudsen, Gert, hospitalsforstander, præst 39, 40
- Knudstrup, Peder Andersen, fhv. præst, hospitalslem 81
- Koch, Lauritz, »guldmager«, hospitalslem 223
- Kofod, Jens, stiftsfysikus 106
- Koktoft, Ane Dorthea, hospitalslem 212
- Kold, Peter, herredsfoged 141
- Krabbe, Glob, til Østergård 20
- Krag, Palle, stiftsbefalingsmand (stiftamtmand), til Katholm 134, 145
- Kristensen, Jens, se: Skriver
- Krogsdahl, madam, hospitalslem 213
- Kruppen, Otté, lensmand, til Hald 30
- Kruse, Erich, adelsmand, hospitalslem 82
- L**
- Larsen, Egede, stiftamtmand, kst. hospitalsforstander 238
- Lassen, Hans, byfoged, hospitalsforstander 107, 108
- Lassen, Jochum, borgmester 122
- Lassen, Peder, hospitalsforstander, landstingsskriver 49, 52, 53, 59
- Lassen, Tøger, til Rødslet 123
- Laub, Otto, biskop 179, 206
- Lauridsen, Clemend, se: Serup
- Lauritsen, Christen, portner 93
- Lindskov (Christensen), Anders, hospitalslem 217, 222, 223
- Lindskov, Ane Kirstine, hospitalslem 217, 223
- Lodberg, Poul, fuldmægtig 239
- Louens, Andreas, murermester 177
- Louring, Christen, legatsstifter, gård-ejer 150
- Louring, Jacob, sognefoged 150
- Luther, Martin, reformator 13
- M**
- Malmstrøm, Axel, biskop 231
- Mangor, C. H., bogtrykker 92
- Martensen-Larsen, Florian, stiftamtmand 240
- Martinusdatter, Margrethe, hospitalslem 119
- Mehl, Johan, guldsmed, hospitalsforstander 108, 144
- Mette, af Vile, hospitalslem 105, 106
- Mikkelsdatter, Anne 19
- Mikkelsdatter, Gertrud, hospitalslem 81, 86
- Mogensen, Jens, hospitalslem 166
- Mogensen, Rasmus, fhv. skytte og skovfoged, hospitalslem 207, 210, 211, 224

Molesworth, Robert, gesandt, forfatter 247
Mossin, Hans, stiftsprovst 118
Munch, Thomas, skræddermester 192
Møller, Orla, justitsminister 240, 241

N

Natmand, Rasmus 120
Nauntofte, Ove, landinspektør 230
Nebelong, N. S., arkitekt 188
Nielsen, Eleonora, hospitalslem 217
Nielsen, Erik Levin, museumsinspektør 239, 240
Nielsen, Frederik Peter, værtshusholder og bager, hospitalslem 217
Nielsen, Henrik Hirschnach, hospitalsportner 278
Nielsen, Jens, skrædder, hospitalslem 213, 214
Nielsen, Jørgen, hospitalsforstander 107
Nielsen, Mikkel, hospitalsforstander 31, 33, 34, 36
Nielsen, O. Th., borgmester 239
Nielsen, Villads, se: Brøns
Nors, Jørgen Jensen, klokker, hospitalsprædikant 90, 127
Nors, Niels Jørgensen, studiosus, klokker, hospitalsprædikant 90, 150

O

Ober, Bodil, hospitalslem 217
Ober, Carl Ludvig Fr., hospitalslem 217, 223
Olsen, J. C., sognepræst 275
Olufsen, Christen, sognepræst og magister 51

P

Palladius, Peder, biskop 31
Paludan, Hother August, arkitekt 177
Paludan, Vilhelm, magister og hospitalsforstander 41, 47
Pedersdatter, Agnes 19

Pedersdatter, Anna, fhv. nonne 34
Pedersen, Christiern, forfatter og bogtrykker 19
Pedersen, Rimbolt, kannik, hospitalsforstander 34, 258
Pedersen, Thøger, magister 34, 40
Podemester, Lorentz 100
Portner, Mads Lassen 71, 93
Poulsen, Matthias, landsdommer, til Østergård 113

R

Rafn, Hans Knudsen, købmand, borgmester 131
Randrup, Laurits, klokker, hospitalsprædikant 92, 153, 154
Rantzau, Henrik, lensmand, til 21
Rasmussen, Anna Marie, g.m. portner Chr. Emil Rasmussen 228
Reenberg, Jens, rektor 130
Reisz, Adam Conrad, hospitalsforstander, amtsfuldmægtig 174-179, 199, 206
Reisz, Vilhelm Emil, fuldmægtig ved stiftamtet og amtsrådssekretær, konst. hospitalsforstander 180
Rhodius, Morten, magister, sognepræst 125
Richter, Joseph, skrædder, hospitalslem, g.m. Ane M. Ørum 207, 209, 213, 215
Rogert, Paul Hansen, kst. hospitalsforstander, sognepræst 111, 146
Rosborg, Jacob, til Rosborggård 150
Rosenkrantz, Iver, kammerherre, til Villestrup 104
Rosenkrantz, Iver, stiftamtmand, til Rosenholm 128, 268

S

Sadolin, Jørgen Jensen, sognepræst 12
Schaltz, Jørgen Pedersen, købmand 137, 140
Scheel, A. W., justitsminister 203

Schiødte, Lauritz, stiftsprovst 274
Schou, Niels, kancelliråd, til Asmildkloster 149, 150
Schytte, Maren Andersdatter, g.m. Laurids J. Aagard 258
Seerup, Jens Jørgensen, justitsråd, amtmand, til Hald 137
Serup, Clemend Lauridsen, student, hospitalsprædikant 89, 90, 94, 95
Sehested, Niels, stiftamtmand, kammerherre, til Rydhavne m.v. 134, 146, 147
Sehested, Holger, major 271
Sevel, Søren, magister 72
Simonsen, Jesper, borgmester 23
Sixhøi, Jens Chr., lektor 278
Skalandt (Skadeland), Laurids, kannik 19
Skovgård, Anders, ærkedegn, hospitalsforstander 21, 24, 29, 30
Skovgaard, Peter, ornitolog 231
Skriver, Hans Sørensen, hospitalsforstander 43
(Skriver), Jens Kristensen, hospitalsforstander 52, 53, 259
Skrådder, Peder Jacobsen Aarestrup, g.m. Anne Marie Turesdatter 127
Skønning, Jakob, biskop 21
Sobiesky, Johan, konge 263
Steen, Peder Eriksen, sogneprest, magister 258
Støttrup, Anders Jensen, guldsmed, separatist 143
Sukkerbager, Lauritz, hospitalslem 118
Swane, Hans Jørgen, biskop 179, 200
Svedstrup, Bodil Marie, hospitalslem 217

T

Tausen, Hans, reformator, biskop 11, 12, 30, 164
Tetens, Peder, biskop 110, 111
Thiørring, Jens Pedersen, degn 110, 265

Tholle, Julius, arkitekt 176, 177, 239
Thomsen, Chr., landbrugsminister, kommunegartner 240
Thorup, Kirsten, hospitalslem 217
Thorup, Søren Jensen, hospitalsforstander 39
Thøgersen, Peder, biskop 34, 40
Trane, Laurids, hospitalsforstander, kapellan 43, 258
Trellund, Edvard, landsdommer 148
Trellund, Johannes, biskop 148, 149, 164, 268
Tychonius, Christen Lassen, stiftsprovst 131, 137

U

Ulsøe, Maren 105
Ursin, Martin Reinhardt Krüger, stiftsprovst 155, 156, 199

W

Wandahl, Hans, biskop 43
Weber, Charlotte Sophie Christine, hospitalslem 222
Weischer, Christian, hospitalslem 115, 116, 145
Welding, Frederik Peter, stiftsprovst 199
Wendel, Anna Kirstine, hospitalslem 217
Werner, Johan Adolph, læge 120
With, Johan Albrecht, stiftamtmand 131
Voss, Anne Kirstine de, legatstifter, g.m. Jacob Rosborg 150
Wrangel, Carl Gustav, svensk general 60
Wøldike, Andreas, biskop 132

Z

Zahrtmann, H. C., provst 153, 171
Zingelmann, V. J., byfoged, borgmester 193, 199, 275

Ø

Øllgaard, Nicolai Esmark, biskop 193,
273

Ørum, Ane Magdalene, hospitalslem,
g.m. Joseph Richter 207, 213

Å

Aagaard, Laurids Jensen, hospitalsfor-
stander, sognepræst 41, 43

Aarestrup, Peter, viceborgmester, syge-
kassemand 231

Nordfløj

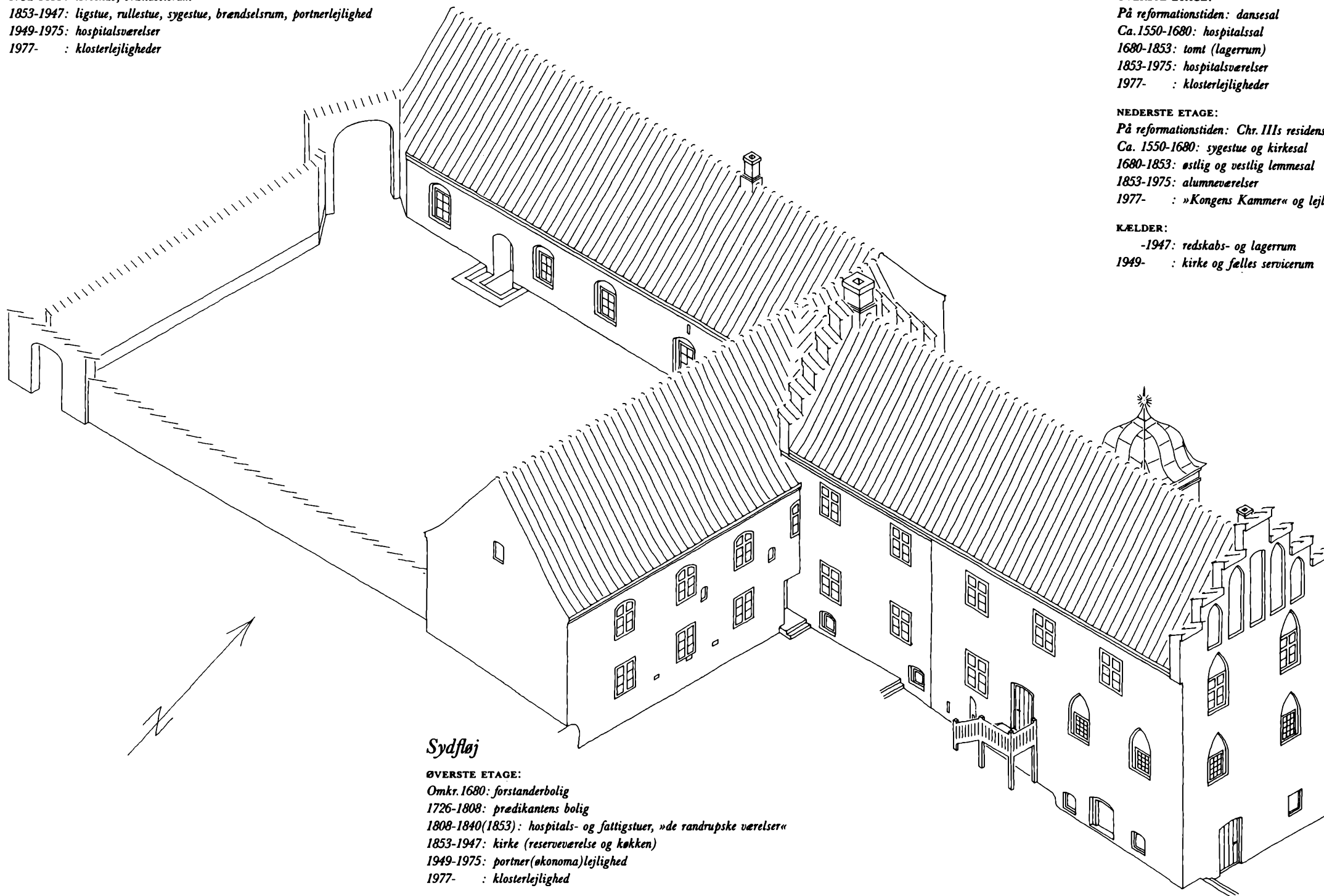
1732-1853: tørvæhus, brændselsrum
1853-1947: ligstue, rullestue, sygestue, brændselsrum, portnerlejlighed
1949-1975: hospitalsværelser
1977- : klosterlejligheder

Hovedfløj (østfløj)

ØVERSTE ETAGE:
På reformationstiden: dansesal
Ca. 1550-1680: hospitalssal
1680-1853: tomt (lagerrum)
1853-1975: hospitalsværelser
1977- : klosterlejligheder

NEDERSTE ETAGE:
På reformationstiden: Chr. III's residens
Ca. 1550-1680: sygestue og kirkesal
1680-1853: østlig og vestlig lemme
1853-1975: alumneværelser
1977- : »Kongens Kammer« og lejlighed

KÆLDER:
-1947: redskabs- og lagerrum
1949- : kirke og fælles servicrum

Sydfløj

ØVERSTE ETAGE:
Omkr. 1680: forstanderbolig
1726-1808: prædikantens bolig
1808-1840(1853): hospitals- og fattigstuer, »de randrupske værelser«
1853-1947: kirke (reserveværelse og køkken)
1949-1975: portner(økonoma)lejlighed
1977- : klosterlejlighed

NEDERSTE ETAGE:
-1853: køkken, bageovn, bryggers, værelse
1853-1875: køkken, sygestuer, forstanderkontor
1875-1975: køkken, hospitalsværelser
1977- : klosterlejlighed

GRÅBRØDRE KLOSTER år 1986

Målestoksforhold 1:200

Tegning: E.H.C., arkitekt m.a.a.

Erik Einar Holms tegnestue 1986

VIBORG GRÅBRØDRE KLOSTER